Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939. godine

Žebec Šilj, Ivana

Doctoral thesis / Disertacija

2011

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:418961

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTER FOR CROATIAN STUDIES

Repository / Repozitorij:

Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Ivana Žebec Šilj

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939. godine

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2011.

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Ivana Žebec Šilj

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939. godine

DOKTORSKI RAD

Mentor:

Dr. sc. Suzana Leček

Zagreb, 2011.

I. Uvod

Predmet i metodologija istraživanja

U ovoj disertaciji na temelju objavljenih i neobjavljenih izvora, arhivskog gradiva, novina i literature nastoji se prikazati razvoj industrije na temelju poslovanja različitih industrijskih poduzeća koja su imale proizvodne pogone, tvornice ili samo sjedišta u Zagrebu tijekom razdoblja od 1935. do 1939. godine. Tema je obrađena u širem kontekstu, bez kojeg je nemoguće razumjeti cjelinu povijesne stvarnosti u istaknutom vremenskom okviru. Tematizirano razdoblje omeđeno je završetkom, odnosno oporavkom od velike ekonomske krize i uspostavom Banovine Hrvatske. U literaturi se navodi da je to razdoblje ekonomskog poleta koje se poklapalo s vladom Milana Stojadinovića i njegove nove ekonomske politike. Pored prikaza razvoja industrijske djelatnosti, nastoji se istražiti da li je, u kojoj mjeri i na koji način proklamirana nova ekonomska politika utjecala na razvoj i strukturu industrijske djelatnosti u Zagrebu. Predmet istraživanja su i različiti oblici koncentracija poduzeća poput kartela i podružnica. Iako je težište na razvoju industrije u Zagrebu, prikazuju se i odnosi unutar različitih strukovnih udruženja industrijalaca.

Središnji dio doktorskog rada značenjem ali i opsegom jest prikaz industrijskih grana prisutnih u Zagrebu od 1935. do 1939. godine. Za izradu ovog dijela korišteni su statistički podaci o industriji koji su prikupljani u razdoblju od 1934. do 1939. godine temeljem Zakona o zemaljskoj odbrani iz 1931. godine. Podatke je prikupljala Inspekcija zemaljske odbrane od 1934. do 1938. godine, kada je taj posao na sebe preuzela statistička služba Ministarstva trgovine i industrije. Prilikom izrade središnjeg djela rada, koji je jednim dijelom statistička analiza, korišteni su sljedeći statistički podaci; podatak o uloženom kapitalu, pogonskoj snazi, prosječan broj zaposlenih, vrijednost godišnje proizvodnje, te vrijednost izvoza. Osim ovih podataka uzeti su u obzir i podatak o godini osnivanja, vrsti tj. obliku vlasništva i narodnosti vlasništva. Na samom početku kao poseban problem nametnulo se pitanje kako postupiti u slučaju kada pojedino industrijsko poduzeće ima sjedište u Zagrebu, ali se tvornica nalazila

izvan Zagreba. Takvih industrijskih poduzeća je popriličan broj, stoga se nametnula potreba da se kao statistička jedinica uzme industrijsko poduzeće, a ne tvornica ili proizvodni pogon. Na taj način moguće je pratiti nastale promjene u integraciji poduzeća i/ili promjenama naslova poduzeća, Jednako tako moguće je pratiti promjene u investicijama, kao i sve druge promjene nastale tijekom poslovanja.

Prvotno je ovaj rad bio zamišljen kao cjelokupan prikaz svih industrijskih poduzeća koja su poslovala u Zagrebu. Međutim, zbog vremenske ograničenosti ali i ograničenosti arhivskih izvora, ponajprije onih iz fonda Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije odnosno iz dosjea industrijskih poduzeće koji se jednim dijelom pokazao kao manjkav. Naime dosjei određenih poduzeća nedostaju. Razlog tomu je što su izdvojeni i premješteni u različite fondove te im je teško ući u trag. Ipak, takvih slučajeva nije mnogo, no svakako da bi ovaj prikaz bio cjelovitiji i precizniji. Stoga je ovaj doktorski rad na neki način „sondiranje terena" i pokušaj utvrđivanja okvira u kojim se kretao razvoj industrije u Zagrebu. Probleme na koje sam nailazila prilikom istraživanja ove teme te prilikom kritike izvora najbolje ilustrira sljedeći tekst Bogdana Krekića:

Odmah moramo da kažemo da sa poslom nismo uspeli kao što smo nameravali. Ne zato što nije bilo dovoljno truda. Napori uloženi u ovaj rad bili su ogromni. Jer mnoge od osnovnih elementa bez kojih se ne može zamisliti celina ovog dela, od nas su direktno krili. Polje rada na koje smo došli potpuno je neobrađeno. Elemente koji su potrebni za naš rad morali smo najvećom mukom da istražujemo, upotpunjavamo, kombinujemo. Nigde nije tako teško naučno raditi kao kod nas. Svaka pa i najobičnija stvar smatra se kod nas „poslovnom tajnom"! U statističkim godišnjacima Društva Naroda možete naći sve moguće podatke – samo o nama nema ništa. Na nadležnom mestu gde bi trebalo da ima sve – nema pod bogom ništa…[1]

Disertacija je po svojoj temeljnoj kompoziciji pisana uglavnom tematski i problemski uz težnju za funkcionalnom povezanošću pojedinih sastavnica sadržaja, u onoj mjeri u kojoj te bilo moguće s obzirom na dostupnost izvora.

[1] „Izvještaj o stanju tekstilne industrije i položaju tekstilnog radništva",u *Tekstilna industrija i tekstilno radništvo u Jugoslaviji*, Beograd, 1936., 6-7.

Historiografija o industriji u Zagrebu, pregled upotrijebljene literature i izvora

Razvoj industrije Hrvatske u međuratnom razdoblju rijetko je obrađivana tema u historiografiji. Izuzetak su radovi Zdenke Šimončić Bobetko, koji daju pregled nekih glavnih problema općeg industrijskog razvoja Hrvatske kao i prikaze pojedinih industrijskih grana te radovi Mire Kolar Dimitrijević na temu pojedinačnih industrijskih poduzeća i industrija pojedinih područja i gradova. Radovi Zdenke Šimončić Bobetko, posthumno prikupljeni i objavljeni u knjizi *Industrija Hrvatske 1918. do 1941*, rezultat su autoričina petnaestogodišnjeg bavljenja poviješću industrije.[2] U knjizi je dan općenit prikaz cjelokupne industrije i njenog razvoja na području Hrvatske u međuratnom razdoblju, zatim povijest pojedinih industrijskih grana i pojedinih poduzeća. Vrlo je koristan pregled literature i tiskanih izvora o industrijskom razvoju do 1975. godine. U knjizi *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.* Mira Kolar Dimitrijević je pored osnovne teme ukratko osvrnula se i na industriju grada Zagreba tog razdoblja te prikazala odnos gradske općine i industrijalaca.[3] Ista autorica pisala je i o pojedinim zagrebačkim industrijskim poduzećima (*Franck, Zagrebačka pivovara d.d., Tvornica baterija i džepnih svjetiljaka, Tvornica akumulatora «Munja», Tvornica turpija «Faber»*)[4]. Ovdje valja spomenuti i monografiju Andrije Ljubomira Lisca *Razvoj industrije papira u Zagrebu* koja obiluje vrijednom dokumentacijom i izvorima za spomenutu industrijsku granu od njezinih početaka pa sve do 1960. godine.[5]

Za razliku od historiografije, u području ekonomskih znanosti i ekonomske publicistike napisani su brojni radovi na temu industrije Kraljevine Jugoslavije. Međutim, većina tih radova nastala je u međuratnom razdoblju ili neposredno poslije Drugog svjetskog

[2] Zdenka, Šimončić Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941*., Zagreb, 2004.
[3] Mira, Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931*., Zagreb, 1973.
[4] Mira, Kolar-Dimitrijević, Dragutin, Feletar, *Radna organizacija „Jugorapid" 1855-1985. Prilog razvoju turpijskog obrta i metalne industrije Hrvatske*, Zagreb, 1986.; Mira, Kolar-Dimitrijević, „Munja tvornica akumulatora u Zagrebu od osnivanja do nacionalizacije (1920-1945)", *Časopis za suvremenu povijest* (dalje skraćeno *ČSP*), XIX, 1987., br. 2, 81-104; Mira, Kolar-Dimitrijević, „Zagrebačka tvornica baterija i džepnih svjetiljaka do 1945. godine. Prilog povijesti elektroindustrije", *ČSP*, XX, 1988., br. 1-2, 73-94; Mira, Kolar-Dimitrijević, „Presjek kroz rad Zagrebačke pivovare d.d. do 1945. godine", *ČSP*, XXIV, 1992., br. 2, 149-168; Mira, Kolar-Dimitrijević, „Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda Franck do 1945. godine", *ČSP*, XXIV, 1992., br. 2, 169-192.
[5] Ljubomir Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, Zagreb, 1961.

rata. Rijetki su radovi koji obrađuju zasebno industriju Hrvatske odnosno Savske banovine, a uopće nema posebnih prikaza zagrebačke industrije. Na prvom mjestu ovdje treba spomenuti knjigu Stevana M. Kukoleče *Industrija Jugoslavije 1918-1938* sintetski rad u kojem je dan prikaz ekstrativne, prerađivačke i građevinske industrijske djelatnosti.[6] Knjiga je podijeljena u dva dijela, u prvom dijelu autor je analitički prikazao strukturu Jugoslavenske industrije tog razdoblja, dok su u drugom dijelu prikazani glavni čimbenici koji su direktno ili indirektno utjecali na industrijski razvoj Jugoslavije. Rad sadrži mnoštvo podataka korisnih za praćenje industrijskog razvoja u Kraljevini Jugoslaviji u međuratnom razdoblju, a posebna vrijednost ove knjige što je dan prikaz i za upravna području, pa tako i za Savsku banovinu. Rad Jose Lakatoša, *Privreda Jugoslavije,* kao jubilarno izdanje Jugoslavenskog Lloyda iz 1933. pokušaj je autora da u cijelosti prikaže gospodarstvo Kraljevine Jugoslavije, pa tako i industrije. Ovaj rad nema znanstveni karakter, nego je više publicističke naravi, a u nekim dijelovima služi i kao promidžba industrijske djelatnosti.[7] Osim navedenog za potrebe izrade disertacije često su korišteni i *Obris industrijske strukture Banovine Hrvatske u godini 1938.* te rad Franje Gašparovića, *Industrija Banovine Hrvatske* iako, iz naslova je vidljivo da obrađuju razdoblje koji ovaj rad ne tematizira, ipak sadrže vrijedne podatke i za prethodno razdoblje. Rad Ekonomskog instituta Banovine Hrvatske *Obris industrijske strukture Banovine Hrvatske u godini 1938.* sumarno donosi razvoj i smještaj industrijskih poduzeća, vrijednost industrijske proizvodnje, vrijednost dugoročnih investicija u industriju, prikaz domaćih i stranih ulaganja, podatke o stanju zaposlenog osoblja, visini nadnica i zarada.[8] Rad je izvrsno poslužio kao korektiv za moje vlastite procjene i analize. Općeniti pregled stanja industrije u Banovini Hrvatskoj dao je Franjo Gašparović u *Industrija Banovine Hrvatske*.[9] Od velike pomoći za izradu ove disertacije bio je dio u kojem je za svaku industrijsku granu

[6] Stevan, Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918-1938,* Beograd, 1941.
[7] Joso, Lakatoš, *Privreda Jugoslavije,* Zagreb, 1933., 221-302. Osim ovog dijela Lakatoš je napisao i *Industrija Dalmacije, Industrija Hrvatske i Slavonije* i *Privredni almanah Jugoslavenskog Lloyda*, međutim, kao i prije spomenuta knjiga, *Privreda Jugoslavije,* one nemaju znanstveni značaj i obrađuju prethodno razdoblje, koje nije tema ovoga rada, stoga i nisu uvrštene u popis odabrane literature.
[8] *Obrisi industrijske strukture Banovine Hrvatske u godini 1938*., Zagreb, 1940.
[9] Franjo, Gašparović, *Industrija Banovine Hrvatske,* Zagreb, 1940.

autor dao kraći osvrt s podacima o njezinoj razvijenosti, teritorijalnom smještaju, investiranom kapitalu, pogonskoj snazi, prosječnom broju zaposlenih. O industriji piše i Rudolf Bićanić u knjizi *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja* kritizirajući u njoj ekonomsku i financijsku politiku države prema industriji.[10] Od istog autora je i *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija* u kojoj donosi neke podatke o industrijskom uvozu, izvozu i o postotku zaposlenog stanovništva u industriji i rudarstvu.[11] O industrijskoj politici kao sastavnom dijelu ekonomske politike pisao je Mijo Mirković u knjizi *Industrijska politika* gdje zastupa shvaćanje da je za Jugoslaviju jače angažiranje države u privrednom životu ekonomska nužnost i to posebno u području industrije. Mirković je 1936. godine smatrao da se ne može ni osuditi ni pohvaliti politika industrijalizacije Jugoslavije. Za njega je industrijalizacija zemlje u prvih deset godina zajedničkog razvoja države bila umjetna, odnosno provodila se intenzivnom carinskom zaštitom.

Iscrpne podatke o udjelu i aktivnosti stranog kapitala u cjelokupnom gospodarstvu Jugoslavije, pa tako i u industriji, nalaze se u knjizi *Ko finansira jugoslovensku privredu*, Vladimira Rozenberga i Jovana Kostića.[12] Istu temu obrađuje Vladimir Rozenberg u knjizi, *Inostrani kapital u jugoslovenskoj privredi*.[13] Poslije rata o veličini i snazi stranog kapitala pisao je i Sergije Dimitrijević *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*.[14]

Poseban su izvor vrijednih podataka statističke publikacije. Prvo mjesto među njima zauzima *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije sa adresarom industrijskih poduzeća*.[15] Ova publikacija koju je sastavilo Ministarstvo industrije i trgovine obrađuje uglavnom prerađivačku industriju i obuhvaća samo dio ekstraktivne industrije koja je potpadala pod Ministarstvo trgovine i industrije. U *Statistici* se obrađuje pet osnovnih statističkih podataka karakterističnih za industriju – o poduzeću, tvornicama, kao proizvodnim jedinicama,

[10] Rudolf, Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi*, Pravni fakultet, Zagreb, 1995.
[11] Rudolf, Bićanić, *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*, Zagreb, 1937.
[12] Vladimir, Rozenberg, Jovan, Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, Beograd, 1940.
[13] Vladimir Rozenberg, *Inostrani kapital u jugoslovenskoj privredi*, Beograd, 1937.
[14] Sergije, Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd, 1958.
[15] *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije s adresarom industrijskih poduzeća*, Beograd, 1941.

investiranom kapitalu, radnim mjestima i dva povremena o vrijednosti proizvodnje i o zaposlenom osoblju. Ovaj je statistički prikaz industrije, rađen prema materijalima koje je od 1934. do 1938. prikupljala Inspekcija zemaljske odbrane, a potom je prikupljanje preuzela statistička služba Ministarstva trgovine i industrije.

Gospodarstvo općenito, ali industrijski razvoj u međuratnom razdoblju svakako je bila tema o kojoj se pisalo nakon Drugog svjetskog rata, premda je često ta literatura opterećena određenim ideološkim pogledima. Izdvojit ću samo neke za koje držim da sadrže vrijedne podatke za ovu temu. Prvo mjesto svakako zauzima Mijo Mirković, svojom knjigom *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941*. koja je kasnije uvrštena u knjigu *Ekonomska historija Jugoslavije*.[16] Za ovaj doktorski rad najvažniji dio ovih knjiga jest poglavlje u kojem autor problematizira industrijsku politiku Jugoslavije od 1918. do 1941., u kojem je dodatno zaoštren stav o industrijalizaciji iznesen u njegovom ranijem radu *Industrijska politika* iz 1936. Kao i Mirković, koji se prvotno javlja u međuratnom razdoblju, a potom i nakon rata, tako je i Stevan Kukoleča, nakon rata objavio knjigu *Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svetski rat*.[17] U toj knjizi naglasak je na poljoprivredi i na industrijskom razvoju između dva svjetska rata i to na karakteristikama i kapacitetima industrije, sirovinskoj bazi za razvoj i proširenje industrije te na njezin mogućnostima. Također je u knjizi dao nekoliko usporedbi između poljoprivrede i industrije. Jedna od rijetkih povjesničara koja se suočila sa pokušajem sintetiziranja gospodarske povijesti Kraljevine Jugoslavije je Smiljana Đurović. U svojoj knjizi *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941* autorica je nastojala sveobuhvatno prikazati kronološki, ali unutar kronološkog problematski sve relevantne mjere koje je država odnosno vladajuća politička elita donosila, a koje su se doticale gospodarstva a posebno industrije.[18] Tako Đurović, dijeli gospodarstvo Jugoslavije u tri faze. Prva faza je faza liberalističkog sistema gospodarstva, druga je faza dirigiranog gospodarstva i treća se

[16] Mijo, Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941*., Zagreb, 1952.; Mijo, Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968.
[17] Stevan, Kukoleča, Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svetski rat, Beograd, 1956.,
[18] Smiljana, Đurović*, Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*., Beograd, 1986.

faza podudara sa vladom Milana Stojadinovića u kojoj je predstavljena nova ekonomska politika Kraljevine Jugoslavije.

Osim domaćih ekonomista i povjesničara, koji su obrađivali temu gospodarstvo Kraljevine SHS odnosno Kraljevine Jugoslavije potrebno je još napomenuti da je ekonomski razvoj Kraljevine SHS/Jugoslavije bila tema koja je obrađivana i u svjetskoj historiografiji, doduše unutar većih tematskih cjelina, poput gospodarske povijesti Istočne Europe odnosno Jugoistočne Europe. Između desetak takvih radova ovdje ću se osvrnuti na one za koje osobno držim da su na najbolji mogući način obradili ovu problematiku. Kao prvi rad izdvojit ću zbornik radova *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975,* sv.I i II. koji su uredili M.C. Kaser i E.A. Radice.[19] Zbornik je podijeljen u osam poglavlja, u prvom poglavlju je dan pregled glavnih karakteristika regije između dva svjetska rata. U sljedećim poglavljima obrađuju se ljudski potencijali, izvori sirovine i energije, infrastruktura. Pored navedenog analitički te komparativno problematizira se stanje poljoprivrede i industrije. Dok se u posljednjem poglavlju daje ekonomska analiza bruto nacionalnog dohotka i nacionalnog proizvoda. Područje koje obuhvaća ovo istraživanje su prijeratni teritorij Albanije, Bugarske, Čehoslovačke, Mađarske, Poljske, Rumunjske i Jugoslavije. U poglavlju pet koji obrađuje problematiku industrije u regiji, autorica priloga Alice Teichova, na stotinu stranica daje zajedničke karakteristike industrijskog razvoja regije, dakako ističući i posebnosti svake pojedine zemlje odnosno njihovog industrijskog razvoja. Ivan T. Berend u knjizi *Decades of Crisis*, na izuzetno spretan način povezuje političke događaje na području Srednje i Jugoistočne Europe sa ekonomskim performancama zemalja tog područja.[20] Propituje i analizira koliko je politika utjecala na ekonomski razvoj, odnosno stanje gospodarstva na političke postupke vladajućih elita zemalja regije.

[19] M.C., Kaser, E.A., Radice (eds.), *The Economic History od Eastern Europe 1919-1975*., Volume I and II., Clarendon Press, Oxford, 1985.
[20] Berend Ivan T., *Decades of Crisis*, Berkeley, 1998.

Za područje hrvatske odnosno njezin gospodarski razvoj unutar gospodarstva Kraljevine Jugoslavije najvažniji je rad Rudolfa Bićanića, „Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije“. Taj rad koji se nalazi u *Prilozima za ekonomsku povijest Hrvatske* svezak 1. držim da je osnova za poznavanje gospodarske povijesti Hrvatske između dva svjetska rat i polazišna točka za svako daljnje istraživanje te teme.[21] Poput Bićanićevog rada, samo više „kliometričan“ jest rad Ive Vinskog „Procjena kapitala na području Hrvatske između dva svjetska rata“, također objavljen u spomenutim Prilozima.[22] Ovaj rad smatra se pionirskim radom na području makroekonomske analize. Autor daje podatke o ukupnim investicijama u Hrvatskoj između dva svjetska i analitičke podatke o ukupnim investicijama u Hrvatskoj između dva svjetska rata i o investicijskim ulaganjima po gospodarskim područjima. Vrijednost rada Vinskoga je što je uvidio nedostatak prijeratne statistike odnosno uvidio da se u njoj precjenjuje udio starih poduzeća u ukupnom kapitalu industrije za vrijeme industrijskog popisa. Gotovo punih 50 godina poslije objavljen je rad Vladimira Stipetića, „Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.“ kao prilog makroekonomskom sagledavanju stupnja i dinamike razvitka Hrvatske.[23] Međutim, u ovom radu autor posebnu pozornost pridaje poljoprivredi, dok je dio posvećen industriji (uz obrt) sveden tek na nekoliko stranica i smatram da ne donosi ništa značajno novo za poznavanje ove problematike. Uglavnom iznosi tvrdnje, Rudolfa Bićanića, Mije Mirkovića i Zdenke Šimončić Bobetko.

Ovdje ću se zaustaviti od daljnjeg pregleda literature koja obrađuje gospodarstvo Hrvatske te se osvrnuti arhivske izvore podataka o industriji industrijskom razvoju koje koristim u doktorskom radu. Glavni arhivski izvori za ovaj rad jest fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije pohranjen u Arhivu Srbije i Crne Gore (Arhiv Jugoslavije) u Beogradu. Iz tog fonda korištena je građa koja se odnosi na dosjee industrijskih poduzeća.

[21] Rudolf, Bićanić, „Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918.“, *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, I, Zagreb, 1967., 81-112.
[22] Ivo, Vinski, „Procjena kapitala na području Hrvatske između dva svjetska rata“, *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, I, Zagreb, 1967., 113-143.
[23] Vladimir, Stipetić, „Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1941. Prilog makroekonomskom sagledavanju stupnja i dinamike razvitke Hrvatske“, *Radovi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 495 (2006), 203-298.

Ova građa uglavnom je nastala prikupljanjem statističkih podataka o industrijskim poduzećima koje je prvotno provodila Inspekcija zemaljske odbrane. Spomenuta Inspekcija je preko armijskih industrijskih komiteta prikupljala podatke u razdoblju od 1934. do zaključno 1937. godine. Već za sljedeću, 1938. godinu. podatke je prikupljalo samo Ministarstvo trgovine i industrije odnosno statistička služba Ministarstva. Podaci iz ove građa dakle, bili su glavni i osnovni podaci za pokušaj da se prikaže industrijski razvoj Zagreba u razdoblju od 1935. do 1939. godine. Od ostale arhivske građe korišteni su fond Centrale industrijskih korporacija, koji se također čuva u Arhivu Srbije i Crne Gore. Prvo, potrebno je reći da Centrala industrijskih korporacija bilo tijelo koje je ujedinjavalo odnosno nastojalo biti krovna organizacija svih industrijskih udruženja u Kraljevini Jugoslaviji. Stoga je građa nastala iz djelovanja te organizacije bitna za razumijevanje odnosa između različitih industrijskih udruženja, kao i položaja industrije i industrijalaca unutar cjelokupnog gospodarstva. Fond Centralni presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije kao i zbirka Milana Stojadinovića korišteni su u manjoj mjeri i kao nadopuna za razumijevanje glavnih razvojnih procesa u industriji, a ticali su se gospodarske uloge države, odnosno njezine intervencije. Fond Savska banovina, Odjeljenje za obrt, trgovinu i industriju koji se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, nažalost za ovaj rad bio je od minornog značaja. Uglavnom je korištena građa koja se odnosila na kartele odnosno kako u opisu te građe stoji udruživanje velike industrije i velikog kapitala, te prikazi poslovanja odjeljenja za Trgovinu, obrt i industriju. Ekspozei načelnika ovog odjeljenja za Bansko vijeće također su bili dobrodošli izvor podataka za stanje industrije u Savskoj banovini. Kao i prije spomenuti fond tako i fond Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu koji se čuva u Državnom Arhivu Zagreba, korišten je u manjoj mjeri. Uglavnom su korišteni zapisnici Industrijskog odsjeka komore kao izvor za prikaz strukovnog udruženja industrijalaca na tom komorskom području.

Drugu skupinu izvora za istraživanje provedeno za potrebe ovog doktorskog čine podaci iz tiska i periodike. Među njima mogu se izdvojiti dnevnik *Jugoslavenski Lloyd,* kao

nezaobilazni izvor za istraživanje općih gospodarskih prilika u Kraljevini Jugoslaviji, *Privreda*, službeno glasilo Trgovinsko.industrijske komore u Zagrebu, statistička revija *Indeks*, mjesečnik za ekonomska pitanja *Ekonomist*, te glavno glasilo domaće industrije *Industrijska odbrana*.

II. Opće prilike u Europi i Kraljevini Jugoslaviji (1918.-1941.)

Politički i ekonomski procesi u Središnjoj i Jugoistočnoj Europi između dva svjetska rata

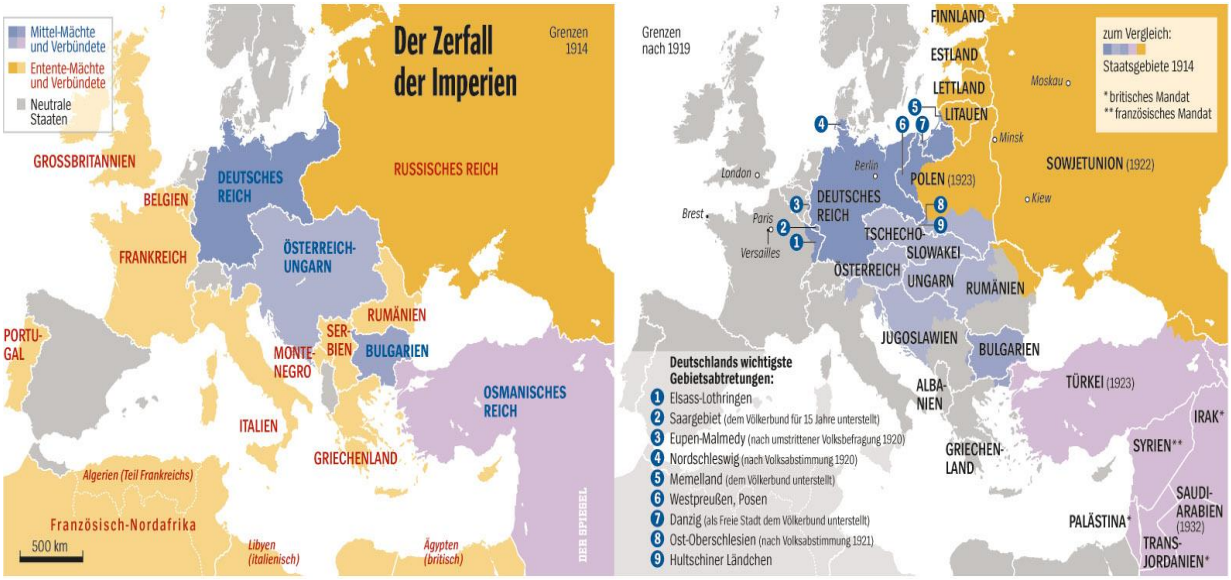
Pojam Središnje i Jugoistočne Europe preuzet je iz literature i donekle pobliže definira prostor kojemu je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevina Jugoslavija, a s njom i Zagreb, pripadala u razdoblju između dva svjetska rata.[24] Cilj ovog podpoglavlja nije da podrobno analizira političku ili ekonomsku situaciju ovog prostora nego služi više kao orijentacija i gruba usporedba kako bismo mogli razumjeti ono što se događalo u Jugoslaviji. Premda je slučaj Jugoslavije pomalo „unikatan" ipak razvojni procesi u zakašnjeloj modernizaciji na prostoru Jugoistočne Europe imaju dosta zajedničkih značajki. Taj prostor koji je geopolitički za vrijeme Versailleskog mirovnog sporazuma bio poput „tabula rasa", predstavlja eksperiment sa paradigmom Wilsonovog načela da svaki narod ima pravo na samoodređenje, ali na način na koji su to razumijevale tadašnje dvije europske velesile Velika Britanija i Francuska.[25] Kako bi zadovoljila svaka svoje interese, Francuska i Velika Britanija prihvatile su naime Wilsonovo načelo, međutim interpretirajući ga svaka na svoj način.

[24] Prostor koji je nastao prvenstveno raspadom Austro-Ugarske Monarhije u literaturi često se različito naziva primjerice, Istočna Europa Jugoistočna Europa, Srednjoistočna Europa (Central-East Europe). Izabrala sam pojam Središnja i Jugoistočna Europa jer smatram da ipak na precizniji način definira taj geopolitički prostor. O problematici Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe, povijesnom razvoju, političkoj kulturi, nacijama i manjinama, te razvojnim procesima na tim prostorima kao i o fenomenu Srednje Europe vrlo su vrijedne slijedeće studije: Istvan, Bibo, Tibor, Huszar i Jeno, Szucs, *Regije Evropske povijesti*, Zagreb, 1995, Jacques, Le Rider *Mitteleuropa*, Zagreb, 1998. George, Schöpflin, Nancy, Wood (ed), *In Search of Central Europe*, Cambridge, Oxford, 1989., Hayashi, Tadayuki, Fukuda, Hiroshi (ed.), *Regions in Central and Eastern Europe, Past and present*, Sapporo, 2007. O pojmu Jugoistočna Europa i njegovoj problematici vidjeti Mladen, Klemenčić „Jugoistočna Europa – definicija pojma i razvitak političkog zemljovida"u: *Međunarodni znanstveni skup Jugoistočna Europa 1918.-1995.*, Zagreb, 1996., 220-224.

[25] Predsjednik SAD Thomas Woodrow Wilson zalagao se za ideju da je svjetski mir najznačajniji američki interes. Rat na starom kontinentu naime ugrožavao je američko blagostanje. Kao jamstvo međunarodnog mira on je predstavio koncept novog svjetskog poretka i kritizirao europski imperijalizam, militarizam i politiku ravnoteže sila koje su bili prema njegovom tumačenju glavni uzroci rata. Novi svjetski poredak trebao bi se temeljiti na pravičnosti i demokratskom načelu prava na samoodređenje, koji bi jamčio slobodu i jednakost svih naroda, bez uplitanja velikih sila, i koji bi stoga stvorio kolektivnu sigurnost za slobodnu zajednicu i Društvo (Ligu) naroda. Međutim, potrebno je napomenuti i da je Wilson bio protiv rušenja Austro-Ugarske Monarhije, smatrajući da zemlje nasljednice nisu dovoljno ekonomski jake te bi stoga bile nemoćne pred njemačkim utjecajem, što se u konačnici i pokazalo točnim 1939. godine. Opširnije o Wilsonovoj ideji samoodređenja i njegovoj ulozi u mirovnim pregovorima: Magda, Adam, *The Versailles System and Central Europe*, Aldershot, 2004., Margaret, MacMillan, *Mirotvorci, Šest mjeseci koji su promijenili svijet*, Zagreb, 2009.; Arthur, Walworth, *Wilson and His Peacemakers: American Diplomacy at the Paris Peace Conference*, 1919, New York, 1986.

Francuskoj je bilo bitno da Njemačka oslabi, što je bilo moguće razbijajući Austro-Ugarsku Monarhiju, drugu veliku silu njemačke koalicije. čime bi Francuska dobila savezništvo s novouspostavljenim neovisnim zemljama koje bi bile barijera njemačkom širenju prema istoku. Tako je načelo samoodređenja poslužilo kao vodeća ideologija i slogan mirovnih ugovora, ali je i uspješno korišten kako bi se razbila Austro-Ugarska Monarhija. Britanska politika pak slijedila je tradicionalnu doktrinu ravnoteže sila. U potrazi za novom ravnotežom sila i interesnim sferama Britanija je, da bi osigurala svoje političke interese, manipulirala samoostvarivanjem malih naroda u Jugoistočnoj Europi. Narodi ovog dijela Europe, u uvjerenju da su napokon postali gospodari vlastite sudbine i kako povijest radi za njih, te bez direktne (geografske) nazočnosti neke od velikih sila iskoristili su jedinstven trenutno nastali vakuum za ostvarivanje svojih nacionalnih aspiracija. Za razliku od klasne revolucije koja je na djelu u SSSR-u, Jugoistočna Europa proživljavala je „nacionalne revolucije“.[26] Te zakašnjele nacionalne revolucije nemaju klasične značajke revolucionarnih događanja. Nastala su u kontekstu poslijeratnog šoka i zamora, stoga nije bilo velikih pokretanja masa ili nemira, nego su se više vodila u okvirima mirovnih sporazuma. Novostvorene države nastale nakon raspada velikih carstava, (Njemačkog, Austro-Ugarskog, Otomanskog i Ruskog) poput Čehoslovačke, Mađarske, Austrije, Poljske i Jugoslavije nastojale su u širem političkom smislu slijediti zapadnoeuropske uzore.

[26] Pojam „nacionalne revolucije“ koristi se za procese stvaranja nacionalnih država (nation states) u Srednjoj i JugoIstočnoj Europi poslije I. svjetskog rata. u sljedećim radovima: Ivan T., Berend, *Decades of Crisis, Central and Eastern Europe before World War II*, Berkeley, 1998.; Robert, Bideleux, Ian, Jeffries, *A History of Eastern Europe, Crisis and Change*, London, 2007. (II. izd) Pojam sam preuzela jer smatram da premda ne doslovno, dobro odražava situaciju i političko stanje Srednje i Jugoistočne Europe

Izvor: „Der Unfriede von Versailles“, *Der Spiegel*, br. 28, 2009., http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-65954988.html (21.06.2010)

Slika 1. Europa prije Prvog svjetskog rata i nakon mirovnih sporazuma[27]

Međutim, naslijeđeni i novonastali problemi s nacionalnim pitanjima i nacionalnim manjinama doveli su kod većine zemalja do napuštanja tih uzora, te je uslijedio kvalitativni pomak od demokracije prema autoritativnim režimima koji će obilježiti budućnost novonastalih država. Osnovni problem koji se javlja u većini država Jugoistočne Europe jest problem nacionalnog diverziteta.[28] Posebno je to izraženo u državama nastalim raspadom Austro-Ugarske Monarhije. Osim etničke raznolikosti Jugoistočnu Europu obilježavala je i vjerska raznolikost. Religija u ovom dijelu Europe bila je odlučni faktor u stvaranju i očuvanju etničkog identiteta. Novo stvorene države težile su stvaranju homogenih nacionalnih

[27] Versailleskim sporazumom koji je poražena Njemačka potpisala 28.6.1919. uređene su zapadne granice Poljske i Čehoslovačke, također je tim sporazumom velik broj pripadnika Njemačke manjine ostao u sklopu Čehoslovačke i Poljske. Sporazumom u Saint-Germainu potpisan od Austrije 10.9.1919. utvrđene su granice s Poljskom, Italijom i Čehoslovačkom te Kraljevstvom Srba, Hrvata i Slovenaca. Ovim sporazumom je i onemogućeno spajanje Austrije s Weimarskom republikom. Neuillyskim sporazumom koji je Bugarska potpisala 27.11.1919. utvrđene su nove granice između Rumunjske, Jugoslavije, Grčke i Bugarske. Sporazumom Bugarske se morala odreći Makedonije, zapadne Trakije i južne Dobruđe. Mađarske je potpisom na Trianonskom sporazumu 4.6.1920. izgubila dio Slovačke, Hrvatske, Vojvodinu, Transilvaniju i Banat te su utvrđene granice sa Čehoslovačkom, Rumunjskom i Jugoslavijom. Ovim sporazumom oko 3 milijuna Mađara ostalo je izvan matične zemlje. Usp. Robert, Bideleux, Ian, Jeffries, *A History of Eastern Europe, Crisis and Change*, London, 2007., 407-409.

[28] Tri su različita manjinska problema koje navodi Hugh Seton-Watson. Prvi je problem kada su manjine živjele u predjelima uz granicu sa njihovom matičnom zemljom. Drugi isto tako dosta izražen je problem u područjima u kojem su živjele zajedno izmiješane različite manjine i gdje etnička separacija nije bila moguća, te treći problem koji nastaje kada su manjine živjele daleko izvan svoje matične zemlje..Svaki peti stanovnik ove regije od 110 milijuna stanovnika pripadao je manjinskom stanovništvu u novostvorenim državama. Prilično homogene Mađarska, Albanija i Bugarska imale su pak obrnuti manjinski problem, naime veliki broj Mađara, Albanaca i Bugara postali su nacionalna manjina u nekim od susjednih zemalja. Hugh, Seton-Watson, *Eastern Europe between the Wars, 1918-1941.*, New York, 1967., 268-271.

država apsorbirajući ili asimilirajući različite nacije i manjine. Primjerice, Čehoslovačka i Jugoslavija bile su višenacionalne države, ali su nastojale postati jednonacionalne, odnosno nacionalno homogene države.[29]

Tablica 1. Pregled narodnosnog sastava stanovništva u nekim zemljama Središnje i Jugoistočne Europe oko 1930.[30]

Država	Postotak
Čehoslovačka	
Česi	51
Nijemci	23
Slovaci	16
Mađari	5
Rusi i Ukrajinci	3
Židovi	1
Poljaci	1
Ostali	-
Bugarska	
Bugari	87
Turci	11
Židovi	1
Ostali	1
Jugoslavija	
Srbi	44
Hrvati	30
Slovenci	9
Nijemci	5
Mađari	4
Makedonci	4
Albanci	3
Ostali	1

Kao reakcija na nezadovoljavajuće stanje u kojem su se nalazili pojedini narodi ili manjine unutar višenacionalnih država, ogorčeni zbog neispunjenih zahtjeva za autonomijom poput Slovaka ili otriježnjeni političkom stvarnošću te društvenom i ekonomskom situacijom poput Hrvata sve češća je bila pojava međunacionalnih sukoba, te progona, zatvaranja i ubojstava političkih oponenata vladajućeg režima. U borbi protiv sve izraženijeg nezadovoljstva nosioci

[29] U literaturi se čak navodi pojam sindrom Čehoslovačke i Jugoslavije koji označavaju stvaranje homogeniziranih nacija kršenjem prava nacija i prava na samoodređenje, Ivan T., Berend, *Decades of Crisis*, Berkeley, 1998., 190., Robert, Bideleux, Ian, Jeffries, *A History of Eastern Europe, Crisis and Change*, London, 2007. 325-327., O integracijskim problemima nakon uspostavljanja „nacionalnih država" vidjeti u Karl J., Newman, *European Democrarcy Between the Wars*, George Allen & Unwin LTD, London, 1970., 161-174.,

[30] M.C., Kaser, E.A., Radice, The Economic History of Eastern Europe 1919-1975, Vol. I, Oxford, 1985., 25.

vlasti pribjegavali su uspostavljanju centralizma i autoritarnog režima koristeći silu, umjesto političkog konsenzusa kako bi postigli političku i ekonomsku konsolidaciju.[31]

Slika 2. Pregled uspostave autoritarnih režima i diktatura

Izvor: *Dtv-Atlas zur Weltgeschichte, Von der Französischen Revolution bis zur Gegewart*, Bielefeld, 1966., 138.

Teritorijalne promijene nastale nakon Prvog svjetskog rata nisu bile samo geo-političke naravi. Drastični zaokret bio je više nego očigledan i u ekonomskom smislu. Više nije bio moguć nastavak razvoja gospodarstva tamo gdje je bio zaustavljen uslijed rata, jer dotadašnje su ekonomske cjeline prestale postojati. Zamijenile su ih smanjena (Austrija i Mađarska, Bugarska) ili povećana (Čehoslovačka, Poljska, Rumunjska, Jugoslavija) novonastala nacionalna gospodarstva koja su k tome unutar sebe bila na različitim stupnjevima razvoja. Razdvojene od svojih prijašnjih ekonomskih cjelina nove države imale su ograničene proizvodne mogućnosti. Uslijed smanjenja unutarnjeg tržišta preduvjeti za stabilno funkcioniranje gospodarstva u Čehoslovačkoj, Austriji, Mađarskoj i Poljskoj bili su vanjsko-trgovačka razmjena. Austrija i Čehoslovačka bile su ovisne o izvozu industrijskih proizvoda, a Mađarska o izvozu poljoprivrednih proizvoda. Obrnuto, Čehoslovačka i Austrija

[31] Koncizno o političkom i ekonomskom razvoju zemalja Središnje i Jugoistočne Europe između dva svjetska rata u: Piotr S.,Wandycz, *Cijena slobode, Povijest Srednjoistočne Europe od srednjeg vijeka do danas*, Zagreb, 2004., 249-293.; Peter, Hanak (ur.), *Povijest Mađarske*, Zagreb, 1995., 209-269.; Erich, Zöllner, Therese, Schüssel, *Povijest Austrije*, Zagreb, 1997., 293-305.; Joseph, Held, *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth century*, New York, 1992., John R., Lampe, *Balkans into Southeastern Europe*, Plagrave Macmillan, New York, 2006.

zavisile su o uvozu agrarnih proizvoda i industrijskih sirovina dok je Mađarska morala uvoziti industrijske sirovine i investicijska dobra. Bugarska, Rumunjska i Jugoslavija (tzv. Balkanske zemlje) imale su izrazito agrarni karakter proizvodnje s izraženim ostacima tradicionalnog gospodarstva i stoga su se teško mogle izdići iz stanja agrarne samodostatnosti. U statičnom smislu njihova tradicionalna gospodarstva i nisu bila toliko uvjetovana vanjskom trgovinom međutim, u dinamičnom ili razvojnom smislu vanjska trgovina itekako je bila odlučujući čimbenik razvoja i napretka, jer je osiguravala sredstva akumulaciji domaćeg kapitala.[32]

U Jugoistočnoj Europi politika i ekonomija bile su vrlo usko povezane, te je ekonomski razvoj slijedio razvojne procese političkog nacionalizma. Države su nastojale razvijati gospodarstva koja bi služila nacionalnim interesima, a politika ekonomskog nacionalizma podrazumijevala je stvaranje i stabilizaciju ekonomske nezavisnosti. Na koji način se to kanilo postići? Program ekonomskog nacionalizma podrazumijevao je tri osnovna principa kojih su se pridržavale sve zemlje Jugoistočne Europe. Kao prvi istaknuta je potreba, gotovo nužnost, da domaći investitori trebaju zauzeti mjesta stranih investitora. Drugi princip bio je podizanje carinskih tarifa koje bi zaštitile nacionalnu industriju od konkurentske, strane industrije. Kao treći princip istaknuta je potreba sveobuhvatne industrijalizacije zemlje.[33]
Obnova, odnosno restrukturacija, nacionalnih gospodarstva trebala je započeti stjecanjem domaćeg kapitala i privlačenjem domaćih investitora, ali u stvarnosti ta je ekonomska politika ubrzo naišla na velike prepreke. Iako niti u predratnom razdoblju nije postojala značajnija akumulacija domaćeg kapitala, jer je glavni financijski centar bila Austrija koja je kapitalom snabdijevala ostale, manje razvijene dijelove Monarhije, te su mogućnosti u novostvorenim državama bile dodatno smanjene zbog brzo rastuće deprecijacije novca.[34] Inflacijski „bum“

[32] Ivan T.,Berend, György,Ranki, *Economic development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries, Vol.I.*, New York, 1974.,174-180.
[33] Kaser, M. C., Radice, E. A., *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*, Vol. I, Oxford, 1985., 36, Berend Ivan T., *Decades of Crisis*, Berkeley, 1998., 234., Ivan T., Berend, György, Ranki, *Economic development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries, Vol.I.*, New York, 1974.,201-241.
[34] Razlozi deprecijacije novca su različiti, ali jedan od glavnih jest što su u zemljama Jugoistočne Europe kolale različite valute, te se uslijed zamijene često događalo da je vrijednost jedne valute namjerno obezvrjeđivana u korist neke druge, kao što je primjerice bio slučaj u Jugoslaviji pri zamijeni kruna za dinar u omjeru 4:1. O

koji je uzrokovala deprecijacija novca obrušila se na gospodarstva i Jugoistočne Europe stvarajući dodatnu nestabilnost u ionako kaotičnoj situaciji. Jedino se Čehoslovačka, pravovremenom valutnom regulacijom, uspjela oduprijeti štetnim posljedicama dugotrajne inflacije. Osim inflacije, akumulaciju domaćeg kapitala onemogućavali su i različiti (pred)ratni dugovi te isplate reparacija.[35]

Za program industrijalizacije zemlje bile su potrebne sirovine i izvori energije čime su zemlje Središnje i Jugoistočne Europe uglavnom bile dobre snabdjevene. Međutim, osim Poljske, Čehoslovačke i malim djelom Rumunjske koje su imale strojarsku industriju, ostale zemlje morale su uvoziti industrijsku opremu i instalacije. Isto tako, iako geografski dobro smještene, u prometnom su smislu daleko zaostajale za konkurentskom Zapadnom Europom, jer postojeći prometni pravci, koji su povezivali nekadašnje centre, više nisu imali svoju svrhu, pa je bili potrebno pristupiti rekonstrukciji prometnica i izgradnji nove prometne mreže. Dakle, iako bogate ljudskim i prirodnim resursima, većini zemalja Jugoistočne Europe kronično je manjkalo domaćeg investicijskog kapitala. te je bilo nužno posegnuti za stranim kapitalom. Predratni financijski centri moći su nakon Prvog svjetskog rata izgubili na svojoj važnosti, a novi su bili London, New York i manjim dijelom Pariz. Budući da je Jugoistočna Europa za njih bila uglavnom nepoznato tržište, još k tome opterećena političkom i ekonomskom nestabilnošću, svoj su financijski kapital, kada su ih i davali, skupo naplaćivali.[36]

---

uređenju valute u Jugoslaviji vidjeti Rudolf, Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi*, Zagreb, 1995., str. 41-47.

[35] Tijekom rada Srbijanska je vlada primila kredita u visini 6.5 milijardi franaka (16,4 mlrd dinara) dok su dugovi bivših pokrajina Austro-Ugarske Monarhije iznosili 3,2 mlrd dinara. U skladu sa mirovnim ugovorima Mađarska je imala obvezu opskrbljivati ugljenom Jugoslavijom (800 tona po danu u narednih pet godina), Također na ime reparacija Mađarska je morala isplatiti i 200 milijuna zlatnih kruna u narednih 20 godina. Prema Neuillyskom sporazumu Bugarska je trebala isplatiti 2,25 mlrd zlatnih franaka reparacija. Međutim, Bugarska nije bila u stanju isplatiti toliku svotu pa je dug bio reprogramiran i iznosio je 550 milijuna zlatnih franaka koje je trebala isplatiti u narednih 60 godina dok bi ostatak od 1,7 mlrd otplaćivala u obrocima kroz 30 god. Usp. Ivan T., Berend, György, Ranki, *Economic development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries, Vol.I.*, New York, 1974. 184-185.

[36] O ulozi stranog kapitala postoji bogata je literatura, ondašnji suvremenici često su pisali o tom problemu. Za Jugoslaviju usp. Vladimir, Rozenberg, Jovan Lj., Kostic, *Ko finansira jugoslavensku privredu*, Beograd, 1940., Također, poslije rata tema je bila dosta obrađivana. Usp. Sergije, Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd, 1958.

Spomenuta inflacija kolikogod je imala negativnih efekata, imala je i neke prednosti. Teorija John Maynard Keynesa, razvijena za vrijeme velike ekonomske krize, a koja zastupa tezu da kontrolirana inflacija generira oporavak, potvrđuje da je razdoblje 1921.-1924. bilo svojevrsni inflatorni prosperitet.[37] Iako je kapital koji je cirkulirao tržištem i bankovni depoziti postali bezvrijedni, istodobno kreditna zaduženja postala su beznačajna. Također, inflacija je srušila cijenu proizvodnje, reducirala fiksne troškove, kao što su nadnice, vraćajući unosno svaku investiciju te je stoga stimulirala poduzetnički duh. Investiranje je postalo ne samo sredstvo bogaćenja, nego i način da se sačuva kapital i imovina.[38]

Politika ekonomskog nacionalizma podrazumijevala je potpuni prekid prijašnjih ekonomskih veza i uspostavu što veće ekonomske nezavisnosti. Jedan od načina postizanja tog cilja bila je i carinska zaštita. poslije rata novonastale su zemlje automatski primjenjivale stare postojeće carinske tarife. Austrija, Čehoslovačka i Mađarska preuzele su austro-ugarsku tarifu iz 1906., Rumunjska i Jugoslavija samo su proširile predratne rumunjske i srpske carinske tarife na nove pokrajine. Dakako da te stare carine nisu mogle služiti interesima novih ekonomskih cjelina, pa su uslijed inflacije postale praktično beskorisne. Tijekom razdoblja od 1922. do 1925. godine donesenu su nove carinske tarife proširene na veći broj artikala i sa mnogo većim carinskim taksama uzrokujući drastično smanjenje vanjsko-trgovačke razmjene i izolaciju te u konačnici autarhiju. U namjeri da se pokušaju smiriti tarifni ratovi u Ženevi 1922. godine održana je prva u nizu konferencija Društva naroda na na kojima se razmatralo o problemima vanjsko-trgovačke razmjene. Na konferenciji 1922. iznesene su preporuke i savjeti kako teritorijalne promjene uzrokovane ratom ne bi smjele poremetiti normalnu trgovinu. Naglašena je potreba prijateljske kooperacije i neograničene razmjene dobara između novih država. Slijedeća, konferencija održana je 1927. no izlaganja

[37] John, Maynard Keynes, *Izabrana djela*, Zagreb, 1994., str. 29-44., O Keynesu više u Zvonimir, Baletić, „John Maynard Keynes - teoretičar društvene krize“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnost, Razred za društvene znanosti*, Knj. 45, br. 498 (2007) 7-71.

[38] U Jugoslaviji je postojalo 1831 poduzeće u 1918. godini, početkom sljedećeg desetljeća osnovano je 1262 novih poduzeća.U granama prehrambene industrija, tekstilne i drvne industrije taj je broj iznosio više od 700 novih poduzeća

potkrepljenja statističkim podacima pokazala su da ne samo da se države nisu pridržavale načela donesenih na prethodnoj konferenciji, nego se situacija još više zaoštrila. Tako su uvedene zabrane na uvoz/izvoz određenih proizvoda koje su nisu koristile još od vremena ratne ekonomije, zemlje sa razvijenijom industrijom uvele su mjere agrarnog protekcionizma izazivajući kod zemalja sa naglašenom agrarnom proizvodnjom da uzvrate sličnim mjerama kako bi zaštitile svoju industrijsku proizvodnju.[39] Navedene mjere, teoretski su imale za cilj zaštitu vlastite ekonomije od svih stranih trgovinskih partnera, međutim, u zbilji, bile su direktno uperene protiv susjednih zemalja. Razlozi takvim odnosima bili su u nekonkurentnosti bilo industrijskih bilo agrarnih proizvoda Jugoistočne Europe na svjetskom tržištu. Stoga kada su Austrija i Čehoslovačka podigle zaštitne mjere protiv uvoza agrarnih proizvoda, primjerice jugoslavenske ili mađarske izvoznike je to pogađalo mnogo teže nego li američke proizvođače koji su koristili napredniju tehnologiju te je i cijena proizvodnje kod njih bila manja.[40]

Nemogućnost stvaranja nacionalnog kapitala uslijed nepovoljnih uvjeta prisilila je vlade zemalja Središnje i Jugoistočne Europe na alternativna rješenja. Restrukturiranje gospodarstva temeljeno samo na domaćem kapitalu bio bi dugotrajan i polagan proces. Dok je svjetska ekonomija proživljavala tzv. „četvrtu industrijsku revoluciju“ i razvijala nove tehnologije, polagan i postupan razvoj nije mogao stabilizirati i postaviti na noge ratom oštećene ekonomije Jugoistočne Europe koje su se nalazile usred procesa restrukturacija.[41] Logičan slijed bio je posizanje za međunarodnom pomoći u vidu zajmova. Austrija je bila prva koja je primila takvu pomoć kako bi popunila budžetne manjkove i stabilizirala valutu, a slijedila je Mađarska. I u ostale dijelove regije slijevali su se zajmovi. Sveukupni vanjski dug iznosio je oko 3.5 milijardi dolara, mnogo više nego što su se zadužene zemlje mogle vraćati,

[39] The League of Nation reconstruction scheme in the interwar period, League of Nation, Geneva, 1940.140-145
[40] Berend, Ivan T., Ranki, György, *Economic development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York, 1974., 208.
[41] Pod pojmom restrukturirane ekonomije razumijevam sve one promjene koje su nastale uslijed uspostava samostalnih nacionalnih ekonomija i prijelaza na mirnodopsku ekonomiju.

ali konzervativni ekonomsko-financijski obziri zamijenjeni su novim motom: „ukoliko dođe do bankrota i vjerovnici će biti ugroženi“.[42]

Porast u proizvodnji kao zamjeni uvoza postupno je dobivao maha. Rumunjska i Jugoslavija povećale su industrijsku proizvodnju za 40%, a Bugarska za čak 80%. Industrijske zemlje Središnje Europe Austrija i Čehoslovačka krajem dvadesetih godine približile su se prijeratnoj razini poljoprivredne proizvodnje. Općenito govoreći ali s opreznim optimizmom krajem dvadesetih godine u zemljama Jugoistočne Europe mogao se zamijetiti ekonomski porast, koji je dakako varirao od zemlje do zemlje.

Početak velike ekonomske krize koji se očitovao prvotno u SAD-u poput domino efekta prelijevao se i na ostale zemlje. Zapadna Europa gotovo paralelno sa SAD-om osjećala je posljedice, dok Jugoistočna Europa nešto kasnije, pa čak i godinu dana nakon što su uočeni prvi simptomi. O uzrocima krize još uvijek ne postoje definitivni odgovori međutim, kakvi god bili, njezin tijek i posljedice u Jugoistočnoj Europi imali su dalekosežni utjecaj.[43] U industrijski razvijenijoj Austriji i Čehoslovačkoj proizvodnja je bila gotovo prepolovljena. Skromniji pad industrijske proizvodnje zabilježen je u primarno poljoprivrednim državama, što je i samo po sebi razumljivo, ali kriza nije samo dotaknula industriju već i poljoprivrednu proizvodnju. Naime, padom cijena poljoprivrednih proizvoda ove zemlje našle su se u situaciji da ne mogu održati trgovinsku bilancu što je ugrožavalo financijsku stabilnost i otplatu zajmova. Apsurdnu situaciju na tržištu pokazuje primjer Poljske koja je povećala kvantitativno izvoz poljoprivrednih proizvoda za 28% dok je zarada od izvoza pala za 56%.[44] U godinama krize sredstva od izvoza u regiji pala su za gotovo 40% u odnosu na 1920-e što je uzrokovalo teške ekonomske posljedice. Prve su se posljedice osjetile na vanjskotrgovačkoj bilanci. Smanjeni doprinosi od izvoza onemogućavali su održavanje razine dotadašnjeg

[42] Berend, Ivan T., Decades of crisis, Berkeley, 1998., 233.
[43] O uzrocima krize vidjeti u Aldcroft, Derek H., The European Economy 1914-2000., Routledge, London, 2000. IV. izd., 63-69.
[44] Berend, Ivan T., *Decades of crisis*, Berkeley, 1998, 256.

uvoza, koji se velikim dijelom odnosio na sirovine prijeko potrebne za postojeću industriju.[45] Učinci pada cijene poljoprivrednih proizvoda i smanjene ekonomske aktivnosti bili su i gubitak povjerenja kod inozemnih zajmodavaca te je dotok novih sredstava bio znatno umanjen ili potpuno obustavljen. Ti zajmovi često su bili korišteni za otplatu prijašnjih zaduženja i za pokriće trgovinskog deficita. Vlade zemalja dužnica bile su suočene sa teškim bremenom vanjskog i unutarnjeg dugovanja. Kao pokušaj rješavanja problema uvedene su devizne kontrole, međutim ta mjera nije bila dovoljna da se riješe poteškoće u otplatama jer vanjski dug je u odnosnu na reducirani prihod od izvoza bio mnogostruko veći. Nemogućnost vraćanja zajmova primorala je na sveobuhvatnu akciju i zemalja kreditora i dužnica, a kao rezultat te akcije uvedeni su moratoriji prvo u Mađarskoj, koja je imala najveće zaduženje, a potom i Bugarskoj, Jugoslaviji i Rumunjskoj.[46]

U međuratnom razdoblju općenito, međunarodna trgovina bila je znatno sužena. Uslijed krize gotovo da je uništen sustav multilateralne trgovine koji je jedva ponovno uspostavljen nakon Prvog svjetskog rata a uslijed mnogobrojnih ograničenja, mjera zabrana uvoza/izvoza, tarifa i ostalih intervencija. Stoga je postao sve raširenij sustav bilateralne trgovine i trgovinskih blokova. Francuska, Britanija i druge europske sile koje su imale prekomorske kolonije ili posjede povećavaju trgovinske odnose u tom smjeru. Njemačka, budući da nije imala kolonijalne posjede širila je svoj utjecaj unutar Europe.[47] U 1930-im većina zemalja Jugoistočne Europe okrenule su se bilateralnim trgovinskim ugovorima. Najznačajniji su oni klirinški sa Njemačkom.[48] Njemačka je 1931. potpisala takve ugovore sa Mađarskom,

[45] Tijekom dvadesetih godina, pretežno agrarne zemlje razvijale su domaću laku industriju, poput industrije tekstila, papira, kože, itd. međutim sirovine za proizvodnju uglavnom su se uvozile, stoga posljedice smanjenja uvoza uslijed negativne trgovinske bilance bile su i smanjenje pa čak i potpuni prekid proizvodnje. Usp. Bideleux, Robert, Jeffries, Ian, A History of Eastern Europe, Crisis and Change, London, 2007., 441.

[46] Kaser, M. C., Radice, E. A., *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*, Vol. I, Oxford, 1985, 50-53.

47 Munting, Roger, Holderness, B.A., *Crisis, Recovery and War, An economic History of Continental Europe*, London, 1991., 32-34.

[48] Kliring je sistem međunarodnog plaćanja koji se kao sistem prebijanjem već od prije upotrebljavao u burzovnim i bankovnim transakcijama. Maksima kliringa je da se uvoz plaća izvozom i prema tome štede devize. Karakteristično je za kliring je vođenje zbirnih računa kod emisionih banaka tj računa na koje su se vršila sva plaćanja za uvezenu robu iz druge klirinške zemlje i iz kojih su se vršile sve isplate za izvezenu robu u drugu klirinšku zemlju. Na taj način se dobio pod kontrolu platni promet s klirinškim zemljama i kao takav nije

Bugarskom, Jugoslavijom i Rumunjskom. Osiguravajući tržište za primarne proizvode (sirovine, poljoprivredni proizvodi) Njemačka je širila svoj politički utjecaj na Jugoistočnu Europu. Iako je kliring postao uobičajeno sredstvo robne razmjene, koji su koristile gotovo sve zemlje u navedenom periodu krize, Njemačka je kliring sistematizirano koristila i u političke svrhe, a posebice nakon 1934.[49]

Slabljenje krize nije se posvuda jednako osjećalo. Koncem 1932. u nekim zemljama mogli su se nazrijeti počeci oporavka, ali tek se od sljedeće 1933. moglo sa sigurnošću tvrditi da je ovaj krizni ciklus bio u silaznoj putanji. Ovisno o nekoliko faktora zemlje Središnje i Jugoistočne Europe postupno su se približavale izlasku iz krize. Napuštanje zlatnog standarda i devalvacija tečaja, striktne mjere zabrane uvoza, samodostatnost, a posebice državne intervencije, sve su to bile mjere u borbi protiv krize. [50] Većina tih mjera bila su „ad hoc" rješenja više usmjerena kako bi se obranilo od krize, a ne kako bi se povećala ekonomska aktivnost. Odvajanjem od međunarodnog ekonomskog sustava, i okrećući se ka državno reguliranoj ekonomiji zemlje Središnje i Jugoistočne Europe prionule su industrijalizaciji kako bi nadomjestile uvoz. Promjena strukture uvoza temeljito je poboljšao uvjete trgovine, a stoga trgovinsku bilancu i naplatu. Iako su postignuti znatni rezultati, oni su ipak bili dvoznačni; naime zemlje Jugoistočne Europe kaskale su u tehnologiji daleko iza naprednih industrijskih zemalja. Njihova održivost bila je moguća jedino unutar veće ekonomske cjeline odvojene od svjetske ekonomije, s posebnim cijenama bez deviznog plaćanja i sa tržištem na kojem se moglo plasirati zastarjelu tehnologiju i nekonkurentne proizvode.Upravo takvu

---

postavljao potrebe za devizama. Štetne posljedice kliringa izražavale su se u tome da su zbog neravnoteže izvoza i uvoza ili zbog periodičnih razlika pojavljivala velika salda . Isto tako, kliring je štetio i zbog smanjivanja međunarodne trgovine po količini , a prema tome i po vrijednosti, svodeći uvijek promet između dvije zemlje vezane kliringom na razinu izvoza zemlje koja manje uvozi. Usp. Tomašević, Jozo, Novac i kredit, Vlastito izdanje, Zagreb, 1938. 473.

49 O ovoj temi više u Kaiser, David.E., *Eonomic Diplomacy and the Origins of the Second World War,* New Jersey, 1980.

50 Zlatni standard ili valuta na bazi zlatnih poluga je valuta kod koje je novčana jedinica definirana u zlatu i njezina se međunarodna vrijednost održava u granicama točaka izvoza i uvoza zlata, ali kod koje u prometu ne kola kovani zlatni novac nego je zlato koncentrirano kod centralne emisione banke. Vezujući cijenu valute za zlato, automatski je cijena valute te zemlje bila fiksirana prema valutama drugih zemalja. Usp. Tomašević, Jozo, Novac i kredit, Zagreb, 1938., 83-88.

ekonomsku cjelinu sredinom tridesetih godina stvarala je Njemačka u Središnjoj i Jugoistočnoj Europi.[51]

Naoružavanje i pripreme Njemačke za rat na veliko započele su u ljeto 1934. Program naoružavanja odražavao se na cjelokupnu njemačku ekonomiju, a ne samo na proizvodnju oružja. Prilagodba ratnoj ekonomiji zahtijevala je snažne državne intervencije, a za cilj su imale ekonomsku autarhiju tj. ekonomsku neovisnost u slučaju rata. Novi ekonomski plan donesen u rujnu 1934. podrazumijevao je povećanje uvoza poljoprivrednih proizvoda i sirovina kojim Njemačka nije raspolagala. Orijentacija na Jugoistočnu Europu, također je bila dio „Novog plana" iz razloga što su ta gospodarstva bila komplementarna, odnosno svojim ekonomskim resursima nadopunjujuća njemačkom gospodarstvu. Također, Njemačka se novom trgovinskom politikom snažno izolirala jer nijedna Zapadnoeuropska ili prekomorska zemlja nije pristajala na uvjete bilateralne trgovine i plaćanje u robi, dok su zemlje Središnje i Jugoistočne Europe već otprije prihvaćale takav sustav trgovine te su spremno prihvatile priliku da povećaju svoj izvoz na sigurno tržište i po cijenama koje nisu mogle postići na svjetskom tržištu. Trgovinski ugovori sa Njemačkom predmnijevali su izvoz poljoprivrednih proizvoda i sirovina te uvoz industrijskih proizvoda iz Njemačke, u slučaju Jugoslavije i Rumunjske također i oružja. Iako su takvi ugovori donekle pomogli razvoju domaće industrijalizacije u zemljama regije, uvoz odgovarajućih proizvoda iz Njemačke uglavnom nije bio dovoljan da bi mogao kompenzirati njihov izvoz u Njemačku stoga se pojavila tendencija akumulacije sredstava na klirinškom računu što je predstavljalo odlijevanje kratkoročnog kapitala odnosno negativnu trgovinsku bilancu. Pripajanjem Austrije i okupacijom Čehoslovačke ovisnost ostalih zemalja Središnje i Jugoistočne Europe o Njemačkoj dodatno je bila pojačana. Osim u vanjskoj trgovini ta se ovisnost tada proširila i na područje industrije i bankarstva. Tijekom 1939. potpisani su novi dugoročni trgovinski sporazumi s Njemačkom, uvjeti koji su postavljeni ugovorima pokazivali su gotovo potpunu

[51] Berend, Ivan T., *Decades of crisis*, Berkeley, 1998., 273.

njemačku ekonomsku hegemoniju nad zemljama regije. No, ipak to je bio tek uvod u proces koji se kasnije, tijekom rata, pokazao kao „usisavanje" i degradaciju na sektorsku razinu njemačke ratne ekonomije.[52]

Opće političke prilike u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji od 1918 do 1941.

Ideja stvaranja zajednice južnoslavenskih naroda potječe još iz razdoblja ilirizma, a od polovine 19. stoljeća središte te ideje je u Hrvatskoj.[53] Prvi svjetski rat vidio se kao realna mogućnost za osamostaljenje Hrvatske i ostalih južnoslavenskih krajeva od Austro-Ugarske Monarhije. Već prije početka rata hrvatski politički prvaci sa političkim predstavnicima iz ostalih južnoslavenskih krajeva dogovorili su se da u slučaju rata odlaze u emigraciju kako bi upoznali političku javnost zemalja sile Antante sa svojim težnjama i pripremili plodno tlo za akciju osamostaljenja od Austro-Ugarske Monarhije.[54] Nakon što je Italija potpisala tajni Londonski ugovor sa silama Antante 26.4.1915. godine prema kojem je za uzvrat što ulazi u rat na njihovoj strani trebala dobiti dijelove istočne Jadranske obale hrvatski političari u emigraciji Trumbić, Supilo, Meštrović, Hinković, Potočnjak i drugi okupljeni oko inicijative za osnivanje odbora emigranata iz Austro-Ugarske Monarhije koji su radili na stvaranju jugoslavenske države, osnovali su 30.4.1915. u Parizu Jugoslavenski odbor na čelu s Antom Trumbićem. Cilj Jugoslavenskog odbora bio je oslobađanje južnoslavenskih zemalja unutar

[52] Kaser, M. C., Radice, E. A., *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975,* Vol. I, Oxford, 1985., 59-65., Berend, Ivan T., Ranki, György, *Economic development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries, Vol. I,* New York, 1974.,265-284., Kaser, M. C., Radice, E. A., *The Economic History of Eastern Europe Vol.II,* 299-308. Lampe, John R, Jackson, Marvin R, *Balkan Economic History, 1550-1950, From Imperial Borderlands to Devoloping Nations,* Indiana Unoiversity Press, Bloomington, 1982., 503-519.

[53] O razvoju jugoslavenstva u Hrvatskoj u 20. st. vidjeti članak Antić, Lubomir, „Nacionalna ideologija jugoslavenstva kod Hrvata u dvadesetom stoljeću", *Hrvatska povijest u XX. stoljeću*, Antić Ljubomir (ur.), Zagreb, 2006.

[54] U Splitu potkraj 1913. Ante Trumbić (Hrvatska stranka prava iz Dalmacije, Josip Smodlaka (Napredna stranka Dalmacije, Nikola Stojanović i Atanasije Šola (srpski političari iz Bosne i Hercegovine) dogovorili su se o odlasku u inozemstvo kako bi poradili na ujedinjenju svih južnoslavenskih naroda., Usp. Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije, Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998. str. 27.

Austro-Ugarske Monarhije i ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom.[55] Vlada Kraljevine Srbije na čelu sa Nikolom Pašićem po pitanju suradnje s Jugoslavenskim odborom držala se veoma rezervirano. Naime, Pašić je bio uvjerenja kako ujedinjenje južnoslavenskih naroda u postojećim uvjetima ima vrlo malo izgleda, odnosno postojale su dvije alternative; malo rješenje (proširenje Srbije na Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu, južni Jadran i dijelove Hrvatske sa većim udjelom srpskog stanovništva) te veliko rješenje (zajednička država sa srpskom dominacijom). Isto tako, dolazilo je i do neslaganja oko pitanja načina ujedinjenja te uređenja buduće zajedničke države. Do početka 1918. razbijanje Austro-Ugarske Monarhije nije bilo u cilju zemljama sile Antante, kao niti stvaranje jugoslavenske države. Kada je 1917. godine boljševička revolucija srušila Rusko carstvo uvidjela se potreba stvaranja tzv. „higijenskog kordona" koji bi činile nove države nastale raspadom Austro-Ugarske Monarhije koje bi štitile od širenja ideja oktobarske revolucije sa istoka, te ujedno bile barijera njemačkom posizanju prema istoku. U tim novim okolnostima Vlada Kraljevine Srbije otvorila se prema mogućnostima stvaranja zajedničke države te je 1917. pozvala na sastanak Jugoslavenski odbor. Tada potpisana Krfska deklaracija definirala je naziv zajedničke države, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja će biti ustavna i parlamentarna monarhija pod dinastijom Karađorđevića. O obliku državnog uređenja tj. hoće li biti centralistički ili federativno uređena nije postignut dogovor, zaključeno je da će to odlučiti Ustavotvorna skupština nakon ujedinjenja.[56] Događanja koncem 1918. godine kao što su vojni porazi Austro-Ugarske Monarhije, državno-pravno odcjepljenje Hrvatske i Dalmacije, Bosne i Hercegovine te slovenskih zemalja od Austro-Ugarske Monarhije, te formiranje Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu kao nadstranačkog tijela koje predstavlja sve Južne Slavene u Austro-Ugarskoj Monarhiji, unijela su nove elemente u rješavanje južnoslavenskog pitanja, a posebno u odnose između srbijanske vlade i Jugoslavenskog odbora.

[55] Opširno o djelovanju Jugoslavenskog odbora u: Milada, Paulova, *Jugoslavenski odbor, povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914-1918*., Zagreb, 1925., Vaso, Bogdanov, Čulinović, Ferdo, Kostrenčić, Marko (ur.), *Jugoslavenski odbor u Londonu, u povodu 50-godišnjice osnivanja*, Zagreb, 1966.
[56] Engelsfeld, Neda, *Povijest Hrvatske države i prava, Razdoblje od 18. do 20. stoljeća*, 2. nadop. izd., Zagreb, 2002., str. 264-265.

Tijekom 1918. u južnoslavenskim krajevima Austro-Ugarske Monarhije biva sve očiglednija potreba „nacionalne koncentracije“, odnosno zajedničkog političkog djelovanja u smjeru stvaranja zajedničke države sa Kraljevinom Srbijom izvan Monarhije. U tom duhu u Zagrebu u ožujku sastali su se predstavnici onih hrvatskih političkih stranaka koje su zastupali jugoslavenski program sa predstavnicima Jugoslavenskog kluba.[57] Na sastanku je potpisana Zagrebačka rezolucija kojom se zahtjeva narodna nezavisnost i na demokratskim načelima uređena država Slovenaca, Hrvata i Srba. Početkom listopada (8.10.1918.) ad hoc osnovano je Narodno vijeće Hrvata, Slovenaca i Srba sa središtem u Zagrebu, a koje je, kao što je spomenuto, predstavljalo nestranačko tijelo svih Južnih Slavena u Monarhiji.[58] Predsjednik je bio Anton Korošec, prvi potpredsjednik Ante Pavelić (stariji). Kasnije se Narodnom vijeću pridružila i Hrvatsko-srpska koalicija te je njezin predsjednik Svetozar Pribićević imenovan drugim potpredsjednikom Narodnog vijeća.[59] Na sjednici Hrvatskog sabora 29.10.1918. donijeta je odluka da se prekidaju sve državnopravne veze hrvatskih zemalja s Austro-Ugarskom Monarhijom te da se proglašava nezavisnom Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s Rijekom koje stupaju s ostalim jugoslavenskim zemljama do tada pod austro-ugarskom vlašću u zajedničku Državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Zajednička država bila je provizorij do ujedinjenja sa Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom. Na istoj sjednici Narodno vijeće proglašeno je vrhovnim organom, a tadašnji ban Mihalovich cijelu izvršnu vlast predao je Narodnom vijeću. Nešto kasnije Jugoslavenski odbor ovlašten je da zastupa međunarodne interese Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Prvi pokušaj da se ujedine Država SHS sa

[57] Od hrvatskih stranaka i skupina koje su zastupali jugoslavenski program isticali su se Starčevićeva stranka prava (milinovci) Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije skupina oko listova *Novine, Glas Slovenaca Hrvata i Srba*. Jugoslavenski klub bio je parlamentarno predstavništvo narodnih zastupnika iz slovenskih zemalja, Istre i Dalmacije u Bečkom Carevinskom vijeću.

[58] Više o osnutku i djelovanju Narodnog vijeća u: Matijević, Zlatko, „Narodno vijeće Slovenaca Hrvat i Srba u Zagrebu ‚Osnutak, djelovanje i nestanak (1918./1919.)“, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest,* br. 14, 2008. 35-66., Matijević, Zlatko, „Sirenski zov Balkana. Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu (1918./1919.), Jonjić, Tomislav, Matijević, Zlatko (ur.), *Hrvatska između slobode i Jugoslavenstva*, Zbornik Radova, Zajednica udruga Hrvatskih vojnih invalida Domovinskog rata Grada Zagreba, Zagreb, 2009., str. 15-54.

[59] Narodno vijeće se sastojalo od Plenuma, Središnjeg odbora – egzekutiva i Predsjedništva kao organa zajedničke vlasti. Pored toga bili su pokrajinske vlade za Hrvatsku i Slavoniju, za Dalmaciju te Bosnu i Hercegovinu. Usp. Engelsfeld, Neda, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Globus, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989., 15.

Kraljevinom Srbijom bio je početkom studenog u Ženevi. Zaključcima ženevskog sporazuma predviđeno je konfederativno uređenje zajedničke države s privremenim karakterom do saziva Konstituante. Međutim, ubrzo nakon povratka u Beograd srbijanska vlada opozvala je ovaj sporazum. Situacija u Državi SHS bilo je poprilično teška jer su talijanske snage sukladno Londonskom ugovoru započele okupaciju Jadranske obale, a Vojvodina je izglasala sjedinjenje sa Kraljevinom Srbijom. Pored toga, unutrašnje stanje u državi bilo je ozbiljno ugroženo nezadovoljstvom širokog sloja seljaka i gradskog pauperiziranog stanovništva situacijom, koja je dodatno potencirana posljedicama rata. U studenom Narodno vijeće odlučilo je da pozove u pomoć Antantine čete i srbijansku vojsku budući da sama nije imala nikakvu oružanu snagu. Srbijanska vojska odazvala se pozivu i sredinom listopada ušla na teritorij Države SHS. Politička grupacija okupljena oko Hrvatsko-srpske koalicije na čelu sa S. Pribićevićem, smatrala je da treba neodložno i žurno pristupiti ujedinjenju sa Kraljevinom Srbijom.[60] Iz toga razloga 27.11.1918. u Beograd se uputilo izaslanstvo Središnjeg odbora Narodnog vijeća na čelu sa potpredsjednicima A. Pavelićem i S. Pribićevićem s unaprijed pripremljenim *Naputkom*.[61] Prvog prosinca 1918. članovi Odbora uputili su *Adresu* regentu Aleksandru Karađorđeviću, u kojem su se nalazile samo neke ideje iskazane u *Naputku*. U odgovoru na *Adresu* regent Aleksandar proglasio je ujedinjenje Srbije sa zemljama Države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. [62]

Poslije mukotrpnih sporova 20.12.1918. sastavljena je regentovim ukazom prva vlada Kraljevstva SHS većinom od Srba s predsjednikom, radikalskim predstavnikom Stojanom

[60] Matković, H., *Povijest Jugoslavije,* Zagreb, 1998. str. 48-54., Krizman, Bogdan, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Školska Knjiga, Zagreb, 1977., str. 80-88, 163-182, 222-229, Engelsfeld, N., *Povijest Hrvatske države i prava,* Zagreb, 2002., str. 270-275.

[61] U kratkim crtama Naputak je sadržavao sljedeće: Organizaciju države može odrediti samo Konstituanta, koja će se sastati najkasnije šest mjeseci nakon ujedinjenja, vladarsku vlast do Konstituante vršit će prijestolonasljednik Aleksandar kao regent, u provizoriju vlast vrši državno vijeće kao zakonodavno tijelo i državna vlada njemu odgovorna, s time da ta vlada vrši samo vanjske, vojne, pomorske, financijske poslove i poslove pošte i telegrafa dok bi svi ostali poslovi bili u nadležnosti pokrajinskih vlada odgovornih pokrajinskim predstavništvima pod kontrolom zajedničke vlade. Više u: Krizman, Bogdan, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, 1977., str. 223-224.

[62] Krizman, B., *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, 1977., str. 228-229, Ivo Perić, *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, Zagreb, 2002. str. 367.

Protićem.[63] Djelatnost vlade imala je za cilj legaliziranje vladara kao kralja nove države a što je bilo prejudiciranje monarhijskog oblika vladavine i oduzimanje autonomnih prava pokrajinskim organima vlasti te uvođenje centralizma što je pak prejudiciralo unutarnje državno uređenje. Nakon formiranja vlade u skladu sa sporazumom sklopljenim između Narodnog vijeća i srbijanske vlade bilo je potrebno sazvati Privremeno narodno predstavništvo (PNP) kao jedinstveno zakonodavno tijelo. [64] Manifestom regenta Aleksandra PNP sastavljen je od izaslanika srbijanske Narodne skupštine, Podgoričke skupštine, predstavnika Narodnog vijeća te Vojvodine, u Južnoj Srbiji (Makedoniji) provedeni su izbori za poslanike. Poslanici su u bili zastupljeni u sljedećem omjeru: Srbija 84, Hrvatska s Rijekom i Međimurjem 62, Bosni i Hercegovini 42, Sloveniji 32, Vojvodini 26, Makedoniji 24, Dalmaciji 12, Crnoj Gori 12 i Istri 4 poslanika. Privremeno narodno predstavništvo predviđeno je kao treći, zakonodavni organ vlasti, međutim vlada je sustezala prava PNP-a (izbjegavanjem sazivanja sjednica) i potencirala svoju uredbodavnu vlast. U godinu i pol dana svog postojanja od 47 predloženih zakona u PNP-u je izglasano samo 12, a najvažniji je bio Zakon o izboru poslanika za ustavotvornu skupštinu. [65] Značajno za daljnji razvoj političkih odnosa u Kraljevini SHS da je Stjepan Radić odbio dva zastupnička mjesta dodijeljena njegovoj Hrvatskoj pučkoj seljačkoj stranci, čime je započela njegova višegodišnja apstinencija u radu parlamenata Kraljevine SHS. U ovom razdoblju unutarnjom politikom dominiralo je pitanje uređenja države. Na jednoj strani stajale su sve srbijanske stranke i Pribićevićeva grupa demokrata okupljeni u nastojanju oko centralističkog uređenja dok je na suprotnoj strani bila anticentralistička opozicija koja nije bila jedinstvena jer su jedni zastupali (kon)federativno a drugi autonomno uređenje države.[66] Ove polarizacije zaoštrile su se u sljedećem razdoblju. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu, 28.11.1920. sudjelovale su 22

[63] Značajka ovog razdoblja su učestale promjene vladina kabineta. Od 1.3.1919 do 22. 11.1920. izmijenilo se šest vlada. Usp. Engelsfeld, N., *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca,* Zagreb, 1989., 119.
[64] Opširno o Privremenom narodnom predstavništvu u: Engelsfeld, N., *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1989.
[65] Isto str. 100-103, 268-270.
[66] Gligorijević, Branislav, *Parlamentarne i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, Beograd, 1979., 46-47.

stranke, a najviše glasova dobila je Demokratska stranka (92 mandata), potom Radikalna stranka (91), treća po broju glasova bila je Komunistička partija Jugoslavije (58) te četvrta Hrvatska pučka seljačka stranka (50).[67] Osim navedenih stranaka među deset najjačih stranaka u Ustavotvornoj skupštini bili su i Savez zemljoradnika, Samostalna kmetijska stranka, Slovenska ljudska stranka, Jugoslavensko muslimanska organizacija, Hrvatska pučka i Bunjevačko-šokačka stranka, Socijaldemokratska stranka te Džemijet.[68] Budući da su na izborima odnijele pobjedu anticentralističke snage a da bi se osujetilo pitanje uređenja države, odnosno pitanje monarhije i njenog položaja, vlada je propisala privremeni poslovnik za Ustavotvornu skupštinu po kojem je bilo predviđeno da je za izglasavanje ustava dovoljna apsolutna većina, zatim, da svaki zastupnik kako bi ostvario svoje poslaničko pravo obavezno mora položiti zakletvu kralju čime je skupštini okrnjena njezina suverena neograničena vlast u donošenju ustava koju je morala dijeliti s kraljem, te da će se raspravljati i odlučivati samo o onom nacrtu ustava koji predloži Ustavni odbor.[69] Ustavotvorna skupština prvi put je zasjedala 12.12.1920. U radu Ustavotvorne skupštine apstinirale su Hrvatska republikanska seljačka stranka i Hrvatska stranka prava.[70]. U skupštini iskristalizirale su se dvije oprečne struje, jednoj struji pripadale su Radikalna i Demokratska stranka koje su išle za tim da se sankcioniraju ustavom postojeće centralističko državno uređenje. Druga pak struja smatrala je da će novim ustavom doći do bitnih promjena u državnom i društvenom uređenju. Toj struji

[67] O demokratskoj stranci opširno u Matković, Hrvoje, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb, 1972. Više o radikalnoj stranci u Gligorijević, Branislav, *Parlamentarne i političke stranke u Jugoslaviji*,Beograd, 1979., novije Jović Krivokapić, Gordana, *Oklop bez viteza. O socijalnim osnovama i organizacionoj strukturi Narodne radikalne stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929)*, Beograd, 2002., Opširno o Komunističkoj partiji: Jelić, Ivan, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1941*, Zagreb, 1972.; Bilandžić, Dušan et al. (ur. odb.), *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, zbornik radovaZagreb, 1969.; Više o Hrvatskoj pučkoj seljačkoj stranci, odnosno Hrvatskoj (republikanskoj) seljačkoj stranci i Stjepanu Radiću, u: Matković, Hrvoje, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 1999., Perić Ivo, *Stjepan Radić 1871-1928*, Zagreb, 2003., Mužić, Ivan, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 3. dop. izd, Zagreb, 1988. Nakon izbora 1920. Hrvatska pučka seljačka stranka preimenovana je u Hrvatska republikanska seljačka stranka što odražava Radićev stav prema monarhijskom i centralističkom državnom uređenju.

[68] Gligorijević, B., *Parlamentarne i političke stranke u Jugoslaviji*, Beograd, 1979., 89.

[69] Isto, 92.

[70] Radić je taktizirao ulaskom u Skupštinu jer je vjerovao da bi ulaskom stranke u Skupštinu mogao izgubiti povjerenje birača ukoliko ne postigne ispunjenje svojih zahtjeva za „neutralnom" hrvatskom državo koja bi onda sređena, uređena ušla u slobodnu ugovorenu zajednicu sa Srbijom i ostalim zemljama. Usp. Gligorijević, B., *Parlamentarne i političke stranke u Jugoslaviji*, Beograd, 1979., 99.

pripadale su sve ostale stranke u Skupštini. Ustavnom odboru predloženo je devet prijedloga ustava, međutim prihvaćen je samo centralistički prijedlog ustava radikalsko-demokratske vlade. Tijekom debate o vladinom nacrtu Skupštinu su napustili i predstavnici Narodnog kluba (Hrvatska zajednica, Hrvatska težačka stranka) te Jugoslavenskog kluba (Slovenska ljudska stranka, Hrvatska pučka stranka i Bunjevačko-šokačka stranka). Također, nakon što je proglašena *Obznana* i Komunistička partija Jugoslavije bila je onemogućena dalje sudjelovati u radu Skupštine.[71] Ustav koji je proizašao uglavnom iz vladinog prijedloga izglasan je unatoč okrnjenom sastavu Skupštine s neznatnom većinom 28.6.1921. na pravoslavni blagdan Vidovdan. Za vladin prijedlog Ustava osim Radikalne i Demokratske stranke glasali su Džemijet, JMO i kmetijska stranka. Njihovu podršku vlada je dobila određenim koncesijama. Iako su već prisutne otprije, ovakve političke metode uzimaju sve više maha. Borba za udio u vlasti pomoću stvaranja klika i podmićivanjem, pokretanjem korupcionaških afera radi diskreditacije političkih protivnika postale su karakteristika političkog života u Kraljevini SHS. Takozvani Vidovdanski ustav ozakonjivao je Kraljevinu SHS kao ustavnu parlamentarnu monarhiju. Unutarnje uređenje države bilo je centralističko što je dodatno izraženo naknadnom Uredbom o podjeli zemlje na oblasti. Time su brisane i nivelirane dotadašnje povijesne granice i uspostavljene 33 oblasti. Zakonodavnu vlast imala je skupština ali ju je dijelila s kraljem. Svaki zakonski prijedlog da bi stupio na snagu trebao ga je sankcionirati kralj. Na čelu upravne vlasti bio je kralj, a vršila ju je vlada i ministri. U razdoblju od 1921. do 1929. promijenjeno je 17 vlada, pad dvije vlade izazvala je Narodna skupština uskraćujući vladama povjerenje dok su ostale odstupile na kraljev zahtjev, što je u praksi značilo da su vlade ovisile o kraljevoj volji dok je njihova odgovornost prema skupštini, pa posredno i prema narodu bivala sve manja. U formalno-pravnom smislu

[71] Načelno ovi klubovi napuštaju Ustavotvornu skupštinu jer se ne slažu da bezuvjetno treba podržati prijedlog ustava (vladin prijedlog) koji je odobrio Ustavni odbor Opširnije o uzrocima napuštanja rada ovih klubova u Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1995., 329-331., Gligorijević, Branislav, *Parlamentarne i političke stranke u Jugoslaviji*, Beograd, 1979.,105-107.

Vidovdanski ustav je u određenoj mjeri doveo do konsolidacije unutarnje situacije i dokrajčio bezustavni provizorij.[72]

Sankcionirajući centralizam kao državno uređenje ustav je izazvao veliko protivljenje i suprotstavljanje anticentralističkih snaga. Još prije samog usvajanja konačnog teksta ustava 21.5.1921.sve hrvatske stranke HRSS, Hrvatska zajednica i Hrvatska stranka prava uputile su proglas hrvatskoj javnosti izražavajući jedinstveno stajalište da ne priznaju pravnu vrijednost ustava koje je Ustavotvorna skupština donijela bez sporazuma sa hrvatskim poslanicima. Ovaj istup smatra s začetkom akcije Hrvatskog bloka kojem je na čelu bio S. Radić.[73] Hrvatski blok obratio se i međunarodnoj zajednici upozoravajući na položaj Hrvatske i štetnost Vidovdanskog ustava međutim, te akcije su bile bezuspješne. Na skupštinskim izborima 1923. HRSS dobila je dvostruko više glasova nego na prethodnim izborima, proširivši svoje biračko tijelo na Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu. Novi izborni zakon koji je donesen još u lipnju 1922., a na prijedlog vladajuće Radikalne i Demokratske stranke, koje su nastojale njime osigurati vlastite interese, ojačao je političke stranke sa regionalnim i nacionalnim karakterom na što tvorci ovog izbornog zakona nisu računali. Iako je Radikalna stranka (od prosinca 1922. do ožujka 1923. zbog sloma radikalsko-demokratske koalicije jedina vladajuća stranka) dobila najveći broj mandata, nije imala potrebnu većinu u skupštini. Nakon skupštinskih izbora došlo je do zbližavanja opozicijskih, anticentralističkih stranaka. Vodstvo HRSS, SLS i Jugoslavenske Muslimanske organizacije formirale su Federalistički blok i tako postale snažnija oporba vladajućeg režima tražeći reviziju ustava.[74] Zahvaljujući dogovoru sa S. Radićem Radikalna stranka uspjela se održati na vlasti. Prema tzv. *Markovom protokolu,* Radikali su obvezali da neće provesti podjelu zemlje na oblasti ukoliko HRSS bude nastavila s apstinencijom.[75] Usprkos dogovoru, dok je Radić boravio u inozemstvu predsjednik vlade

[72] Matković, H., *Povijest Jugoslavije,* Zagreb, 1998., 93-100
[73] Gligorijević, B., *Parlamentarne i političke stranke u Jugoslaviji*, Beograd, 1979.,112.
[74] Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije,* Zagreb, 1998., 154-156.
[75] Opširnije o tzv. Markovom protokolu u Jareb, Jere, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Pretisak, Zagreb, 1995., 28-29

N. Pašić početkom travnja 1924. odlučio se za provedbu uredbe o podjeli zemlje na oblasti.[76] Tim potezom prestali su se uzdržavati i poslanici HRSS-a te su zajedno sa ostalim strankama Federalističkog bloka formirali većinu u skupštini izazivajući pad Pašićeve vlade te nešto kasnije i koalicijske vlade Pašić-Pribićević.[77] Sljedeća vlada, koalicijska vlada Demokratske stranke JMO i SLS ponudila je i HRSS-u da uđe u vladu, međutim na intervenciju kralja (odbio je potpisati ukaz o ulasku HRSS-a u vladu), vlada je ubrzo morala dati ostavku, te je ponovno aktivirana Pašić-Pribićevićeva vlada. Budući da ta vlada nije imala podršku u skupštini raspisani su novi izbori u veljači 1925.[78] Mjesec dana prije izbora primjenom *Obznane*/*Zakona o zaštiti države* zbog pristupanja HRSS-a Seljačkoj internacionali, zabranjen je daljnji rad stranke dok je vodstvo stranke uhićeno i zatvoreno. Ipak, HRSS-u omogućeno je da sudjeluje na izborima. Podršku HRSS-u osim u Dalmaciji, BiH te čak i u Sloveniji, dalo je i stanovništvo hrvatskih gradova, te biračko tijelo HZ-a. Iako u nepovoljnim uvjetima uslijed otvorenih prijetnji i policijskog sprječavanja predizbornih skupova, HRSS osvojila je veći broj glasova nego na prethodnim izborima, ali zbog složenosti izbornog zakona osvojila je nešto manji broj poslaničkih mandata (67) nego na prethodnim izborima. Na neočekivan izborni rezultat vlada je odgovorila osporavanjem valjanosti izbornih rezultata, što je rezultiralo organiziranim istupom opozicije protiv P-P vlade i stvaranjem parlamentarnog saveza - Bloka narodnog sporazuma i seljačke demokracije koji su tvorile Demokratska stranka, HRSS, SLS i JMO. Traženja HRSS-a u danom političkom trenutku svodila su se na reformu postojećeg stanja, a ne na njegovu korjenitu promjenu. [79] Takav stav i trenutna politička situacija ponukali su kralja da ponudi suradnju S. Radiću. Priznanje političkog

[76] Tijekom svog boravka u Parizu i Londonu nastojao je tamošnju javnost i političke čimbenike upoznati sa situacijom u Kraljevini SHS. Nakon Londona odlazi u Beč, i zatim u Moskvu gdje je učlanio HRSS u Seljačku internacionalu. Više u Perić, Ivo, Stjepan Radić 1871.-1928., Zagreb, 2003., 376-382.

[77] U Demokratskoj stranci dolazi do razilaženje oko stava Ljube Davidovića da opoziciji treba dati određene ustupke. Svetozar Pribićević izlazi iz stranke i sa svojim istomišljenicima osniva Samostalnu demokratsku stranku, koja ulazi u koalicijsku vladu s Pašićem u ožujku 1924. Više u Matković, Hrvoje *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka*, Zagreb, 1972., 69-77 .

[78] Gligorijević, Branislav, „Parlamentarni sistem u Kraljevini SHS“, u: Acković, Aleksandar (ur.), *Politički život Jugoslavije 1914-1945*., zbornik radova, Beograd, 1973., 378-379.

[79] Matković, Hrvoje, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, 1999., 177-186

sustava temeljenog na Vidovdanskom ustavu i dinastije Karađorđević omogućilo je HSS-u (Stranaka je preimenovana, iz naziva je ispušten termin republikanska) sporazum sa Radikalnom strankom i formiranje vlade ovih dviju stranaka u srpnju 1925 poznate kao radićevsko-radikalska (R-R) vlada. Politički zaokret HSS-a izazvao je veliki odjek u javnosti, no Radić je vjerovao da će na ovom položaju HSS imati priliku za reviziju ustava te za Hrvatsku osigurati povoljniji položaj u Kraljevini SHS. [80] Budući da radikali nisu dopuštali nikakvih odstupanja sa dotadašnjih pozicija i u Vladi i u Skupštini dolazilo je do mimoilaženja i sukoba između te dvije stranke.[81] Njihova suradnja je prekinuta u veljači 1927. iako je Radić već u travnju 1926. odstupio s mjesta ministra prosvjete. Ponovno u oporbi HSS se približila Samostalnoj demokratskoj stranci u borbi protiv velikosrpske politike radikala. Pribićević je istupao protiv takve politike jer je uvidio da je ono ugroza koncepciji jedinstvenog jugoslavenskog naroda, dok se Radić borio protiv nje za afirmaciju hrvatske nacionalne individualnosti unutar jugoslavenske zajednice. Unatoč tim oprekama dvije stranke oformile su Seljačko-demokratsku koaliciju u studenom 1927. koja je imala za cilj traženje najprije poštivanja Vidovdanskog ustava i provođenje zakonitosti, a zatim daljnjom suradnjom traženje revizije ustava.[82] Na izborima u rujnu 1927. unatoč optimističnim najavama na predizbornim skupovima, HSS je osvojila samo 61 mandat što je bilo rezultat političkog sporazuma s radikalima. U Narodnoj skupštini stvorila su se dva protivnička bloka, jedan je bio vladin u kojem su dominirale srbijanske stranke i oporbeni u kojoj je dominirala SDK. Kada su objavljeni podaci o nejedinstvenom rasporedu poreza u državi te pri izglasavanju vladina prijedloga za izjednačavanje poreza, SDK-a se žestoko borila za poreznu jednakost i ravnopravnost svih krajeva. Također ustala je i protiv ratifikacije Nettunskih konvencija s Italijom jer su se njima ugrožavali hrvatski krajevi odnosno Dalmacija. Nerijetko

[80] Matković, H., *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, 1999., 197-200, Gligorijević, B., „Parlamentarni sistem u Kraljevini SHS“, *Politički život Jugoslavije 1914-1945*., zbornik radova, Beograd, 1973.,379-380

[81] Radikali se nisu držali obveza iz sporazuma prema kojima je trebalo donijeti zakonske prijedloge o općinskim samoupravama , izjednačenju izravnih poreza, o uređenju agrarnih odnosa u Dalmaciji i o zadrugama. Matković, H., *Povijest Jugoslavije*, Zagreb, 1998.,162.

[82] Matković, Hrvoje, Studije iz novije hrvatske povijesti, 2004., 304-305.

je tijekom tih rasprava dolazilo i do fizičkih obračuna, a u tiskovinama upućivani su predstavnicima SDK-a uvrjedljive primjedbe te čak i prijetnje.[83]. Tijekom skupštinske sjednice 20.6.1928. radikalski zastupnik Puniša Račić hicima iz pištolja usmrtio je HSS-ovce Pavla Radića i Đuru Basaričeka te ranio Stjepana Radića, Ivana Pernara i Ivana Granđu. Vlada se ogradila od zločina Puniše Račića i prikazivala ga kao osamljenu političku ličnost čije je djelo bilo u suprotnosti sa vladinom politikom.[84] Nakon atentata zastupnici SDK donijeli su odluku da više neće odlaziti na zasjedanje skupštine u Beograd te su u kolovozu 1928. prihvatili rezoluciju prema kojoj se traži preuređenje države u kojoj će svim nacionalnim individualitetima biti osigurana ravnopravnost. Budući da se neposredno nakon atentata u političkim krugovima oko dvora spominjala i amputacija u rezoluciji je naglašeno da je cilj SDK očuvanje postojeće državne zajednice. Stjepan Radić umro je nakon mjesec i pol dana od posljedica ranjavanja. Njegov nasljednik na čelu HSS-a bio je Vladko Maček. Zajedno sa Pribićevićem tražio je preuređenje države kao federativne zajednice s elementima konfederativnosti. Kralj i velikosrpski krugovi dakako nisu pristali na takvo rješenje.

Priprema diktature započela je već nakon atentata u skupštini, naime vodstva vladinih stranaka bile su upoznate sa kraljevima prijedlogom o ukidanju ustava i uvođenju vanparlamentarnog režima, ali u tom trenutku oni nisu prihvatili taj prijedlog. Stoga je kralj pripremu diktature počeo provoditi u užim političkim krugovima.[85] Proklamacijom kralja Aleksandra od 6. siječnja 1929. prestaje važiti Vidovdanski ustav te se raspušta Narodna skupština, a kraljevskim ukazom donosili su se novi zakoni.[86] Kao formalne uzroke uvođenja diktature kralj je naveo da je parlamentarni red i sav politički život dobivao sve više negativno obilježje te je time bio ugrožen ne samo unutarnji razvitak države i naroda već i vanjski

[83] Mužić Ivan, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1998., 228, 234., Gligorijević, B., *Parlamentarne i političke stranke u Jugoslaviji,* Beograd, 1979.,252-254, 256.
[84] Opširno o atentatu u skupštini Zvonimir Kulundžić, *Atentat na Stjepana Radića*, Zagreb, 1967., Janjatović, Bosiljka, *Politički teror u Hrvatskoj, 1918.-1935.*, Zagreb, 2002., 257-262., Matković, H., *Povijest Hrvatske seljačke stranke,* Zagreb, 1999., 243-260., Mužić I., *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1998., 234-239.
[85] Gligorijević, B., *Parlamentarne i političke stranke u Jugoslaviji*, Beograd, 1979., 267.
[86] Pobliže o diktaturi i njenim glavnim nositeljima u: Pribićević, Svetozar, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990.

odnosi države.[87] Koncepcija države se nije htjela mijenjati a postojeća se nadalje mogla osiguravati jedino diktaturom. Tomu u prilog govore i zakoni koji su doneseni isti dan kad je objavljena proklamacija. Temelj kraljeva apsolutizma i pravni okvir za funkcioniranje državne vlasti do 1931. bio je Zakon o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi. Zakonom o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi onemogućen je rad svim političkim strankama i udruženjima koje su nosile „vjersko“ ili „plemensko“obilježje.[88] Devet mjeseci kasnije Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja kralj je promijenio naziv državi u Kraljevina Jugoslavija. Dotadašnja upravna podjela na 33 oblasti zamijenjena je podjelom na devet banovina, te zasebnom jedinicom Upravom grada Beograda i opet bez uvažavanja povijesnih, nacionalnih i razvojnih kriterija. Time je postavljen upravno-politički temelj za „integralno jugoslavenstvo“, kao novu političko-nacionalnu ideologiju diktature.[89]

Mnogi su u prvom trenutku pozdravljali kraljev postupak. I V. Maček, već 7. siječnja 1929. u ime SDK pozdravio je kraljevu proklamaciju vjerujući da je kraljev postupak jedino moguće rješenje.[90] Kraljeve izjave u stranim i domaćoj tiskovinama, pa i sam tekst proklamacije naznačivali su privremenost diktature odnosno da je ono prijelazno rješenje dok se ne uspostavi „režim sposoban za život“ i dok se ne uspostave uvjeti za „pravu demokraciju i pravi parlamentarizam“.[91] Međutim, nezadovoljnih režimom bilo je vremenom sve više. Vodstvo HSS-a izrazilo je sumnju i nepovjerenje u režim jer vlada generala Živkovića nije se ispostavila kao nepolitička, bila je uglavnom sastavljena od prvih ljudi iz nekadašnjih vladinih, prorežimskih stranaka.[92] Politička i društvena podrška režimu i diktaturi bila je uska

[87] Matković, Hrvoje, *Na vrelima hrvatske povijesti*, Zagreb, 2006., str. 304-305., Proklamacija „Mom dragom narodu, svim Srbima, Hrvatima i Slovencima“, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 6., 6.1.1929., 1-3.

[88] Petranović, B., Zečević M., *Jugoslavija 1918-1988., Tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988., str. 315.

[89] Opširnije o integralnom jugoslavenstvu u Dimić, Ljubodrag, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, sv. I, Beograd, 1996.

[90] Više o Mačekovom odnosu prema proklamaciji u Boban, Ljubo*, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, 1928-1941, knjiga I*, Liber, Zagreb, 1974., 43-48.

[91] Boban, Lj.*, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, 1928-1941*, Zagreb, 1974., 54. „Mome dragom narodu Svima Srbima, Hrvatima i Slovencima“, *Politika*, 6.1.1929., br. 7430, str. 1.;„Da bi sačuvao jedinstvo i budućnost Svoje Kraljevine“, *Politika*, 17.1.1929. br. 7440, str. 1.; „Narod je jedan i po srcu i po duši“, *Politika*, 25.1.1929., br. 7448, str. 1.; „Izjava Nj. V. Kralja Njujork Tajmsu“, *Politika*, 4.4.1929. br. 7517, str. 3,

[92] Boban, Lj.*, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, 1928-1941, knjiga I*, Zagreb, 1974., 53.

i s vremenom je kopnjela, posebice se to odnosi na najširi sloj stanovništva –seljaštvo koje je bilo opterećeno visokim porezima, dugovima, a posebno efektima poljoprivredne krize. (Ne)Raspoloženje u narodu pa i neke naznake zahtijevanja stranih vlada ili barem tiho neodobravanje potaknule su kralja Aleksandra na vraćanje na ustavnost i parlamentarizam. Presudnu ulogu odigrala je ekonomska i financijska kriza, kralj nije bio spreman sam podnijeti odgovornost za situaciju u kojoj se Jugoslavija nalazila.[93]

Od kralja „darovani", oktroirani, ustav u rujnu 1931. formalno je označavao kraj otvorene diktature. Novim ustavom kralj je sebi osigurao još jači položaj nego u Vidovdanskom ustavu. Ustavom je pored Narodne Skupštine uspostavljen i drugi dom Senat. Zajamčene su sloboda misli, sloboda tiska, udruživanja, zbora i dogovora, ali u „granicama zakona" koji su ih bitno ograničavali, a zabranjeno je novo stranačko i građansko udruživanje „*na verskoj ili plemenskoj ili regionalnoj osnovi*".[94] Ipak represivni policijski aparat koji je pokazao svoju brutalnost za šestosiječanjske diktature nije posustajao. Policijski progoni i ubojstva, poput onog Milana Šufflaya, odnosno pokušaja ubojstva Mile Budaka nisu ostavljali ravnodušnim kako domaću tako niti stranu javnost. [95]Odmah nakon kraljeve proklamacije pristupilo se donošenju izbornog zakonodavstva i raspisivanju parlamentarnih izbora. Budući da se i dalje zabranjivala svaka djelatnost koja se temeljila na nacionalnoj osnovi, bila je istaknuta jedna izborna lista na čelu s Petrom Živkovićem, tadašnjim predsjednikom vlade i ministrom unutrašnjih poslova. Izabrani zastupnici u Narodnoj skupštini osnovali su režimsku političku stranku nezgrapnog i neinovativnog naziva Jugoslavenska radikalno-seljačka demokracija. U stranku su ušli ljudi iz bivše Narodne radikalne stranke, Demokratske i Zemljoradničke stranke Jugoslavenske muslimanske organizacije te disidenti iz Seljačko-

[93] Stojkov, Todor, „Unutrašnja politika vladajućih krugova u Jugoslaviji (1929-1939)", *Politički život Jugoslavije 1914-1945*., Zbornik radova, Beograd, 1973., 395.
[94] „Ustav Kraljevine Jugoslavije", *Politika*, 3.9.1931., br. 8375, str. 1-3., Petranović, B., Zečević M., *Jugoslavija 1918-1988., Tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988., str. 317.
[95] O političkom teroru i represiji više u Janjatović, B., *Politički teror u Hrvatskoj*, Zagreb, 2002., Dobrivojević, Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra: 1929-1935*, Beograd, 2006.,

demokratske koalicije. Sredinom 1933. godine stranka je promijenila naziv u Jugoslavensku nacionalnu stranku.[96]

Nakon donošenja oktroiranog ustava i u promijenjenim političkim uvjetima započelo je izvjesno oživljavanje političkog života. U studenom 1932. u Zagrebu održan je sastanak Izvršnog odbora SDK, na kojem je prihvaćena rezolucija tzv. Zagrebačke punktacije. U rezoluciji se osuđuje režim i rezultati apsolutističke politike i traži promjena državnopravne strukture tadašnje Jugoslavije.[97] Zbog opasnosti za režim poduzete su sudske i policijske mjere protiv oporbenih stranaka, a V. Maček osuđen je na tri godine zatvora. Nepovoljna politička situacija u zemlji te promjene nastale 1934. u političkim odnosima na široj, europskoj razini ponukale su kralja Aleksandra da obnovi odnose s predstavnicima starih političkih stranaka.. Međutim, daljnji razvoj režima prekinut je u rujnu 1934. atentatom na kralja Aleksandra u Marseilleu, prilikom njegove službene posjete Francuskoj.

Prema kraljevoj oporuci namjesničko vijeće, koje su sačinjavali knez-regent Pavle, senator Radenko Stanković i ban Savske banovine Ivo Perović, preuzelo je kraljevske ovlasti do punoljetnosti Aleksandrova sina Petra. Mjesto predsjednika vlade povjereno je Bogoljubu Jevtiću. U veljači 1935. raspisani su skupštinski izbor za svibanj 1935. Pored vladine liste istaknuta je i lista Udružene oporbe čiji je nositelj bio Vladko Maček.[98] Usprkos pobjedi na izborima srušena je vlada B. Jeftića, a namjesnik knez Pavle povjerio je mandat za sastavljanje vlade Milanu Stojadinoviću, radikalskom zastupniku i ministru financija u dotadašnjoj vladi B. Jevtića,. Vladinu osnovicu činili su pripadnici Glavnog odbora radikala, Slovenska ljudska stranka i Jugoslavenska muslimanska organizacija. Jedna od zadaća vlade

[96] Stojkov, T., „Unutrašnja politika vladajućih krugova u Jugoslaviji (1929-1939)“, *Politički život Jugoslavije 1914-1945*., Zbornik radova, Beograd, 1973., 396.

[97] Sastanku je sudjelovao i Ante Trumbić, koji je sastavio nacrt rezolucije te Mile Budak kao predstavnik Hrvatske stranke prava. Boban, Lj.*, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, 1928-1941, knjiga.I.*, Zagreb, 1974., 88-89.

[98] Ovu izbornu koaliciju sačinjavale su predšestosiječanjske Demokratska, Zemljoradnička, Hrvatska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka, kojima se nešto poslije pridružila i Jugoslavenska muslimanska organizacija. Usp. Matković, H., *Povijest Jugoslavije*, Zagreb, 1998., 184-186.

bilo je „umirenje duhova i stvaranje bolje atmosfere u srpsko-hrvatskim odnosima“[99]. Međutim, sam sastav vlade s predstavnicima najpoznatijih stranaka iz Srbije, Bosne i Hercegovine te Slovenije „koje su imale korena u narodu“ značio je svojevrstan pritisak na vodstvo HSS i V. Mačeka koji se isprofilirao kao predstavnik hrvatskog nacionalnog pokreta.[100] Ubrzo nakon sastavljanja nove vlade osnovana je i stranka Jugoslavenska radikalna zajednica, koju su sačinjavali iste stranke koje su ušle i u vladu. Programom stranke se isticalo produžavanje šestosiječanjske politike koja je dobila i sankciju u vidu ustava iz 1931. Međutim, isticanjem postojanja posebnosti povijesnog razvoja pojedinih pokrajina („teritorija“) programom se istupilo protiv integralnog jugoslavenstva. [101] Takav obrat značio je taktiziranje i nastojanje pridobivanja na svoju stranu Hrvatske i V. Mačeka. Vlada je pred sobom imala dva krupna politička problema, unutrašnji, odnosno rješavanje hrvatskog pitanja, te vanjsko-političko pitanje odnosno balansiranje između novih europskih sila Njemačke i Italije s jedne strane te Francuske i Velike Britanije s druge strane. U pokušaju dogovora sa hrvatskom stranom, i knez Pavle i M. Stojadinović susreli su se s V. Mačekom. Prvi susret kneza Pavla i V. Mačeka održao se 8.11.1936. na Brdu kod Kranja, a slijedeće godine, 16.1.1937. organiziran je susret sa M. Stojadinovićem u Brežicama te još jedan sastanak s knezom početkom rujna. Na sastancima nije postignut dogovor oko revizije ustava odnosno izbora za ustavotvornu skupštinu koja bi donijela novi ustav i uvođenja federativnog uređenja koji je V. Maček tražio. M. Stojadinović je Mačeku u Brežicama ponudio samo malo rješenje – da će vlada donijeti novi izborni zakon.[102] Kako se nije ništa učinilo na donošenju novih političkih zakona koji su bili dogovoreni Maček je ušao u pregovore sa Udruženom

[99] Hasanbegović, Zlatko, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Jugoslavije 1929.-1941.*, doktorska disertacija, Zagreb, 2009. 135-139., Tešić, Dragan, *Jugoslavenska radikalna zajednica u Srbiji 1935-1939.*, Beograd, 1997., 25-35.; Stojkov, Todor., Vlada Milana Stojadinovića, Beograd, 1985., 19-25.

[100] O ulozi Vladka Mačeka kao vođe hrvatskog naroda Ante Trumbić u razgovoru sa Stankom Švrljugom rekao je: „… od nevolje sav hrvatski svijest stiskao se rame uz rame i pravi jedan front prema Beogradu odakle dolazi ova neprijateljska najezda. To je naša organizacija sa dr Mačekom, kao vođom na čelu. On uživa politički puno povjerenje sve naše javnosti i on je to povjerenje zaslužio. On dobro vodi! To narod vidi, shvaća i odobrava. …Ni ja ni niko drugi nebi imao u javnosti govoriti o hrvatskoj politici, nego jedini vođa, to je Maček,…“ Usp. Boban, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, 1928-194.1 knjiga I*, Zagreb, 1974., str. 195.

[101] „Juče je prijavljena Jugoslovenska radikalna zajednica“, *Politika*, 20.8.1935., br. 9787, str. 1-2.

[102] Boban, Lj., *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, 1928-1941 knjiga I*, Zagreb, 1974., 194-203.

opozicijom (Radikalna stranka, Demokratska i Zemljoradnička stranka) o zajedničkom istupanju sa SDK. Spomenute stranke potpisale su u listopadu 1937. u Farkašiću sporazum o suradnji. Najvažniji dio sporazuma odnosi na saziv Ustavotvorne skupštine koji će donijeti novi ustav privolom većine Slovenaca, većine Hrvata i većine Srba.[103]

Za čitavo vrijeme svog postojanja Jugoslavija je bila pod svojevrsnim patronatom velikih europskih sila, a naročito Francuske, sve do ubojstva kralja Aleksandra. Za razdoblja namjesništva taj utjecaj pomalo je gubio na značenju u korist britanskog i njemačkog. Prema procjenama nekih povjesničara sam Stojadinović došao je na mjesto predsjednika vlade na intervenciju Velike Britanije odnosno britanskog veleposlanika u Beogradu.[104] Još u prvom obraćanju vlade, odnosno njenog predsjednika najavljeno je da je vladi u cilju intenziviranje odnosa i sa svim ostalim silama (misli se na Italiju i Njemačku), a pogotovo na ekonomskom planu [105].Bila je to najava „zatopljavanja" odnosa s Italijom, te sve jačeg prodora Trećeg Reicha u jugoslavensko gospodarstvo.[106]

S obzirom na nove konstelacije u međunarodnim odnosima Stojadinovićeva vlada uviđajući da je sve veća moć Trećeg Reicha i Italije prijetila i Jugoslaviji, odlučila se za pragmatičnu politiku približavanja tim državama. Intenziviranje gospodarskih veza s Trećim Reichom Stojadinovićeva vlada dovodila je Jugoslaviju u sve veću gospodarsku i političku ovisnost o Trećem Reichu. Nakon sporazuma Berlin –Rim (1936.) kojim je postignuta suglasnost o prvenstvu Italije i na Balkanu i Sredozemlju, ponovo pragmatično vlada je sklopila ugovor s Rimom (Beogradski sporazum 1937.) vjerujući da je time zajamčen integritet državnih granica. Ovakvom vanjskom politikom Jugoslavija je na neki način razbila savez članica Male Antante. Da je savez mrtav, potvrdio je neutralan stav Jugoslavije oko pripojenja Austrije i Sudeta Trećem Reichu, vjerujući da tim držanjem osigurava mir na

[103] Matković, H., *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, 1999, 362-364.
[104] Stojkov, T., *Vlada Milana Stojadinovića (1935-1937)*, Beograd, 1985., str. 36-37.
[105] „Izjava pretsednika vlade g. dr. Stojadinovića", *Politika*, 25.6.1935., br.9731., str. 5.
[106] Geneza loših odnosa s Italijom datiraju još od stvaranja Kraljevine SHS, a izrazito su se pogoršali nakon atentata na kralja Aleksandra kada je Jugoslavija optužila Italiju i Mađarsku da su aktivno sudjelovale u organiziranju atentata. Opširnije u Sadkovich, James J., *Italija i ustaše 1927.-1937.*, Zagreb, 2010.

granicama.[107] Zbog vanjske i unutrašnje političke situacije, vlada je odredila da je nužno da se u prosincu 1938. održe izbori za Narodnu skupštinu. Osim vladine liste koju je predvodio M. Stojadinović, istaknuta je lista udružene opozicije na čelu s V. Mačekom kojima se tik pred izbore priključila i JNS, te lista Zbor Dimitrija Ljotića.[108] Usprkos obećanjima vlade, izbori su održani prema istom izbornom zakonu kao i oni u svibnju 1935.[109] S obzirom da su državni aparat, državna blagajna i tisak bili pod kontrolom vlasti razumljivo je da je vladina zemaljska izborna lista odnijela pobjedu, koja se pokazala neuspjehom zbog vrlo tijesne većine. Knez Pavle, uviđajući da je M. Stojadinović nesklon rješavanju hrvatskog pitanja koje je postalo goruće i zbog međunarodne političke situacije, uz pomoć dotadašnjih Stojadinovićevih stranačkih kolega izazvao je ostavku vlade i njegov pad.[110]

Sastavljanje nove vlade knez Pavle povjerio je Dragiši Cvetkoviću, a glavni joj je zadatak bio izvršenje kneževih planova za sporazum s Hrvatskom seljačkom, strankom, odnosno rješavanja hrvatskog pitanja. U vladinoj Deklaraciji od 16.2.1939. nagovještavalo se da je vlada usvojila nove koncepcije nasuprot koncepciji državnog i nacionalnog unitarizma dok je u izjavi predsjednika vlade u skupštini 10.3.1939. izričito naglašen posebni hrvatski nacionalni individualitet. Nakon višemjesečnih pregovora između kneza Pavla preko predsjednika D. Cvetkovića i hrvatskog narodnog zastupstva na čelu s V. Mačekom, 26.kolovoza 1939., svega nekoliko dana prije izbijanja rata objavljen je sporazum.[111]

---

[107] Krizman, Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941, Diplomatsko historijski pogled*, Zagreb, 1975., 79-87, 92-98., Hoptner, Jacob B., *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka, 1972., 90-96

[108] Matković. H. Povijest Hrvatske seljačke stranke, Zagreb, 1999., 386.

[109] Prema ovom izbornom zakonu bilo je potrebno postaviti zemaljsku listu, što je značilo da je u svakom kotaru lista morala imati svog kandidata i zamjenika , a k tomu još svaki kandidat i zamjenik trebali su ovjeroviti svoje potpise kod suda u kotaru u kojem su se kandidirali. Takva ovjerovljenja često su bili fizički sprječavana a time je i onemogućeno postavljanje liste. Zemaljsku kandidatsku listu trebalo je potpisati barem 30 predlagača iz polovine svih upravnih kotareva, što je značilo barem iz 6 banovina. Stoga je gotovo bilo nemoguće nevladinim stranklama izaći samostalno na izbore nego su se oformiravale tehničke koalicije premda im je ideološka podloga bila različita. Izborni zakon predviđao je da se mjesta narodnih zastupnika dodjeljuju na sljedeći način; Ukoliko je zemaljska lista dobila većinu s i jednim glasom više, automatski je dobivala 3/5 svih mandata, a ostale 2/5 po načelu razmjernog dodjeljivanja, ali i tu je bilo nedosljednosti jer je zakonom odredjeno koliko pripada najjačoj listi po izbornim kotarevima. U praksi to je značilo da u Hrvatskom Zagorju u kotaru Klanjec narodni zastupnik je postao vladin kandidat sa 14 glasova , a ne HSS-ovac sa 7.614 dobivenih glasova. Usp. Jančiković, Tomo, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938.*, Zagreb, 1939., 10-13.

[110] Stojkov, T., *Vlada Milana* Stojadinovića, Beograd, 1985., 212-222.

[111] Prvi susret V. Mačeka i D. Cvetkovića bio je u Zagrebu, 2.4.1939, drugi, 15.4.1939., treći 27.4.1939. isto u Zagrebu, tom prilikom je potpisan i sporazum, koji je Namjesništvo odbilo prihvatiti zbog teritorijalnih koncesija

Sporazumom Cvetković-Maček dogovoreno je sastavljanje nove vlade koja je imala zadaću uspostaviti Banovinu Hrvatsku. Istog dana donesena je i Uredba o Banovini Hrvatskoj kojom je pravno reguliran politički sporazum, a temeljem člana 116 Ustava iz 1931. [112] Uredbom je naznačen teritorijalni opseg Banovine Hrvatske, dok se njen definitivni opseg trebao odrediti prilikom konačnog preuređenja države, također Uredba je sadržavala i podjelu nadležnosti Banovine i centralne vlasti, odnosno prijenos poslova sa države na Banovinu.[113] Za bana je kompromisno postavljen Ivan Šubašić, a u novu vladu ušao je i V. Maček kao potpredsjednik te još šestero ministara iz redova Seljačko demokratske koalicije (HSS 5 i SDS 1). Kada je Cvetkovićeva vlada podnijela ostavku bila je raspuštena i Narodna skupština, koja više nije sazivana, tako da formalno-pravno Uredba nije bila ratificirana. Također, nisu bili provedeni izbori za Sabor, kao narodno predstavništvo Banovine. Potpisivanje sporazuma je u redovima hrvatskih političkih grupacija, a svakako i srbijanskih naišlo na veliko neodobravanje. Srbi su njemu vidjeli ugrožavanje svojih interesa, dok se u redovima hrvatskih protivnika sporazuma, među kojima su bili i iz HSS-a smatralo da se dobilo premalo. Najveću kritiku upućivali su pripadnici domovinske ustaške skupine koju je predvodio Mile Budak jer su zamjerali V. Mačeku što nije ostvario neovisnu državu. [114]

Kraj 1940. i početak 1941. obilježavale su složene vanjsko političke prilike, naime Hitler je Jugoslavenskoj vladi ponudio pakt o nenapadanju, te je vršio pritisak da uđe u Trojni pakt. U Beču je nakon dugog izbjegavanja 25.3.1941. potpisan pristup Jugoslavije Trojnom paktu. Taj čin Jugoslavenske vlade izazvao je časnički puč pod vodstvom generala Dušana Simovića i smjenu namjesništva.[115] Knez Pavle bio je primoran napustiti zemlju, dok je V.

---

u Bosni u korist Banovine, te vanjskopolitičkih faktora. Pregovori su nastavljeni koncem lipnja te je tada postignut dogovor oko teritorijalnog razgraničenja, slijedeća dva sastanka odvijala su se u srpnju kada je došlo do spora oko žandarmerije. Međutim pristizale su vijesti o skorom izbijanju rata koje su navele V. Mačeka da požuri s zaključenjem sporazuma. Usp. Boban, Lj., *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd, 1965. 145-147, 158-160, 163-167, 188-189.

[112] O sadržaju člana 116 i problemu primjene člana 116. vidjeti u Boban, Lj., *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd, 1965. 194-199.

[113] Isto, 209.

[114] Boban, Lj., *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, 1928-1941 knjiga II*, Zagreb, 1974., 178-182.

[115] Čulinović Ferdo, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb, 1958., 132-140

Mačeku ponuđeno je da uđe u novu vladu. V. Maček je nakon što je dobio obećanje da će se poštivati Sporazum iz 1939. 3.4.1941. u Beogradu položio prisegu kao potpredsjednik Simovićeve vlade. Na vijesti o puču u Jugoslaviji Hitler je odlučio vojno napasti Jugoslaviju, a Mačeku ponudio da bude na čelu samostalne Hrvatske. Takvu ponudu Maček je otklonio. Njemački vojni napad na Jugoslaviju uslijedio je 6.4.1941. Nakon samo nekoliko dana obrana Jugoslavenske vojske bila je razbijena i njezin predstavnik general Janković bio je primoran 27.4.1941. potpisati kapitulaciju. Njezin teritorij bio je okupiran i podijeljen od Nijemaca, Mađara, Talijana i Bugara.[116] Budući da je V. Maček odbio Hitlerovu ponudu da stane na čelo novouspostavljene Nezavisne Države Hrvatske, ustaška organizacija s poglavnikom Antom Pavelićem u dogovoru s A. Hitlerom preko njegovih predstavnika i u dogovoru s B. Mussolinijem preuzela je vlast.[117] Nezavisna Država Hrvatska proglašena je 10.4.1941. Većina HSS-ovaca nije htjelo sudjelovati u ovakvoj vlasti te su odlučili na pasivno čekanje daljeg razvoja situacije.[118]

Gospodarske prilike u Kraljevini SHS i Jugoslaviji

Međuratno razdoblje u ekonomskom smislu može se podijeliti na nekoliko različitih razdoblja, vrijeme poslijeratne obnove i ubrzanog investiranja, koje traje otprilike prvih pet godina postojanja kraljevine SHS, period sređenog financijskog stanja i umjerenog rasta do početka tridesetih godina, zatim razdoblje krize u prvoj polovini tridesetih koju obilježava pad proizvodnje za trećinu i vanjskotrgovinske razmjene na polovinu u odnosu na razdoblje prije krize, te razdoblje oporavka od depresije i jače intervencije države u gospodarski život u drugoj polovici tridesetih godina.

Opća obilježja gospodarske situacije međuratnog razdoblja Kraljevine SHS odnosno Kraljevine Jugoslavije bila su zakašnjeli modernizacijski procesi, zloporaba političke moći,

[116] Boban, Lj., *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, 1928-1941 knjiga II*, Zagreb, 1974., 9-16, 29-63, 143., Matković, H., *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, 1999., 390-419.,
[117] O ustaškoj organizaciji vidjeti opširnije u Jareb, Mario, *Ustaško-domobranski pokret, Od nastanka do travnja 1941*., Zagreb, 2007.
[118] Matković, H., *Povijest Nezavisne Države Hrvatske, Kratki pregled*, Zagreb, 1994., 41-49.

loša administracija i velika prisutnost korupcije. Sve navedeno uzrokovalo je slabu gospodarsku razvijenost i zaostalost. Međutim potrebno je i naglasiti da su postojale i osjetne razvojne razlike između područja koja su bila pod Austro-Ugarskom Monarhijom i istočnih krajeva , Srbije, Crne Gore i Makedonije koja su bila na znatno nižem stupnju gospodarskog razvoja.

Da bi se slikovito prikazao Jugoslavenski razvoj u razdoblju između dva svjetska rata potrebno je usporediti nekoliko karakterističnih pokazatelja.

Tablica 2. Stanovništvo, prihod, postotak i nepismenosti[119]

	Postotak poljoprivrednog stanovništva	Stopa porasta stanovništva 1920-1939	Postotak nepismenosti u starosnoj skupini 7-10 godina 1930-1934	BNP po stanovniku 1929. (US 1960 dolar)
Albanija	80	1.50	80.0	-
Jugoslavija	**76**	**1.43**	**45.2**	**341**
Bugarska	75	1.30	31.4	306
Mađarska	51	0,76	8.8	424
Francuska	29	0.30	8.0	982

Iz podataka u tablici razvidno je da je u Jugoslaviji najveći omjer stanovništva ovisan o poljoprivredi, Budući da je stupanj produktivnosti takve poljoprivrede bio nizak prevladavao je višak poljoprivrednog stanovništva. Prenaseljenost je bila dodatno "otežana" i visokom stopom rasta stanovništva. Stanovništvo je godišnje raslo u stopi od 1% za razliku od primjerice Francuske gdje ono iznosi tek 0.3%. Razlog takvom porastu stanovništva jest visoka stopa nataliteta i relativno niska stopa mortaliteta stanovništva uslijed bolje zdravstvene skrbi, Ali taj porast stanovništva rezultat je djelomice i teritorijalnih promjena nakon Prvog svjetskog rata. Veliki prosjek poljoprivrednog stanovništva kao i niska stopa pismenosti značili su da je industrija u ekonomiji imala relativno nedostatnu/ malu ulogu. Nerazvijene nepoljoprivredne djelatnosti uzrokovale su da je na selu kroz cijelo međuratno razdoblje bila prikrivena velika stopa nezaposlenosti. Nedostatak obrazovanih državnih službenika, upravnog osoblja i kvalificiranih radnika onemogućavali su jači razvoj moderne

[119] Aldcroft, Derek H., Studies in the interwar European economy, Hant, 1997. str. 199.

industrije. Više od 70% nacionalnog proizvoda Jugoslavije sačinjavali su poljoprivredni i stočni proizvodi. Isto tako više od 70% stanovništva bilo je stanovništvo zaposleno u poljoprivredi, stoga i proizlazi da je dvije trećine bruto nacionalnog proizvoda otpadalo na poljoprivredu.[120] Međutim, u strukturi nacionalnog dohotka, poljoprivreda je imala učešće sa prosječno 46%. Ostvarena poljoprivredna proizvodnja sporija se povećavala nego industrijska, u razdoblju od 1929 do 1939. rast industrijske proizvodnje iznosio je 83,2%, a poljoprivredne gotovo upola manje, 45,3%.[121] Slaba ili gotovo minimalna upotreba strojeva, mineralnih gnojiva pri obradi zemlje u Jugoslaviji, atomizirana i nerentabilna poljoprivredna površina te agrarna prenapučenost bili su uzrok usporenom rastu poljoprivredne proizvodnje. Prenapučenost jugoslavenske poljoprivrede uoči rata procjenjuje se na oko 45%. (Tomašević, Jozo) Veći stupanj agrarne prenapučenosti od Jugoslavije, prema procjenama Lige Naroda, imala je samo Albanija.[122] Iza te agrarne prenapučenosti krila se i nezaposlenost, naime taj višak agrarnog stanovništva živio je na malim posjedima (oko 2 ha oranica), gotovo na rubu gladi u slučaju loše ljetine ili pada cijene poljoprivrednih proizvoda te stoga nije mogao proizvesti pretičak koji bi ponudio na tržištu, a posla u vanpoljoprivrednoj privredi nije bilo. Poljoprivreda je u razdoblju od stvaranje zajedničke države imala nekoliko razvojnih faza. Od 1918. do 1926 može se govoriti o razdoblju prosperiteta. Ratom razorena gospodarstva u Europi bila su u nestašici agrarnih proizvoda. Takve prilike bili se povoljne za pretežito agrarnu proizvodnju u Jugoslaviji te je prosječna godišnja cijena pšenice za 100 kg na tim tržištima postizala cijenu od čak 417 din. Glavni proizvođači žitarica u Jugoslaviji bili su Vojvodina, Hrvatska i Srbija.[123] Povoljna konjunktura potrajala je sve do 1926. godine kada nastupa pad cijena i traje gotovo deset godina. Veliki proizvođači poput SAD, Kanade i Argentine istisnule su Jugoslaviju sa svjetskog tržišta agrarnih proizvoda niskim cijenama.

[120] Aldcroft, Derek H., *Studies in the Interwar European Economy*, Aldershot, Hants, 1997, str..198-201.
[121] Stajić, Stevan, *Nacionalni dohodak Jugoslavije, 1923-1939 u stalnim i tekućim cenama*, Ekonomski instutut, Beograd, 1959., 19.
[122] Stipetić, Vladimir, „Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, knj.495(2006), 240.
[123] Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968., 313-315.

Tržište zasićeno velikim količinama cerealijama uzrokovalo je drastičan pad cijena poljoprivrednih proizvoda što je u konačnici rezultiralo na cjelokupno stanje gospodarstva. Oporavak od krize osjetio se 1934. kad su sklopljeni trgovački ugovori s Njemačkom. Njemačka je putem kliringa izvlačila iz Jugoslavije sve viškove poljoprivrednih proizvoda i stoke (ponekad i preko viškova), a davala joj zauzvrat industrijsku robu.[124]

Industrija Jugoslavije bila je obilježena različitim stupnjevima razvoja. Naime u krajevima koji su prije bili u Austro-Ugarskoj Monarhiji postojao je određeni broj tvornica, koje su bile pošteđene ratom, posebno na područje Hrvatske i Slavonije, Vojvodine te Slovenije. Predratna industrijska poduzeća na tim područjima podizana su na zdravoj osnovici tj. nisu bila spekulativne prirode, a još manje konjunkturnog značenja, stvarana su vlastitim kapitalom i bila su na domaku potrebnih sirovina i radne snage. U onim većim predratnim industrijskim poduzećima prevladavao je inozemni kapital, pretežito austrijski i mađarski, koji je unatoč nacionalizaciji i dalje držao one pozicije koje je imao i prije rata. Upravo na taj način strani kapital zauzeo je dominante pozicije u industriji Jugoslavije, ili bolje rečeno nastavljena je njegova dominacija. Industrija bivše kraljevine Srbije bila je vrlo skromna i neznatno razvijena, a još k tomu, i ratom pogođena. Na tom području „nova“ industrija, nastala nakon 1918., bila je sa gotovo 100% stranim udjelom, pretežito francuskim, engleskim i belgijskim, te je tek nešto tvornica bilo podignuto domaćim kapitalom i to dobivenim od reparacija. Kroz međuratno razdoblje industrija se razvijala u nekoliko etapa na koji su utjecali podjednako politički događaji unutar države kao i međunarodne prilike. Isto tako potrebno je naglasiti da nije postojala konkretna industrijska politika, odnosno sve je nalikovalo improvizaciji u kojoj su okretniji, sposobniji, poduzetniji i dalekovidniji (oni bliže vladajućoj garnituri) na svoju ruku stvarali i izgrađivali industriju s ciljem što veće i brže zarade. [125] Prva etapa u razvoju industrije poklapa se sa periodom inflacije i traje do 1925.

[124] Đodan, Šime, *Ekonomska politika Jugoslavije*, Zasgreb, 1970., 54-56.
[125] „Uvid u dvadesetogodišnji razvoj naše industrijske djelatnosti“, *Jugoslavenski Lloyd,* br. 295, 24.12.1938., 11.

godine. Tada niče veliki broj industrijskih poduzeća, no mnoga i jedva životare budući da se tržište u mnogome promijenilo, posebno se tu misli na mlinsku industriju jer je njen kapacitet bio suviše velik za suženo unutrašnje tržište,a izvoz brašna gotovo potpuno onemogućen. Pojačanu investicijsku djelatnost usmjerenu na podizanje novih, ali i na rekonstrukciju dotadašnjih poduzeća potpomogle su privatne banke. Dodatna povoljna okolnost za industriju bila je i carinska tarifa iz 1925., kojom je bila zaštićena sva „domaća" industrija osiguravši joj monopolni položaj na domaćem, unutrašnjem tržištu.[126] Tvornice podignute nakon 1918. po svojim kapacitetima su bila razmjerno manja poduzeća s manje uloženim kapitalom u odnosu na postojeća predratna poduzeća. Gledajući prema granama proizvodnje i po broju novih tvornica najveći napredak postignut je u tekstilnoj i kožnoj industriji.[127] Sljedeća etapa industrijske proizvodnje poklapala se sa općom ekonomskom krizom te je njen razvoj bio u znaku opće depresije. Kao posljedica pada kupovne moći potrošača došlo je do pada proizvodnje. Ujedno privatne banke koje su financirale dotadašnji razvoj, uslijed sloma, nisu više u stanju financirati industriju. u Trećoj etapi razvoja industrije Jugoslavije zamjetna je življi razvoj industrije, kao posljedica izlaska iz krize, ali isto tako i pojačane državne intervencije. U tom su periodu podignute nova željezara u Zenici, tvornica vagona i lokomotiva u Kraljevu, tvornica aluminija u Lozovcu. Isto tako, u tom periodu sve su snažnije ekonomske i političke veze s Njemačkom koje su na određeni način diktirale daljnji tempo industrijalizacije.[128]

Svojevrstan barometar gospodarskog kretanja, lakmus papir gospodarskog razvoja bilo je bankarstvo. U sjeverozapadnim dijelovima zemlje postojala je jače razvijena bankarska djelatnost. Zagreb je sa svojim bankama i to prije svega sa Prvom hrvatskom štedionicom, Jugoslavenskom ujedinjenom bankom, Srpskom bankom, Kreditnom bankom i Gradskom štedionicom predstavljao centar novčarstva u Kraljevini SHS U ovih šest banaka bilo je

[126] Mirković, Mijo, *Industrijska politika*, Beograd, 1936., 297.
[127] Kukoleča, Stevan, *Analiza privrede Jugoslavije pred Drugi svetski rat*, Ekonomski institut FNRJ, Beograd, 1956., 94.
[128] Đurović, Smiljana, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918-1941)*, Beograd, 1986., 204-205.

koncentrirano 1928. godine preko 6.500 milijuna dinara bankovnog kapitala od ukupno 17.000 milijuna koliko su približno imali svi novčani zavodi u zemlji. Za razliku od srpskog kapitala, hrvatski bankovni kapital je nakon sređivanja monetarne politike 1923. uspio se konsolidirati i proširiti utjecaj na mnoge gospodarske grane. Tako su Prva hrvatska štedionica i hrvatska eskomptna banka direktno kontrolirale 24 novčane ustanove, 90 velikih industrijskih poduzeća, 11 veletrgovina, osam prometnih poduzeća i šest parobrodskih društava. Osim toga fuzijom se hrvatski financijski kapital povezao sa kapitalom u Bosni i na taj način okupio oko sebe većinu bosanskih privrednih subjekata, dok je dokapitalizacijom proširio i svoj utjecaj na Vojvodinu.[129] Uslijed krize i paničnih potraživanja ulagača, došlo je do sloma privatnog bankarstva. Često se kao uzroci navode pretjerano velika ulaganja u gospodarstvo i sraščivanje bankovnog i industrijskog kapital, međutim potrebno je uzeti u obzir da u ključnim trenucima, Narodna banka obustavila je izdavanje već odobrenih kredita za hrvatske i prečanske banke te ih na taj način prepustila nelikvidnosti. Najteže posljedice osjetile su se u Hrvatskoj, privatno bankarstvo nije se više uspjelo konsolidirati. Upravo zbog toga sve više je jačala uloga državne i od države privilegiranih banaka i novčanih zavoda. Pored Narodne banke postojale su još četiri državne ili kako se to govorilo od države privilegirane banke Hipotekarna banka, Poštanska štedionica, Zanatska banka i Privilegirana agrarna banka. Uredbom iz 1934. sve državne banke bile su pod okriljem Ministarstva financija, što je dalo tim bankama mogućnost financijske kontrole nad čitavim gospodarstvom Jugoslavije.[130]

Vanjska trgovina Jugoslavije bazirala se uglavnom na izvozu poljoprivrednih i stočarskih proizvoda, sirovina i polu prerađenih proizvoda, te uvozu uglavnom industrijske robe. U prvom desetljeću 1920.-1929. glavni su uvoznici jugoslavenskih proizvoda Austrija i Italija, a potom sa značajnije manjim udjelom slijede Njemačka. Čehoslovačka, Engleska i Francuska. Relativno povoljno razdoblje za izvoz trajalo je sve do 1932. Rekordna godina

[129] Kršev, Boris, *Financijska politika Jugoslavije 1918-1941*, Novi Sad, 2007., 214-217.
[130] Bićanić, Rudolf, Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi, Zagreb, 1995., 177-178.

jugoslavenskog izvoza bila 1929. kada je izvezeno 5,3 milijuna tona robe u vrijednosti od 7,9 milijardi dinara. U slijedećih 8 godina toliko nije dobila niti jedne godine. Italija je bila najjači uvoznik jugoslavenskih proizvoda. Trgovinska bilanca prema Italiji bila je u ovom povoljnom periodu neprestano aktivna jer je Italija uvozila više vrijednosti nego što je izvozila u Jugoslaviju. Osim poljoprivrednih i stočarskih proizvoda Italija je bila i glavni uvoznik jugoslavenskog drveta, samo u 1932. uvezla je oko 70% vrijednosti ukupnog izvoza drveta. Za razliku od Italije Austrija je bila važniji uvoznik za poljoprivredne proizvode, kukuruz, stoka i povrće, međutim Jugoslavija je sve do 1933. skoro istu vrijednost uvozila iz Austrije, koliko je i izvozila u Austriju, tako da je u tom pogledu Italija bila jači i značajniji uvoznik nego li je to bila Austrija. U vrijeme velike ekonomske krize vanjska trgovina u bitnom se promijenila. Izvoz kao i uvoz gotovo se prepolovio, primjerice Italija je u najboljoj izvoznoj godini 1929. uvezla proizvoda vrijednosti 1.971 milijuna dinara, dok je 1932. izvoz bio svega 705 milijuna dinara. Isto je vrijedilo i za Austriju, Njemačku i Čehoslovačku. Sve do sloma Kraljevine Jugoslavije trgovina s Italijom nije se više povratila na one pozicije prije 1932.[131] Pod utjecajem krize, agrarne zemlje dunavskog bazena okreću se sve više same sebi. U razdoblju od 1934. do 1941. Jugoslavija je zaključila više multilateralnih ugovora s zemljama regije, Rumunjskom, Čehoslovačkom, Turskom i Grčkom. Iskoristivši reorganizaciju Male Antante Jugoslavija i Rumunjska kako bi se jači ekonomski povezala s Čehoslovačkom osnovale su 1933. godine Privredni savjet Male Antante.[132] Zadatak ovog Privrednog savjeta bio je da na osnovi posebnih povlastica, preferencijala, osigura intenzivniju razmjenu između članica savjeta i postavi temelje njihove uže suradnje na području financija, prometa, poljoprivredne i industrijske proizvodnje te da radi na uspostavi jednog gospodarskog i

[131] Đorđević, Boško, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja Države Srba, Hrvata i Slovenaca do 1941. godine*, Predgovor Mirkovića Mije, Zagreb, 1960., IX-XII.

[132] u Beogradu je 1920. godine potpisan ugovor o stvaranju Male Antante, vojno-obrambenog saveza Čehoslovačke, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Rumunjske. Cilj Male Antante, koja se oslanjala na Francusku, bilo je sprječavanje svakog pokušaja restauracije Habsburga u bilo kojem obliku. Sve tri zemlje (Rumunjska se savezu pridružila nešto kasnije, 1921.) bile su zainteresirane za održanje novih granica uspostavljenih poslije Prvog Svjetskog rata. Bojazan nije postojala toliko od obnove Austro-Ugarske koliko od mađarskog revizionizma i dolaska Habsburga na mađarsko prijestolje.Više o Maloj Antatnti u Vanku, Milan, *Mala antanta: 1920-1938*., Dimitrije Tucović, Titovo Užice, 1969.

carinskog područja, odnosno ekonomske zajednice. Premda taj konačni cilj nije nikada ostvaren, zbog nekomplementarnih ekonomija, te sve jačem utjecaju Njemačke na njihova gospodarstva, zamjetni su izvjesni pomaci u razmjeni dobara ovih triju država.Najveći značaj predstavljao je plan razmjene kojim se utvrđivao obujam i uvjeti čehoslovačkog uvoz agrarnih proizvoda iz Jugoslavije i Rumunjske. Sporazumno su utvrđeni kontingenti koji su predstavljali znatni napredak u odnosu na ranije stanje i što je posebno važno uživali su povlastice preferencijalnog tretmana što znači da su mogle postići cijenu koje su bile iznad svjetskih cijena na slobodnom tržištu. Stvaranjem Balkanske antante između Jugoslavije, Rumunjske, Grčke i Turske 1934. pokušalo se također na uspostavljanju jačeg gospodarskog povezivanja članica.[133] No sporazum nije imao značajnijih učinaka na gospodarstvo Jugoslavije jer su članice Balkanske antante bile manje ili više zaostale agrarne zemlje između kojih su, i pored specifičnosti proizvodnje svake od njih, mogućnosti razmjene bile vrlo uske i ograničene. [134] Padom cijena žitarica na svjetskom tržištu uzrokovalo je tešku krizu u agrarnim zemljama koja ih je praktično izbacila sa svjetskog tržišta, Njemačka je iskoristila takvu situaciju i ponudila im da će kupovati njihove viškove, ali putem kliringa odnosno izvozom svoje robe. Putem kliringa uvelike se povećala razmjena dobara između Njemačke i europskog Jugoistoka. Sve veći njemački izvoz nužno je silio te države na sve veći uvoz njemačke robe. Izvozu je naročito pogodovalo što je Njemačka plaćala za otprilike 30-40% posto više od cijena na svjetskom tržištu. Najznačajnija karakteristika vanjske trgovine Jugoslavije u periodu od 1934-1941. je st ulazak na njemačko tržište i sve veća ovisnost o tom tržištu. Budući da se tada uvoz i izvoz ne vrše slobodno nego po kontingentima, Njemačke je zavladala većinom jugoslavenskog uvoza.Osim što je ovladala jugoslavenskim uvozom,

[133] Jugoslavija, Grčka, Turska i Rumunjska potpisale su u Ateni Balkanski pakt (Balkanska antanta), obrambeni savez od bugarskih i talijanskih aspiracija. Izbijanjem Drugog svjetskog rata savez je oslabio zbog različitih stavova zemalja članica prema Njemačkoj i Italiji, a pristupanjem Rumunjske i Jugoslavije Trojnom paktu sasvim se raspao.Više o Balkanskoj antanti, Avramovski Živko, *Balkanska antanta 1934-1940*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1987.

[134] Đorđević, Boško, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja Države Srba, Hrvata i Slovenaca do 1941. godine*, dopuna Obradovića Save, Plurilateralni sporazumi Jugoslavije 1934.-1941., Zagreb, 1960., 263-265.

Njemačka je diktirala i tempom daljnje industrijalizacije Jugoslavije jer je industrijalizacija bila uvjetovana uvozom proizvodnih sredstava, instalacija i sirovina, a vrstu i količinu robe koje su se uvozila ovisila je od njemačkog pristanka. [135]

Strani kapital u Jugoslaviji bitno je utjecao na razvoj gospodarstva. Jugoslavija je bila privlačna za ulaganje stranog kapitala iz nekoliko razloga. Relativno velika prirodna bogatstva zemlje pružale su mogućnosti njihovog iskorištavanja za izvoz. Poslijeratni vakuum nastao u ponudi i potražnji proizvoda imao je za posljedicu uvoz industrijskih proizvoda u velikim količinama što je stvorilo dojam da je Jugoslavija veliko tržište te je stoga zaključeno da je rentabilno ulagati u industriju široke potrošnje. Inflacija i stabiliziranje vrijednosti dinara na nižem nivou od njegove ranije vrijednosti davale su mogućnost dodatnih profita zbog nerazmjera vrijednosti stranih valuta i cijena rada i sirovina u zemlji. Visoka kamatna stopa u zemlji privlačila je uvoz stranog kapitala i u vidu kredita novčanim zavodima. Te u konačnici presudno za privlačenje stranog kapitala bio je i blagonakloni stav vladajuće političke elite. Inozemni kapital bio je prisutan u gospodarstvu u vidu sudjelovanja u glavnici – u obliku dionica te kao kredit dodijeljen poduzeću. [136]

Tablica 3. Procjena udjela stranog kapitala u gospodarstvu Jugoslavije[137]

	Glavnica %	Kredit %	Ukupno %
Industrijska poduzeća	83,79	73,17	77,64
Novčani zavodi	10,75	17,28	14,54
Promet	2,51	4,88	3,88
Trgovina	1,87	4,48	3,38
Osiguravajuće ustanove	1,08	0,19	0,56

Iz tablice 3. je vidljiv da je inozemni kapital najprisutniji u industrijskim poduzećima i novčanim zavodima, što je razumljivo ako se uzme u obzir da je tu bio i najjači obrtaj kapitala u privredi Jugoslavije. Prema porijeklu kapitala Francuski kapital je na prvom mjestu , zatim

[135] Bićanić, Rudolf, *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*, Zagreb, 1939., 69-72, Đorđević, Boško, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja Države Srba, Hrvata i Slovenaca do 1941. godine*, Predgovor Mirkovića Mije, Zagreb, 1960., IX.
[136] Rozenbeg, Vladimir, Kostić, Jovan, Ko finansira jugoslovensku privredu, Balkanska štampa, Beograd, 1940., 60-65
[137] Vladimir Rozenberg, *Inostrani kapital u jugoslavenskoj privredi*, Beograd, 1937., 89.

engleski, čehoslovački, švicarski, a zatim slijede značajnije manjim udjelom talijanski, američki , austrijski mađarski. Razumljivo je da u pregledu prema porijeklu kapitala francuski i engleski kapital zauzimaju visoke udjele jer su ove dvije zemlje najjači izvoznik kapitala, oni su uvoznici oko jedne trećine ukupnog inozemnog kapitala. Čehoslovačka, Švicarska i Italija zajedno sudjelovale su sa 38% Ovih pet spomenutih država dakle uložile su 70% cjelokupnog inozemnog kapitala u gospodarstvo Jugoslavije.

Zaključno treba ustanoviti da je Jugoslavija bila i prema sastavu stanovništva i strukturi proizvodnje pretežno poljoprivredna zemlja. Njezino gospodarstvo dosta je bilo nerazvijeno uslijed slabe industrijalizacije i agrarne prenapučenosti, Nedovoljna industrijalizacija nije bila uvjetovana općim tržišnim prilika već ekonomskom politikom državne vlasti koja je bila u tijesnoj sprezi sa inozemnim kapitalom koji su iz takvog stanja izvlačili velike dobiti.

Gospodarske prilike u Savskoj banovini

Za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije na području Hrvatske i Slavonije dominantna je grana u strukturi proizvodnje bila poljoprivreda. Stvaranjem Kraljevine SHS gospodarstvo Hrvatske našlo se u okvirima znatno suženog tržišta[138]. Izvoz poljoprivrednih proizvoda za upola se smanjuje od 1914. godine, što je imalo za posljedicu značajno smanjenu kupovnu moć poljoprivrednog stanovništva. U suprotnoj situaciji se tada našla hrvatski industrija, obrt, trgovina i novčarstvo. U tim granama nekada najzaostaliji dio Austro-Ugarske Monarhije, u novostvorenoj državi postao je jedan od najrazvijenijih.[139] Razgranata djelatnost novčarskih zavoda, postojeća prijeratna industrija koja se poslije rata intenzivno razvijala te još prisutne

[138] U ovom dijelu rada koristim termin Hrvatska za područje uže Hrvatske bez Dalmacije, Rijeke, i Istre, odnosno ono područje koje je teritorijalno obuhvaćala Savska banovina od 1929-1939, budući da se djelomice osvrćem i na ranije razdoblje.

[139] Iako je u odnosu na razvijene industrijske krajeve Austro-Ugarske Monarhije hrvatska industrija bila slaba, ipak u zadnjem desetljeću 19 stoljeća, a posebice početkom 20. stoljeća postepeno se razvila domaća industriju, za lokalne potrebe. Opširnije o razvoju industrije do prvog svjetskog rata u Karaman, Igor, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, Zagreb, 1991., 182-260.

ekonomske veze s državama bivše Austro-Ugarske bili su ključni faktori koji su vinuli Hrvatsku u sam ekonomski vrh.[140]

Budući da su u prvim godinama poslije Prvog svjetskog rata, mnoge europske zemlje bile pogođene nestašicom osnovnih prehrambenih proizvoda, te doslovnom glađu, tek neznatno ili nimalo pogođena ratom, hrvatska poljoprivreda uživala je konjunkturu. Dodajući tomu još i inflacijsku monetarnu politiku, poljoprivreda, ali i općenito cjelokupno hrvatsko gospodarstvo doživjelo je brz oporavak od ratnih posljedica te određeni prosperitet.[141] Vjerujući da će takvo stanje potrajati kroz duže razdoblje, mnogi su se odlučivali na veće investicije poput kupnje zemlje, investiranje u modernizaciju sredstava za rad, izgradnju stambenih objekata, pri tome se zadužujući kod kreditnih zavoda i banaka. Zahvaljujući jednostavnoj protokolaciji za osnivanje dioničkih poduzeća te praznini koja je nastala na novom tržištu uslijed promjene političkih granica porast i konjunkturu bilježi i industrija. Pogotovo se to odnosilo na industriju robe široke potrošnje.[142] Visoka carinska zaštita i monopol pogodovali su razvoju industrije u Hrvatskoj. Intenzivnija potražnja na tržištu i nedostatak vlastitog kapitala u industriji bili su razvojni impulsi bankovnim koncernima koje su sačinjavale banke i industrijska poduzeća u koje one investiraju. Primjer takvog bankovnog koncerna bila je i Prva hrvatska štedionica koja je u svom koncernu imala čak 51 industrijsko poduzeće. Financijski kapital Hrvatske bio je toliko jak da je 1921. sačinjavao 57% kapitala svih dioničkih društava u Jugoslaviji.[143]

Međutim, konjunktura u poljoprivredi i industriji nije potrajala, visoke cijene agrarnih proizvoda bile su rezultat nestašice tih proizvoda za vrijeme i nakon Prvog svjetskog rata. Povećanje proizvodnje, povezano s tehničkim napretkom, u prekooceanskim zemljama, naročito u Sjedinjenim Američkim Državama, stvaralo je viškove, koje tržište nije moglo

[140] Kolar-Dimitrijević, Mira, „Privredne veze između Austrije i sjeverne Hrvatske od 1918.do 1925“, *Historijski zbornik*, 45 (1), 1992., 57-88.
[141] Stipetić, Vladimir, „Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, knj.495(2006), 223-224.
[142] Šimončić Bobetko, Zdenka, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, Zagreb, 2004., str. 67-71.
[143] Bićanić,R. Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918., Zagreb, 1967., str. 101.

apsorbirati, te je cijena tih proizvoda padala. Diktat niskih cijena poljoprivrednih proizvoda iz prekooceanskih zemalja na međunarodnom tržištu izazvao je dugotrajni pad cijena i u Jugoslaviji, odnosno Hrvatskoj. Taj pad cijena povukao je čitav niz posljedica; obveze proizašle iz zajmova uzetih u vrijeme konjunkture nisu se mogle izvršiti, smanjena je kupovna moć najšireg društvenog sloja što je opet imalo za posljedicu pad cijena i smanjenje proizvodnje industrijske robe.[144] Odnos cijena bio je na štetu agrarnih proizvoda koji su u razdoblju od 1925 do 1930. pali za 56%, dok je cijena industrijskih proizvoda u istom razdoblju pala samo za 25%.[145] Uz ove nepovoljnosti za gospodarstvo proces stabilizacije dinara i aprecijacija koju je država provodila povodeći se za svjetskim primjerom u mnogome su pogoršale situaciju koja je rezultirala krizom u nekim gospodarskim sektorima. Kriza koja je započela u drvnoj industriji već 1923., zahvaća 1926. poljoprivredu i stočarsku proizvodnju, te je trajala punih deset godina.

Usporedno sa nagovještajem velike gospodarske krize u Jugoslaviji je 1929. proglašena diktatura. Sa stajališta inozemnog kapitala razdoblje diktature bilo je najmirnije razdoblje monarhističke Jugoslavije, naime nije bilo štrajkova i tarifnih pokreta, te ono masovno počinje pritjecati u različite grane gospodarstva, a ponajviše je investirano u iskorištavanje rudnika.[146] Među gospodarstvenicima vladalo je mišljenje da će stručna vlada (u prvoj vladi nakon proglašenja diktature važne gospodarske resore dobili su stručnjaci u svom polju, Oton Frangeš, ministar poljoprivrede, te Stanko Švrljuga, ministar financija) uspjeti konsolidirati zemlju te će znati iskoristiti obilje prirodnog bogatstva.

Velika ekonomska kriza u Hrvatskoj svom snagom očitovala se slomom privatnog financijskog kapitala 1931. godine. Povlačenje inozemnog kapitala iz novčarskih zavoda u Hrvatskoj i panična potraživanja štediša uzrokovali su pad niz banaka u Hrvatskoj. Budući da

[144] Mirković, Mijo, *Ekonomska struktura Jugoslavije*, Zagreb, 1952., str. 20-31.
[145] Isto, str. 50.
[146] Rozenberg, Vladimir, *Inostrani kapital u Jugoslavenskoj privredi*, Privredni pregled, Beograd, 1937., 96-97. Rozenberg izdvaja kao najmarkantnije primjere izvanredne rentabilnosti investicija francusko društvo borskih rudnika, potom englesko društvo Trepča Mines Limited, Trbovljansko ugljenokopno društvo u rukama francusko-belgijskog kapitala.

je većina kapitala tih banaka bila investirana u industriju, slom financijskog kapitala izazvao je i probleme u funkcioniranju industrijskih poduzeća, dok su neka čak i obustavila svoj rad.[147] Slom privatnog financijskog kapitala u Hrvatskoj imao je višestruka značenja. Beogradska vlada nizom akcija nastojala je slomiti ekspanziju koncentriranog financijskog kapitala koje su išle za tim da se ekonomska moć koju je do tada imao Zagreb prenese u Beograd što joj je u konačnici i uspjelo. Zbog sužavanja kreditnog poslovanja, kao što je već spomenuto, reducirana je proizvodnja u nekim industrijskim poduzećima, dok su ona manja i nesolidnija propala. Sukladno tomu rasla je nezaposlenost odnosno, pala je cijena rada što je dodatno smanjivalo kupovnu moć stanovništva. I konačno, jedna od možda najkrupnijih posljedica krize i sloma privatnog financijskog kapitala bila je transformacija monopolnog u državno-monopolni kapitalizam.[148]

Kriza je dodatno pogoršala stanje seljaštva koje je padom cijena agrarnih proizvoda još 1926. godine osjetilo terete poreza i dugova uzetih u povoljnom razdoblju. Smanjile su se mogućnosti izvoza te se povećala konkurencija na unutrašnjem tržištu što je dodatno povećavalo disparitet cijena agrarnih i industrijskih proizvoda. Stanje je bilo toliko teško što pokazuje i intervencija države koja je pokušala donekle ublažiti situaciju donošenjem «Zakona o zaštiti zemljoradnika» iz 1932. godine. Zakonom je donesen privremeni moratorij na otplatu seljačkih dugova kod pravnih (novčarskih ustanova) ali i privatnih subjekata

[147] O velikoj krizi bankarstva u Hrvatskoj i Jugoslaviji vidjeti opširnije u Stipetić, Vladimir, „Nepoznata studija Ive Belina o sanaciji novčarstva iz 1933. godine“, *Anali zavoda za povijesne znanosti HAZU,* 39 (2001), 461-496. Ivo Belin piše svoju studiju „Sanacija našeg novčarstva“ u okolnostima kada banke nisu u stanju unovčiti svoje plasmane pa sve teže isplaćuju uloge štedišama. Mnoge od njih uslijed juriša štediša na banke traže od države olakšice pri isplati uloga i drugih obveza. Prva među njima bila je i Prva hrvatska štedionica – tek sedam dana poslije donošenja Zakona o zaštiti zemljoradnika. Situaciju banaka su pogoršavali i nenaplativi plasmani u industriji jer i ona se nalazila u krizi. Belin tvrdi da je tadašnjih 700 novčarskih zavoda previše za siromašnu zemlju, te da će kriza veliku većinu tih zavoda likvidirati tako da će ostati one koje imaju uvjeta za daljnji opstanak. Belin je bio vrlo kritičan prema ulozi Narodne banke čija politika kreditiranja nije bila jednaka prema svim dijelovima Jugoslavije. On tvrdi da je Narodna banka favorizirala beogradske banke na štetu Zagreba i potkrepljuje podacima iz kojih je vidljivo da Beograd dobiva više kredita Narodne banke nego što ima uložaka, a Zagreb dobiva kredita u visini tek jedne osmine svojih uložaka. Konačni izlaz iz krize novčarstva Ivo Belin vidi u potrebi da se znatan dio štednje zamijeni dugoročnim aranžmanima dionicama i obligacija, koje bi kotirale na tržištu ispod nominalne vrijednosti ali bi se ipak mogle unovčiti , te da država mora napustiti štetnu politiku deflacije dinara jer je dinar neslužbeno bio izgubio čak 40% svoje vrijednosti.

[148] Prijelaz iz ratne ekonomije u monopolni kapitalizam koji se za vrijeme kraljevske diktature transformirao u državni monopolni kapitalizam Rudolf Bićanić detaljno prikazuje u svojim radovima „Ekonomsko promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918“, *Prilozi,* Zagreb, 1967., 98-108 i *Ekonomska politika Jugoslavije*, Zagreb, 1962., 78-83

(bogatijih seljaka i sl.) i ovrha zbog neplaćanja dugova. Potrebno je napomenuti da su se pod zaštitu ovog Zakona stavljale i neke banke kako ne bi morale vraćati uloge u punom iznosu. Moratorij je potrajao sve do 1936. godine kada je donesena «Uredba o likvidaciji zemljoradničkih dugova». Prema toj Uredbi svi dugovi su bili preneseni na Privilegiranu agrarnu banku (PAB), dugovi seljaka prema privatnim novčarskim ustanovama i zadrugama ispod 25.000 dinara bili su za pola umanjeni te su ostatak morali isplatiti u 12 obroka PAB-u, dok se dugovi prema trgovcima, koji su većinom bili dugovi za hranu, uopće nisu smanjili. Ukoliko se ti obroci nisu uplaćivali, porezni uredi mogli su vršiti ovrhu nad nekretninama i pokretninama seljaka. Dakle, razvidno je da se stvarno nije učinilo ništa za poboljšanje stanja seljaka i poljoprivrede, za razliku od nekih banaka koje su ovom uredbom čak i profitirale.[149]

Prve naznake jenjavanje krize osjetile su se 1934. godine. Pogotovo se to odnosilo na proizvodnju koja je bila usmjerena na izvoz, a završio je i dugotrajni period pada cijena agrarnih proizvoda, zbog povećanja izvoza, ali i potrošnje na domaćem tržištu. U odnosu na krizne godine, ipak se do 1936. nije povećao broj zaposlenih. tomu je razlog sve prisutnije nadiranje nezaposlenih seljaka koji su u potrazi za poslom masovno odlazili u gradove.[150] Na gospodarstvo Savske banovine, koje je imala dosta razvijenu izvoznu trgovinu sa Italijom, snažno su utjecale sankcije Lige naroda zbog napada na Abesiniju. Sankcijama protiv Italije naročito je pogođena drvna industrija te je cijeli niz pilana morao obustaviti rad. Za Gorski Kotar i Liku koji su pretežno živjeli od šumskog gospodarstva ovaj je zastoj u drvnoj industriji i trgovini izazvao veliku bijedu i nezaposlenost. Donekle je taj deficit u trgovinskoj bilanci zamijenjen je sve intenzivnijim trgovinskim odnosima sa Trećim Reichom temeljen na kliringu, a posebice se to osjetilo u području prehrambene industrije. No kako se novac za

[149] Mirković, Mijo, *Ekonomska struktura Jugoslavije*, Zagreb, 82-88.
[150] Kolar-Dimitrijević, Mira, „Privredna kretanja, zaposlenost i nezaposlenost radništva Savske banovine 1929-1939“, *Povijesni prilozi*, God 3 (1), 1984., 186.

izvezenu robu dugo čekao te zbog deprecijacije marke na jugoslavenskom tržištu taj izvoz nije imao onog efekta na gospodarstvo koji je imao izvoz u Italiju.[151]

Nakon krize, a vjerojatno i uslijed krize sve je prisutniji porast etatizacije u Jugoslaviji. Zbog toga mnoga privatna poduzeća moraju snositi porezne terete za državna i druga privilegirana poduzeća. Državna poduzeća sve više su zahvaćala nove, različite grane gospodarstva, poput Tvornice vagona i lokomotiva u Kraljevu, željezare u Zenici, Radionice za popravak brodova riječne plovidbe Državna štamparija, šećerana i svilara pored već postojećih državnih monopolnih poduzeća (duhan, šibice,…).Državna poduzeća, za razliku od privatnih, nisu morali plaćati skupi kredit, iste poreze, takse i druge dadžbine, a često je bio slučaj da su plaće bile niže nego u privatnim poduzećima kao i slabija socijalna zaštita radnika.[152]

Razdoblje nakon krize, karakterizirali su i valovi štrajkova. Na području Savske banovine tijekom 1936. štrajkalo je 23648 radnika i namještenika. Od ukupno 186 štrajkova bilo je 156 pokreta u industrijskim poduzećima,a 30 pokreta u zanatskim poduzećima. Prema izvještaju predsjednika Trgovačko-industrijske komore u Zagrebu razloge za ove radničke pokrete treba tražiti u agitaciji izvjesnih radničkih organizacija kako bi se stvorila što povoljnija osnovica kod provedbe propisa o minimalnim radničkim nadnicama.[153] Kada je donijeta Uredba o minimalnoj nadnici, štrajkovima i arbitraži u veljači 1937.smanjen je bio i broj štrajkova.

Nakon katastrofalnih događaja koji su uslijedili jesen 1931. depresija u području bankarstva potrajala je sve do 1935. kada su vidljivi neki pozitivni pomaci u poslovanju, međutim, privatno bankarstvo više se nikada nije povratilo na stanje prije 1931. Opća je pojava bila da se povećavaju ulošci kod državnih zavoda. Zagrebačka burza u svom godišnjem izvještaju konstatira da znatan dio štediša koji su ranije ulagali svoju uštođevinu u

[151] „Stanje privrede u Savskoj banovini“, *Jugoslavenski Lloyd*, br. 142, 24.6.1936., 1-2
[152] „Porast etatizacije u Jugoslaviji“, *Jugoslavenski Lloyd*, br. 88, 17.4.1936., 1.
[153] „Stanje privrede u Savskoj banovini“, *Jugoslavenski Lloyd*, br. 142, 4.6.1936., 1-2., „Radnički pokreti u našoj privredi“, *Jugoslavenski LLoyd*, br. 259, 11.11.1936., 2.

privatne novčane zavoda nakon krize ulažu kod javnopravnih novčanih ustanova. Ili, primjerice u Zagrebu, veliki iznosi ulagali su se u nekretnine, te se konstatira da takvo kretanje raspoloživog novca nalikuje bijegu kapitala u zemljišta i kuće.[154] Privatne banke koje su nekada bile središte novčanog prometa velikim djelom su lišene ove uloge.

Ekonomski život kako u cijelom svijetu tako i u Jugoslaviji postupno se oporavljao, međutim, za razliku od normalnog razvoja, tadašnji gospodarski polet odlikuje se time što nije nastao kao posljedica opće svjetske konjunkture, nego je parcijalan, u granicama pojedinih država. To je gospodarsko oživljavanje bilo povezano sveopćim naoružavanjem koje je izazvano međunarodnom političkom nesigurnošću. Premda je globalno gledajući, odnosno na razini države, gospodarstvo bilo u određenoj konjunkturi, u Savskoj banovini u određenim sektorima poput industrije dolazi do opadanja industrijske djelatnosti. Dva pokazatelja upućuju na taj trend. Prvi je pokazatelj smanjenje broja novih pogona u odnosu na porast u ostalim banovinama, dok se drugi očitovao u smanjenom obujmu industrijske proizvodnje. [155] Razlozi tomu su što privatne banke više nisu mogle biti investitori privredne djelatnosti u omjeru kako su to činile prije krize, a državne banke nisu ulagale u industriju Savske banovine. Ujedno, na situaciju u gospodarstvu Savske banovine utjecala je i porezna politika. Naime, područje Uprave grada Beograda bilo je oslobođeno plaćanja banovinskog poreza te su mnoga poduzeća migrirala na to područje ili se uslijed povoljnijih uvjeta poslovanja podižu novi pogoni. Također, u duhu tadašnje politike forsirano je podizanje industrije u Srbiji gdje je ova uvećana u vremenskom periodu od 1929-1938. znatno iznad jugoslavenskog prosjeka.[156] Od važnijih faktora za slabljenje industrijskog potencija bili su i visoka cijena struje te radne snage.

Pripojenjem Austrije Njemačkoj 11.3.1937. u gospodarstvu Savske banovine kao i Jugoslavije došlo je znatnog gospodarskog poremećaja, budući da je postojala intenzivna

[154] „Zagrebačke banke“, *Jugoslavenski Lloyd*, br. 172., 30.7.1936., 1
[155] „Apel industrijalaca“, *Jugoslavenski Lloyd,* br. 132, 10.6.1938., 1
[156] Đodan, Šime, *Ekonomska politika Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1970., 56-61.

razmjena dobara sa ovom zemljom. Dodatne promjene unijelo je pripojenje Sudeta odnosno okupacije Čehoslovačke u rujnu 1938. Njemački kapital postupno je zauzimao sve ključne pozicije u gospodarstvu. Ti međunarodni događaji doveli su do velike poslovne suzdržljivosti, osjećalo se približavanje rata, a pomalo se sve više prelazilo na ratnu privredu.

Stanovništvo je iznimno važan faktor u promatranju pojedinog gospodarstva. Kretanje broja stanovnika, te ekonomsko-socijalna struktura, u velikoj mjeri se održavaju na samu strukturu gospodarstva. Stanovništvo Savske banovine između popisnog razdoblja 1921.-1931. poraslo je sa 2,424.374 na 2,704.383 stanovnika. Ukupan priraštaj dakle, iznosio je 11,5%, odnosno 11,5 promila godišnje. Taj tempo godišnjeg prirasta bio je nešto niži nego ukupni jugoslavenski, no ipak veći nego i u jednoj zapadnoeuropskoj zemlji. Ekonomske prilike su od velike važnosti za naseljenost uopće, iz podatka o gustoći naseljenosti određenog područja može se zaključiti o gospodarskom stanju i stupnju razvoja. U Savskoj je banovini 1931. ona iznosila 66.7 stanovnika na 1 km^2 i spadala je u grupu banovina sa najvećom gustoćom stanovništva (Dunavska i Dravska i Savska banovina).[157]

[157] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., Knjiga I. Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*, Beograd, 1937., VIII-IX.

Tablica 11. Struktura zanimanja stanovništva Savske banovine prema popisu iz 1931.[158]

	Savska banovina				Kraljevina Jugoslavija			
	Ukupno		Aktivno		Ukupno		Aktivno	
	Apsolutni brojevi	%	Apsolutni brojevi	%	Apsolutni brojevi	%	Apsolutni brojevi	%
Poljoprivreda i šumarstvo	2,037.165	75,33	1,039.574	75,12	10,670.565	76,58	5,098.888	76,30
Industrija i zanati	326.831	12,08	161.366	11,6	1,533.052	11,00	717.002	10,73
Trgovina kredit i promet	138.657	5,13	61.357	4,43	675.966	4,85	272.349	4,07
Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	100.550	3,72	56.141	4,06	567.836	4,08	305.770	4,58
Druga zanimanja, bez zanimanja i bez oznake zanimanja	101.180	3,74	65.467	4,73	486.619	3,49	288.606	4,32
Ukupno	2,704.383	100	1,383.905	100	13,934.038	100	6,682.615	100

Iz gore predočene ekonomske strukture stanovništva razvidan je pretežito agrarni karakter gospodarstva koji je postojao na cijelom području Kraljevine Jugoslavije, samo je na nekim područjima za nekoliko postotaka on bio jače ili slabije izraženiji. Usprkos provođenju agrarne reforme, zbog postojećeg zakona o nasljeđivanju, seljački posjedi su se mrvili do nerentabilnosti, a nedovoljno razvijene nepoljoprivredne djelatnosti nisu mogle pružiti veće mogućnosti zapošljavanja, dok je situaciju dodatno pogoršavalo i smanjenje useljeničkih kvota u SAD.[159] Iz tih razloga, kao i zbog nesređene zakonske regulative (zakon o poljoprivredi donesen je 1931.) poljoprivreda je stalni generator krize kroz cijelo međuratno razdoblje Na selu je živjelo 75% stanovništva, koje se poljoprivredom bavilo ekstenzivno, tehnološki nenaprednim sredstvima, bez perspektive u bolju budućnost.[160]

[158] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, Knjiga IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Sarajevo, 1940.
[159] O agrarnoj reformi opširnije u Šimončić-Bobetko Zdenka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941., Knjiga I i II*, Zagreb, 1997.
[160] Kolar, Mira, „Hrvatska u prvoj Jugoslaviji - bitne značajke položaja te je li na djelu bila kriza vlasti ili države“, *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Zbornik radova, Ljubomir Antić (ur.), Zagreb, 2006., str.197-199.

Iz tablice je vidljivo da su na području Savske banovine razvijeniji obrt industrija, novčarstvo i promet nego što je bio jugoslavenski prosjek. Razlozi tomu nalaze se u činjenici što je područje tadašnje Savske banovine, još za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije bilo jače uvučeno u gospodarstvo financijskih i industrijskih središta Beča i Budimpešte, te je njen ekonomski razvoj bio određen interesnim sferama austrijskog i mađarskog kapitala. Iako koncentracija domaćeg kapitala u Hrvatskoj i nije bila zanemariva, domaći kapital bio je nemoćan pred pozicijama austrijskog i mađarskog kapitala koji je preko banaka i industrijskih poduzeća bio povezan s međunarodnim kapitalom Pariza i Londona, tadašnjih vodećih financijskih središta svijeta. [161] Raspadom Austro-Ugarske Monarhije i stvaranjem Jugoslavije i takav stupanj razvoja ovih grana gospodarstva bio je napredniji od ostalih dijelova zajedničke države pogotovo Srbije, Makedonije i Crne Gore. Takvom razvoju pridonijele su već uhodani poslovni odnosi sa državama bivše Austro-Ugarske Monarhije, te je potrebno spomenuti da je nacionalizacija stranih poduzeća bila samo fiktivna te je većina dioničarskog kapitala bila u rukama prijašnjih vlasnika, Mađara ili Austrijanaca.[162]

Znatno manji postotak javnih službenika, vojnog osoblja razumljiv je iz činjenice, da je administrativno i vojno središte bilo u Srbiji odnosno u Beogradu, te je i odraz opadanja administrativne i političke uloge koja je eventualno i bila jača u prethodnom razdoblju. U odnosu na prethodnu grupu zanimanja nešto je veći postotak grupe zanimanja koje su u popisnoj metodologiji svedeni pod oznaku druga zanimanja, bez oznake zanimanja i bez zanimanja. U toj grupi najzastupljeniji su rentijeri i penzioneri odnosno građansko stanovništvo koje se izdržava od vanprivredne djelatnosti.[163]

Može se zaključiti da je područje uže Hrvatske do velike ekonomske krize općenito gledajući na gospodarstvo se nalazilo u periodu povoljne konjunkture. Tomu su doprinijeli postojeća industrija i obrt, razvijen sustav novčarskih zavoda i uhodana mreža trgovinske

[161] Mirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968., 304-305.
[162] Kolar-Dimitrijević, Mira, „Privredna kretanja, zaposlenost i nezaposlenost radništva Savske banovine 1929-1939“, *Povijesni prilozi*, God 3 (1), 1984., 171
[163] *Definitivni rezultati popisa stanovništva 31.3.1931, Knjiga IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Sarajevo, 1940., 50.

razmjene sa susjednim zemljama. Započevši sa kraljevskom diktaturom i krizom gospodarstvo Savske banovine ne pokazuje više onakvih uspona kao u prvom desetljeću zajedničke države, dapače, njezin je razvoj zaustavljen te iako su postojali potencijali za normalan razvoj, uslijed međunarodnih političkih prilika, ali ponajviše zbog ekonomske politike vladajuće srbijanske elite bio je sprječavan.

Ekonomske politike Kraljevine Jugoslavije

Ekonomska politika odnosno intervencija u gospodarskim odnosima jest sredstvo nosioca tih politika (vlada) da u narodnom gospodarstvu stvori stanje i odnose koji će omogućiti blagostanje naroda. Ono je sredstvo u rukama društvene zajednice radi postizavanja društvenih ciljeva.[164]

Uvjetno rečeno četiri su razdoblja koja obilježavaju ekonomsku politiku Kraljevine SHS/Jugoslavije. Prvo razdoblje jest razdoblje liberalnog kapitalizma. Nije postojao striktan plan u kojem pravcu bi se gospodarstvo trebalo razvijati, a niti političke stranke nisu imale definiranog i čvrsto zastupljenog ekonomskog programa. Borba za vlast raznih političkih stranaka i kontinuirana smjena više od dvadeset vlada upravu države držale su neprestano u krizi. Demokratska stranka, tada najjača politička stranka u Privremenom predstavništvu u pogledu ekonomskog i socijalnog razvoja izjasnila se da će se posvetiti rješavanju agrarne reforme i zaštiti malog posjeda, a u radničkom pitanju za osmosatni radni dan i radničko osiguranje.[165] Radikalna stranka koja je imala najvećeg utjecaja na vanjsku i unutrašnju politiku u pogledu socijalnih i ekonomskih pitanja nije imala jasno oblikovani program uslijed različitih interesa pojedinih pokrajinskih i socijalnih grupacija unutar same stranke. Hrvatska seljačka stranka poklanjala je veću pažnju ekonomskim pitanjima. Prema ekonomskom programu HSS poljoprivreda je trebala postati glavna gospodarska grana što bi imalo za cilj smanjenje broja radnika. Ali u zadanim uvjetima HSS je posvećivala pažnju interesima

[164] Mirković, Mijo, *Uvod u ekonomsku politiku,* Beograd, 1935., 11.
[165] Gligorijević, Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929),* Beograd, 1979., 58.

radnika; zalagala se za povećanje nadnica, suzbijanja nezaposlenosti, skraćenju radnog vremena i sl.[166] Slovenska ljudska stranka, nalazeći se između sukoba interesa srpske i hrvatske buržoazije, kao političku strategiju vodstva navodi da „ekonomski interesi ne javljaju se kao primaran kohezioni faktor u jugoslovenskoj politici".[167] Jugoslovenska muslimanska organizacija propagirala je u svom programu očuvanje veleposjeda te da se centralizacija i administrativna podjela ne vrši prema historijsko – teritorijalnoj podjeli već prema ekonomskim i drugim životnim uvjetima pojedinih pokrajina.[168]

Već u prvom desetljeću ispoljavale su se dvije koncepcije gospodarskog razvoja Jugoslavije. U krugovima gospodarstvenika i stručnjaka te u samoj državnoj administraciji postavljalo se pitanje treba li se poticati razvoj poljoprivrede ili razvoj industrije. Poljoprivredna proizvodnj bila je osnova cjelokupnog ekonomskog života, a žitarice i stoka glavni izvozni proizvodi, ali ekonomska snaga i utjecaj većine poljoprivrednog stanovništva bili su neznatni i nesrazmjerni produktivnom radu stanovništva i sudjelovanju u stvaranju dohotka. Lošom provedbom agrarne reforme usitnjavali su se posjedi što je dodatno pridonosilo ionako niskom agro-tehničkom nivou poljoprivrede. Ekonomsku moć činili su oni slojevi društva formirani u trgovini, bankarstvu, industriji te slavonskom i vojvođanskom veleposjedu, koji su jedini stvarali poljoprivredne viškove.

Inflacijom dinara ostvareni su uvjeti za ekspanziju industrije. Vrijeme inflatornog poslijeratnog perioda i kreditne ekspanzije bilo je u Jugoslaviji vrijeme najveće investicijske djelatnosti u industriji. Upravo je industrija od svih gospodarskih grana pokazala najveći prosperitet, posebno u industrijski najrazvijenijim krajevima Kraljevine, u Sloveniji i Hrvatskoj. Nova industrija koja je proizašla iz stanja stvorenog inflacijom međutim nije imala razvijenog nagona za zaštitom. Inflacijska konjunktura i industrijski polet bili su kratkotrajni pa je već 1922. i 1923. industrija zapala u teškoće koje postepeno prerastaju u konstantnu

[166] Janjatović, Bosiljka, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi, Hrvatski radnički savez 1921-1941,* Centar za kulturnu djelatnost. Zagreb, 1983., 182-183.
[167] Gligorijević, Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji,* Beograd, 1979, 40-41.
[168] Purivatra, Atif, „Formiranje Jugoslovensko-muslimanske organizacije i njen razvoj do prevazilaženja krize početkom 1922. godine", *Historija XX veka, Zbornik radova, IX,* Beograd, 1973., 479.

krizu. Prestanak inflacije doveo je do nove gospodarske konstelacije čije su značajke oskudica novca i kriza kredita kao i prevladavanje financijskog kapitala. Od početka 1923., Ministarstvo financija vodilo je politiku deflacije u cilju jačanja i stabilizacije dinara što je i uspjelo sredinom1925. Međutim, ta politika držanja dinara iznad njegove stvrane vrijednosti bilo je štetno za gospodarstvo a pogotovo za područje izvozne trgovine čiji su glavni artikli bili drvo i žitarice te je stoga Jugoslavija zahvaćena agrarnom krizom 1927. godine. Također, visokim carinama na uvoz industrijskih proizvoda u Jugoslaviji, o kojima će biti riječi u sljedećem paragrafu, države uvoznice agrarnih proizvoda uzvratile su povećanjem carina na uvoz poljoprivrednih proizvoda što je dodatno otežalo položaj agrarno orijentiranih zemalja u koje je spadala i Jugoslavija.[169]

Carinskom tarifom pokušavala se zaštiti domaća proizvodnja. Zaštita nacionalne industrije bila je opće stajalište i doktrina uglavnom svih europskih država toga vremena. I u Kraljevini SHS vladalo je mišljenje da je carinska tarifa „osnovni privredni zakon jedne zemlje“. Početkom 1919. Ministarski savjet donio je odluku da se proširi Srpski zakon o općoj carinskoj tarifi iz 1904. na cijelu državu. Ova carinska tarifa je nailazila u novoj državi na nezadovoljstvo industrijalaca stoga su neki isticali da su žrtve srpske carinske tarife. Već 1921. prerađena je postojeća carinska tarifa, ali novo rješenje nije bilo zadovoljavajuće te je 1925. godine donijeta nova carinska tarifa vladinom odlukom bez Narodne skupštine. Njome je bio znatno pojačan industrijski protekcionizam na štetu poljoprivrede, premda je ova tada bila najvažnija gospodarska grana. Mijo Mirković u svom djelu Industrijska politika 1936. piše o učincima ove mjere zaštite domaće industrije sljedeće: „Deset godina vrlo intenzivne carinske zaštite i veštačke industrijalizacije završeno je sa sasvim neznatnim apsorbovanjem viška stanovništva u industriji i sa relativno slabom proizvodnom sposobnošću ove industrije. I posle deset godina industrijalizacije jugoslovenska „teška“ industrija nije sposobna da izlije

[169] Bićanić, Rudolf, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi*, Zagreb, 1995., 46.

ni jedan top iako se industrijalizacija vršila baš pod okriljem krilatice o „zemaljskoj odbrani.“[170]

Prvu fazu također karakterizira izrazita porezna nejednakost pojedinih područja Kraljevine SHS. Od 1918. pa sve do 1928. odnosno 1929., kada je proglašen unificirani porezni sustav različita područja Kraljevine SHS bili su opterećeni različitim poreznim obvezama kao i različitom visinom stope neposrednih i posrednih poreza. Takvo stanje se odražavalo na funkcioniranje gospodarstva pojedinih pokrajina, a osobito su bili na udaru po visini porezne stope tzv. prečanski krajevi, Vojvodina, Hrvatska, Dalmacija, Bosna i Hercegovina kao i Slovenija. Osim neujednačenosti problem su stvarali i različiti retroaktivni porezi poput poreza za ratni dobitak, a također veliku zbrku unosio je zakon o ukupnom porezu koji se mijenjao iz tjedna u tjedan.[171]

U drugom razdoblju koje se poklapa sa tzv. šestosiječanjskom diktaturom i velikom ekonomskom krizom, država se opredjeljuje za poljoprivredu. Tijekom velike ekonomske krize, ali i neposredno prije nje, gotovo sve europske zemlje uvode izrazito protekcionističke mjere koje eskaliraju tzv. tarifnim ratovima, a pritom je izražen upravo agrarni protekcionizam. Naime, neke zemlje da bi zaštitile svoju proizvodnju uvode mjere kvantitativnog ograničavanja uvoza poljoprivrednih i stočnih proizvoda. Uz to, sve su prisutniji kompenzacijski sporazumi pri ćemu se često umjesto plaćanja u novcu vršila međusobna razmjena roba – kliring. U Jugoslaviji je, kao i u mnogim dužničkim zemljama uvedena i kontrola deviznog prometa kako bi se održala stabilnost valute ali i spriječio odljev kapitala. U cilju poboljšanja situacije održano je niz Konferencija za sporazumnu ekonomsku akciju koje je organiziralo Društvo naroda. Niti nakon tri održana sastanka carinsko primirje nije postignuto, a industrijske zemlje, dapače, pooštrile su administrativne mjere protiv uvoza poljoprivrednih proizvoda što će opoziciju – agrarne zemlje potaknuti na formiranje Agrarnog

[170] Mirković, Mijo, *Industrijska politika*, Beograd, 1936., 298.
[171] Bićanić, Rudolf., *Ekonomska podloga*, Zagreb, 1995., 49., Đurović, Smiljana, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918-1941*), Beograd, 1986., 162.

bloka. Inicijativu Agrarnog bloka pokrenule su tri podunavske izvozničke agrarne zemlje: Mađarska Rumunjska i Jugoslavija. Na sastanku u Bukureštu 30. srpnja 1930. donijete su smjernice djelovanja Agrarnog bloka. Članice su se složile o prednostima carinskog preferencijalnog postupka - sporazuma prema kojemu europske zemlje uvoznice poljoprivrednih proizvoda naplaćuju veću carinu za proizvode iz prekooceanskih zemalja, a manju za proizvode iz europskih agrarnih zemalja, čime bi se povećala kupovna moć agrarnih zemalja i potrošnja industrijskih proizvoda koje uvoze iz industrijskih zemalja. Ujedno razmatrano je i pitanje sprječavanja konkurencije između zemalja Agrarnog bloka.[172] Osim spomenutog sastanka u Bukureštu održan je i sastanak u Varšavi na kojemu su sudjelovale i Čehoslovačka, Poljska, Bugarska, Letonija, Estonija i Finska, međutim nije bilo vidljivih pozitivnih pomaka u rješavanju nastalih problema, dapače članice se čak nisu pridržale dogovora o sprječavanju međusobne konkurencije.

U vrijeme krize napuštaju se liberalističke ekonomske pozicije koju zamijenjuje državno-intervencionistička teorija Johna Maynarda Keynesa.[173] Državnu intervenciju zagovarali su predstavnici krupnog trgovačkog i financijskog kapitala, predstavnici gospodarskih organizacija poput komora i razna druga udruženja. Milan Vrbanić krajem 1932. na sjednici vijeća Trgovačko obrtničke komore u Zagrebu naglašavao je potrebu da se zaštite krupni financijski i trgovački kapital jer je smatrao da su oni najugroženiji a ne poljoprivreda, jer država je ionako bila agrarna pa nije bila ugrožena toliko krizom.[174]

---

[172] *The League of Nation recontruction scheme in the interwar period*, League of Nation, Geneva, 1940., 140-143.

[173] J.M.Keynes je tvrdio da se depresija može prevladati aktivnom, dobro odmjerenom i koordiniranom ekonomskom politikom koju država mora provoditi u korist svojih građana, oslanjajući se na njihovu podršku i povjerenje. Takva ekonomska politika podrazumijevala je carinsku zaštitu, smanjenje uvoza i zaduživanja u inozemstvu. Te mjere, tvrdio je Keynes, imaju pozitivan učinak na domaću proizvodnju i zaposlenost, rast investicija i kapital iz domaćih izvora, jačanje poslovnog pouzdanja i inovativnosti, šire mogućnosti upravljanja rapodjelom dohodaka. Zatim, Keynes je zagovarao posebno zaštitu ključnih gospodarskih grana, čak i pod cijenu niže efikasnosti. Najspornija točka Keynesovog programa izlaska iz depresije bila je zagovaranje ekonomskog protekcionizma što je zagovornike liberalne ekonomije poticalo na kritiku da je ono povratak na merkantilizam. Međutim, pobjedom predsjedničkog kandidata Franklina D. Roosevelta i provođenje njegove reformske Nove ekonomske politike koja se uvelike slagala sa Keynesovom koncepcijom bili su dokaz efikasnosti Keynesovog programa izlaska iz krize. Usp. Baletić, Zvonimir. „John Maynard Keynes - teoretičar društvene krize“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnost, Razred za društvene znanosti*, Knj. 45, br. 498 (2007), 29-33.

[174] Đurović, Smiljana, *Državna intervencija*, Beograd, 1986., 134.

Većina intervencionističkih mjera koje je država počela provoditi, a u skladu sa promjenama u svjetskoj ekonomskoj politici i ekonomskoj teoriji uglavnom su se odnosile na agrar koji je bio u prvom planu, međutim one nisu imale velikog uspjeha.[175] U konstelacijama svjetske i ekonomske politike, svrstavajući se u tzv. Agrarni blok, ističući poljoprivredu kao glavnu brigu svoje ekonomske politike, šestosiječanjski režim na čelu s kraljem Aleksandrom napravio je „fatalan historijski spoj sa Njemačkom" odnosno, Jugoslavija se „prirodno" uklopila u nacističku koncepciju Balkana kao poljoprivrednog djela trećereichovskog „Grosse Wirtschaftsraum-a".[176]

Kao što je spomenuto industrijalizacija zemlje, osim one industrije koja je proizvodila sirovine, više se nije poticala, nego se poslovanje čak ograničavalo.[177] Slom privatnih bankarskih zavoda, izazvan padom bečkih banaka koje su najvećim djelom stajale iza tih zavoda, a uslijed sukoba interesnih sfera i utjecaja između financijskog kapitala i industrijskih grupa Beograda i Zagreba, bili su povod jačanju državnog sektora i jačanja od države povlaštenog kapitala sa sjedištem u Beogradu: Narodne banke, Državne hipotekarne banke i Agrarne banke. Naime, odluka države odnosno Narodne banke da se ne pomogne Prvoj hrvatskoj štedionici i ostalim tzv. prečanskim privatnim bankama ponajviše se odrazilo na industriju u tim tzv. prečanskim krajevima čiji su glavni izvor kapitala bile upravo te privatne banke ili su čak i same banke imale značajan udio u vlasništvu industrijskih poduzeća.[178] Upravo na ovom primjeru državnog neinterveniranja, koji i jest mjera državne ekonomske politike, očigledan je prijelaz monopolnog kapitalizma u državni monopolni kapitalizam kako

[175] Zakon o izvanrednom kreditu za organizaciju izvoza poljoprivrednih proizvoda na čijoj osnovi je utemeljen Privilegirano izvozno društvo (PRIZAD), Zakon o zaštiti zemljoradnika, 19.4.1932., Zakon o konverziji zemljoradničkih dugova 23.11.1933.
[176] Đurović, Smiljana, *Državna intervencija*, Beograd, 1986., 105-106.
[177] Kolar, Mira, „Hrvatska u prvoj Jugoslaviji - bitne značajke položaja te je li na djelu bila kriza vlasti ili države", *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Zbornik radova, Ljubomir Antić (ur.), Zagreb, 2006., str. 207.
[178] Timet, Tomislav, *Stambena izgradnja zagreba do 1954. godine, Ekonomsko-historijska analiza*, Zagreb, 1961. 149-151, „O industrijskom koncernu Prve hrvatske štedionice", *Hrvatska Privreda*, god. XIII, 1938., 196-198.

to navodi Rudolf Bićanić u zaključku rada „Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918.“[179]

Treće razdoblje u ekonomskoj politici Jugoslavije poklapa se sa razdobljem najduže vlade Kraljevine Jugoslavije čiju okosnicu su činili Milan Sojadinović, Anton Korošec i Mehmed Spaho, koja dobiva i naziv „bankarsko-klerikalno-begovska politička kombinacija“. Predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova M. Stojadinović, iznoseći vladinu deklaraciju pred Narodnom skupštinom 1935. naglasio je potrebu gospodarskog snaženja zemlje u svim pravcima. Međutim, već iste godine vladin program gospodarske obnove zemlje bio je dobrano uzdrman. Naime, kada je 1935. Društvo naroda uvelo gospodarske sankcije protiv Italije, Jugoslavensko gospodarstvo koje se još nije oporavilo od velike ekonomske krize trpjelo je katastrofalne posljedice uzrokovane padom izvoza u Italiju.[180] U takvoj teškoj situaciji poput slamke spasa dočekana je posjeta Hjalmara Schachta, predsjednika Reichsbanke Beogradu, u lipnju 1936. Pred slušateljstvom, među kojima se nalazio i Milan Stojadinović, snažno su odjeknule poruke da Njemačkoj nije u interesu da se Jugoslavija zadrži na razini agrarne zemlje već da je potrebno da se razvija i industrija, ali ponajprije ona osnovna, teška industrija za preradu sirovina kojima Jugoslavije obiluje. Razvoj takve industrije koristio bi, naglasio je Schacht, i Njemačkoj i Jugoslaviji.[181] Ovaj posjet rasvjetljava mnoge strane Stojadinovićevog plana za gospodarsku obnovu zemlje koji najbolje ilustrira govor prilikom polaganja kamena temeljca željezare u Zenici, 1936. kada je i najavio „novu ekonomsku politiku“. Između ostalog on je rekao: „Možemo bez preterivanja reći da smo današnjim danom počeli da pišemo jednu novu stranu u ekonomskoj istoriji našeg naroda. Mi smo, gospodo, kao što znate, zemlja bogata raznovrsnim blagom. Mi imamo železa, ali to

[179] Bićanić, Rudolf, „Ekonomske promjene u Hrvatskoj“, Zagreb, 1967., 108
[180] Hoptner, Jacob, B., *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka, 1972., 127., Đorđević, Boško, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja Države Srba, Hrvata i Slovenaca do 1941*., Predgovor Mije Mirkovića, Zagreb, 1960., X-XI. Italija je u jugoslavenskom izvozu do 1936. neprekidno sudjelovala kao najjači uvoznik, primajući svake godine oko jedne četvrtine vrijednosti cjelokupnog izvoza. Prema Italiji je trgovinska bilanca bila neprestano aktivna jer ona je tada mnogo više vrijednosti uvozila iz Jugoslavije nego što je jugoslavija uvozila iz Italije. Iz toga razloga su sankcije prema Italiji zadale dvostruki udarac Jugoslavenskom izvozu i gospodarstvu općenito. Jugoslavija je izgubila sigurno tržište za svoje proizvode, ali isto tako i ostala bez priljeva deviza.
[181] Hoptner, Jacob, B., *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka, 1972., 128

železo izvozimo u inostranstvo i onda otuda kao prerađevinu opet uvozimo. Mi imamo dosta bakra, ali smo taj bakar izvozili da bude prerađen u inostranstvu a odatle ga opet kupovali vlastitim novcem. I – da ne ređam dalje,- sa drugim našim rudama bio je isti slučaj. Danas ćemo da počnemo novu ekonomsku politiku. Hoćemo naše rudno blago u našoj zemlji sami da prerađujemo.“[182] Iz ovog govora razvidno je da je nova ekonomska politika Milana Stojadinovića samo poslušno slijeđenje njemačkih naputaka. Njemačka nije imala nesebične razloge u potpori ekonomskom razvoju Jugoslavije, ona je najprije nastojala zadovoljiti svoje velike potrebe u programu naožuravanja te ekonomskom penetracijom privući Jugoslaviju u svoj interesni krug, izolirajući je od tradicionalnih saveznika Francuske i Britanije.

Stojadinovićeva nova ekonomska politika, formalno gledajući, jest povratak industrijalizaciji zemlje. Industrijalizacija, prema novoj ekonomskoj politici, podrazumijevala je razvoj prvenstveno određenih industrijskih grana - teške industrije, industrije proizvodnje električne energije, i onih industrija koje koriste sirovine kojima Jugoslavija raspolaže, ali pretežito u državnoj režiji. Privatna inicijativa nije bila dobrodošla dapače, čak je i bila onemogućivana. Osim toga, preferirao se razvoj industrije u pojedinim krajevima države. U godišnjim izvještajima britanskog veleposlanstva u Beogradu stoji da je planirano postupno uklanjanje industrije iz sjevernih krajeva. Taj plan ostvarivao se u manjoj mjeri ali imao je utjecaja kod podizanja novih tvornica.[183] Također, zakonskom odredbom vlada je ograničila uvoz iz neklirinških, deviznih zemalja, kao posljedica njemačkog klirinškog duga. Za postojeću industriju to je podrazumijevalo znatne restrikcije u nabavci sirovina, a za jugoslavensko gospodarstvo općenito povećanu ovisnost o trgovini s Njemačkom.[184]

U propagandnim brošurama koje je Jugoslavenska radikalna zajednica izdala uoči izbora 1938. godine iznijeti su trogodišnji uspjesi vlade na planu gospodarske obnove zemlje. Ujedno, u tim brošurama može se iščitati plan o podizanju nacionalne industrije, odnosno

[182] Simić, Bojan, *Propaganda Milana Stojadinovića*, Beograd, 2007., str. 168.
[183] Avramovski, Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knjiga druga (1931-1938), Zagreb, 1986., 279, Đurović, Smiljana, *Državna intervencija*, Beograd, 1986., 213
[184] Hoptner, Jacob, B., *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka, 1972., 128

Stojadinovićeva nova industrijska politika. Cilj te politike bio je a) stvaranje industrije koja neće ovisiti o sirovinama koje se uvoze; odnosno b) Podizanje one industrije koje prerađuju domaće sirovine; zatim c) prerada sirovina, kojima Jugoslavija obiluje, u finalne proizvode koji će se kao takvi izvoziti d) podizanje industrije koja će osiguravati interese nacionalne obrane; e) u slučaju manjeg izvoza agrarnih proizvoda i industrijskih sirovina industrija treba smanjiti potrebu uvoza stranih industrijskih proizvoda odnosno industrija je trebala postati regulator vanjske trgovine i f) zakonskim mjerama ograničiti ulogu stranog kapitala kako bi se onemogućila eksploatacija nacionalnog gospodarstva i nacionalne radne snage.[185] Rezultati plana podizanja nacionalne industrije u trogodišnjem razdoblju bili su izrazito uspješni. Jugoslavija je dobila oko stotinu novih industrijskih poduzeća, u industriju je uloženo oko 3 milijarde dinara, a vrijednost industrijske proizvodnje povećana je za 54% u odnosu na 1934. godinu i iznosila je oko 10 milijardi dinara.[186] Jednu drugačiju optiku pružaju podaci iz tablice 12. i 13.

Tablica 12. Pregled porasta industrijske proizvodnje u razdoblju od 1929. do 1938. po pojedinim pokrajinama[187]

Srbija	44%
Bosna i Hercegovina	11%
Crna Gora	11%
Slovenija	10%
Hrvatska	7%
Makedonija	8%

[185] *Dr. Milan Stojadinović i preporod jugoslovenske industrije*, Beograd, 1938., 6-7., *Privredni plan Dr. Milana Stojadinovića stvara osnove narodnog blagostanja*, Izdanje glavnog odbora Jugoslovenske radikalne zajednice, Beograd, 1938., 22-23.
[186] Isto, 23-29.
[187] Lovrenović, Stjepan, *Ekonomska politika Jugoslavije*, Sarajevo, 1960., str. 70-71

Tablica 13. Novosnovana industrijska poduzeća u 1938 i prvoj polovici 1939. godine u Jugoslaviji[188]

Banovinsko područje	Broj novosnovanih ind. poduzeća		Od toga dioničkih društava		Sa osnovnom glavnicom u milijunima	
	1938	1939	1938	1939	1938	1939
Uprava grada Beograda	29	22	26	20	277,3	96
Dravska	4	1	-	-	-	-
Savska	13	12	12	11	31,9	22
Vrbaska	2	-	2	-	3	-
Primorska	1	2	1	2	10	0,6
Drinska	4	-	3	-	606	-
Zetska	-	-	-	-	-	-
Dunavska	5	1	2	1	12,8	3
Moravska	3	1	1	1	11	1
Vardarska	3	-	2	-	33	-
Ukupno	64	39	49	35	985	122,6

Podaci prikazani u tablicama 12. i 13. govore o neravnomjernom teritorijalnom razvoju industrijske djelatnosti. Oni zapravo svjedoče u kojoj se mjeri inzistiralo na razvoju industrije u srpskim krajevima i u kojoj mjeri je ona bila kočena u drugim pokrajinama. Predratna srpska industrija doduše jest bila razorena u I. svjetskom ratu i moglo se očekivati intenzivnije ulaganje u njen razvoj, međutim skok u proizvodnji od 44% može se smatrati dramatičnim budući da je u prikazu obuhvaćeno i razdoblje trajanja velike ekonomske krize kada u ostalim krajevima nije izražena samo stagnacija već i potpuna obustava industrijske proizvodnje u nekim granama. Prema tablici 13. tendencija ekonomske politike od 1935. do 1938. bila je daljnji nastavak favoriziranja industrijskog napretka srpskih krajeva. U tom smjeru kretala se i porezna politika, pa se tako bilježi bijeg industrije iz Savske banovine na teritorij Uprave grada Beograda koji nije imao banovinske dadžbine dok je u Zagrebu iznosio 25%. Također. stopa prireza na državne neposredne poreze u Beogradu iznosila je 20% dok je u Zagrebu iznosila dvostruko više - 40%. Uspoređujući tako porezno opterećenje privrede u Beogradu i Zagrebu vidimo da je ona u Beogradu uzevši u obzir samo prireze bila opterećena

[188] Krešić, Ivan, Razvoj i migracija industrije, s osobitim obzirom na Hrvatsku, *Ekonomist*, 1939, god.V., br. 9-10, 370.

sa 60 % manje nego privreda u Zagrebu. Osim toga drugi porezni oblici kao što su trošarine, koje su postojale u financijskom sistemu Savske banovine, u Beogradu se nisu naplaćivale.[189]

Dakako, plan revitalizacije gospodarstva nije počivao samo na industrijskom razvoju zemlje. Vlada Milana Stojadinovića donijela je uredbu o likvidaciji zemljoradničkih dugova kojom je otpisano 50% glavnice duga. Zatim, vlada je stavila u svoj zadatak i podizanje životnog standarda povećanjem cijene poljoprivrednih proizvoda te povećanjem radničkih nadnica i činovničkih plaća.[190] Međutim, Stojadinovićeva ekonomska politika „pala je u vodu" na političkom planu i uslijed općih političkih prilika u Europi. Njegovo približavanje Njemačkoj i Italiji izgubilo je pravu mjeru. Kopiranje fašističkih uzora i zanemarivanje rješavanja osnovnih pitanja u zemlji u formalnom smislu dovelo je do njegove smjene početkom 1939. godine.

Četvrto razdoblje jest predratno razdoblje kada gospodarstvo poprima obilježja ratnog gospodarstva. Ujedno u ovom razdoblju dolazi do administrativno i političke bitno drugačije situacije, odnosno do uspostave Banovine Hrvatske. Koliko se to odrazilo na ekonomske politike nije jednostavno pitanje. Uredbom o Banovini Hrvatskoj definirane su pored njezinog teritorija, unutarnja organizacija i banovinske nadležnosti. Od različitih nadležnosti za ovu temu smatram da su bitne Uredba o financiranju Banovine Hrvatske i Uredba o prijenosu poslova trgovine i industrije sa države na Banovinu Hrvatsku. Uredba o financiranju donešena je 2.4.1940. Banovina je prema toj Uredbi imala pravo ubiranja neposrednih poreza – zemljarina, kućarina, tečevina, porez na rentu, društveni porez, službenički porez i dio poreza na promet (podcrtala I.Ž.), većinu taksa s područja Banovine i trošarine na alkoholna pića. Ostali porezi bili su i dalje ubirani u korist središnje vlasti. Uredbom o prijenosu poslova trgovine i industrije, donešenom 8.12.1939. ovi poslovi za Banovinu potpuno su slobodni, jedino je središnja vlast pridržala poslove vanjske trgovine, mjere za osiguranje jedinstva unutrašnjeg trgovačkog i gospodraskog područja te neke poslove iz pravne oblasti unificirane

[189] Primjer grada Beograda, *Jugoslavenski Lloyd*, br. 146, 26.6.1938., str. 1.
[190] *Privredni plan Dr. Milana Stojadinovića stvara osnove narodnog blagostanja*, Beograd, 1938., 4-10

temeljem međunarodnih konvencija. [191] Pravno-formalno gledajući objema uredbama središnja vlast odrekla se određenog djela svojih ingerencija u sferi ekonomske politike u korist banovinske vlasti. Što je to konkretno značilo za hrvatsko gospodarstvo a posebice za industriju s obzirom na političke okolnosti odn. (pred)ratno stanje u kojem se nalazila cijela Europa? Sasvim je sigurno da su odluke donesene u prethodnim razdobljima imale svoje dalekosežne posljedice i u ovom razdoblju. Posebno se tu misli na obveze iz ugovora s Njemačkom koje su se morale i dalje izvršavati, pa tako i Banovina Hrvatska nije mogla izaći iz čvrstog ekonomskog obruča u kojem se nalazila Jugoslavija, a koji je dodatno stegnut nakon pripojenja Austrije i Sudeta Njemačkoj (čime su, međuostalim posljedicama, sve investicije koje su Austrija i dotadašnja Čehoslovačka imale u Jugoslavije postale Njemačke).

U prosincu 1939. oformljen je Odjel za obrt, industriju i trgovinu Banovine Hrvatske koji je imao šest odsjeka na čelu s predstojnikom dr. Mirkom Lamerom. Administrativno preuređenje nosilo je za sobom i preuređenja gospodarskih organizacija. Tako se Zagrebačka Trgovinsko- industrijska komora podijelila na zasebne cjeline, a u Banovini djeluju još Trgovinsko-industrijska komora u Osijeku, Splitu i trgovinsko-industrijska i zanatska komora u Dubrovniku.[192]

Potreba za uvođenje dirigiranog gospodarstva javlja se u ljeto 1940. U situaciji pojačane kontrole nad međunarodnom trgovinom, a uslijed rata i pomorske blokade, industrijska proizvodnja i trgovina odvijale su se u znatno reduciranoj mjeri. Industrijska grane koja su ovisile o uvoznim sirovinama, poput vune, pamuka, nafte, benzina, maziva ulja, boja, metalne prerađevine itd. bitno su smanjile svoju proizvodnju, a što je pak utjecalo i na poskupljenje i nestašicu tih proizvoda na tržištu. Osim toga, nestašica živežnih namirnica također je stvarala veliki problem, naime uslijed hiperizvoza žitarica i stoke u Njemačku i Italiju dolazi do poremećaja na domaćem banovinskom tržištu, pa je banska vlast primorana

[191]. Usp. Šlabek, Stjepan, Banovina Hrvatska, Kutina, 1991. str. 52-54, 61.
[192] Šute, Ivica, *Položaj i obilježje trgovine u Banovini Hrvatskoj (1939.-1941.),* magistarski rad, Zagreb, 2002., 46-47, 60.

intervenirati dnosno maksimirati cijene, organizirati distribuciju i racionalizirati potrošnju određenih živežnih proizvoda, jestivog ulja, kruha i mesa. Spomenutom Uredbom o prijenosu nadležnosti iz područja trgovine i industrije predviđalo se i osnivanje Savjeta za privrednu politiku pri ministarstvu trgovine i industrije koja bi trebala biti savjetodavni organ za vođenje privredne politike u državi i banovini po pitanjima trgovačke zanatske, industrijske, bankarske i turističke politike. Ta ideja međutim nije zaživjela ali je osnovan Ured za plansko gospodarstvo Banovine Hrvatske pri Banskoj Vlasti. Zadaća je Ureda bila koordinacija svih organa Vlasti na području gospodarstva i provođenje ekonomsko-političkih mjera. Po svojim nadležnostima Ured je bio iznad Odjela za obrt trgovinu i industriju neposredno pridjeljen banu, što ukazuje na to da je Banovina imala razrađenu ekonomsku politiku s ciljem svladavanja gospodarskih problema naslijeđenih iz prijašnjih razdoblja i uzrokovnih ratom u Europi. Ured je također radio na suzbijanje skupoće i nesavjesne spekulacije,organiziranju prehrane u pasivnim krajevima. Međutim, izostali su pozitivni učinci što se može se pripisati zakašnjeloj primjeni tih mjera.[193]

U godinama između I i II. svjetskog rata novostvorene države u Srednjoj i Istočnoj Europi težile su uspostavi nacionalnih identiteta koji su uključivali i ekonomsku nezavisnost. Bilo je to plodno tlo za nastanak ekonomskog nacionalizma.[194] Iz gore prikazanog razvidno je da je Jugoslavija u međuratnom razdoblju uglavnom pratila tada vodeće trendove u ekonomskoj politici i teoriji. U njezinoj politici nije bilo ničega inovativnog, boljeg ili lošijeg nego u drugim zemljama regije, pa čak i Europe. Autarhija u proizvodnji, protekcionizam, laviranja u deviznoj politici, sve su to bile mjere koje su poduzimale i druge države. U skladu sa postulatima ekonomskog nacionalizma osnovna linija ekonomske politike države bila je stvaranje nacionalnog tržišta i nacionalnog kapitala. S tom je zadaćom indentificirana glavna uloga državne politike. To je značilo osiguravanje monopola kapitalu koji se naziva domaćim.

[193] Isto, 128, 132, 139, 154, 243.
[194] Berend, Ivan T., Decades of Crisis, Central and Eastern Europe before Worl War II, Berkeley, Los Angeles, London, 1998., str. 235-236.

Uspješno ili manje uspješno stvaranje nacionalnog kapitala bio je osnovni lajt motiv čitavoj ekonomskoj politici poslije 1918. i parola većine građanskih političkih stranaka i vlada.[195]

[195] Bićanić Rudolf, *Ekonomske promjene u Hrvatskoj*, Zagreb 1967., str. 103

III. Pretpostavke razvoja Zagreba u industrijsko središte

Upravno teritorijalni obuhvat Zagreba

Jezgra gradskog teritorija grada Zagreba nastala je sjedinjavanjem četiri odvojene jurisdikcije, slobodnog i kraljevskog grada Zagreba te općina Kaptol, Vlaška ulica i Nova Ves u jednu gradsku općinu carskim patentom od 7.rujna 1850. Taj je teritorij tada obuhvaćao 33,27 km^2.[196] Teritorij grada udvostručen je 1900. godine pripajanjem gradskih sela Laščine, Jurjevca, Borongaja, Petruševca, Vukomerca i Žitnjaka. U toku daljnjih 46 godina administrativno-upravne granice Zagreba nisu se bitnije promijenile, iako se stanovništvo u tom razdoblju više nego učetverostručilo.[197] Površina grada u međuratnom razdoblju iznosila je 64.37 km^2, a teritorij grada je bio podijeljen na 30 gradskih kotara.[198]

Prirodni i društveni resursi Zagreba

Za razvoj industrije pojedinog područja vrlo su važni prirodni uvjeti. Radi se prije svega o geografskom položaju, a posebno o prometno-geografskom položaju koji Zagrebu omogućava pogodne i raznovrsne veze sa drugim dijelovima zemlje, ali i sa ostalim dijelovima europskog prostora. Naime Zagreb se nalazi na rubu Panonske nizine i u blizini sredozemnog, alpskog i dinarskog prostora, odnosno jezgre Jugoistočne Europe, odnosno na dodiru velikih geografskih regije Europe. Takve pogodnosti položaja bile su osnova za njegov razvoj.[199]

Razvoj modernog prometa tijekom druge polovice 19. stoljeća odrazilo se na porast važnosti položaja Zagreba. Prva željeznička pruga u tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji Zidani Most-Zagreb Sisak izgrađena je 1862. godina kao ogranak „južne pruge“ Beč-Ljubljana-Trst.

[196] Kolar-Dimitrijević, Mira, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931*., Zagreb, 1973., 18.
[197] Nejašmić, Ivo, „Doseljavanje u Zagreb“, *Geografski horizont,* godina XL, br.2., 1994., 63.
[198] Gornji Grad, Donji Grad, Kaptol, Široki Brijeg, Žaver, Mirogoj, Horvatovac, Donja Laščina, Gornja Laščina, Gorice, Maksimir, Borongaj, Žitnjak, Peščenica, Zavrtnica, Sigečica, Trnje, Vrbik, Tratina, Trešnjevka, Horvati, Ciglenica, Vodovod, Gornja Ilica, Sv. Duh, Vrhovec, Jelenovec, Pantovčak, Prekrižje i Tuškanac. *Mali statistički priručnik grada Zagreba* 1935, Zagreb, 1935. str. 25.
[199] Sić, Miroslav, „Prometno značenje Zagreba“, *Geografski horizont,* god. XL, br. 2., 1994., 35-36.

Imala je značenje privlačenja prometnih pravaca iz posavsko-podunavskog prostora. Ti su pravci dotad koristili plovidbeni put Save i Kupe do Karlovca i kolnim putem nastavljali prema jadranskim lukama Rijeci, Bakru, Kraljevici i Senju. Pored toga željeznička pruga Zidani Most-Zagreb-Sisak imala je i stratešku ulogu povezivanja Habsburške Monarhije s europskim dijelom Osmanskog Carstva.[200] Nakon Austro-Ugarske nagodbe 1867. Ugarska posebno zainteresirana za izlazak na Jadran započela je izgradnju željezničkog pravca Budimpešta –Zagreb-Rijeka. Godine 1870 izgrađena je dionica Zakany-Koprivnica-Dugo Selo-Zagreb, te tri godine kasnije i Karlovac-Rijeka. Povezivanje Zagreba sa Slavonijom i Srijemom budući da nije bilo u širim interesima Austro-Ugarske, ostvareno je tek kasnije. Posavska pruga Zagreb-Slavonski Brod-Vinkovci-Zemun puštena je u promet 1891., a podravska pruga Koprivnica-Virovitica-Osijek tek 1912. godine.[201] Slijedeće, za prometno značenje Zagreba, važno razdoblje nastupilo je tek nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Zagreb se tada našao na prometnoj osovini nove države i na mjestu odakle vode najpovoljnije veze prema Jadranu. Puštanjem u promet 1925. godine ličke pruge koja je Zagreb preko Gospića, Knina povezivala sa Splitom prometni značaj Zagreb je postao je još veći i Zagreb tada prerasta u željezničko čvorište zapadnog dijela države.[202]

Stanovništvo Zagreba

U relativno kratkom razdoblju Zagreb se razvio u vodeći gospodarski centar Jugoslavije. Razvoju industrijskog gospodarstva Zagreba pogodovalo je uz ostale faktore i veća koncentracija stanovništva na području Hrvatskog Zagorja. To je područje bilo desetljećima unatrag opterećeno latentnim viškom radne snage. Nakon izgradnje mreža željezničkih veza višak radne snage agrarno prenaseljenog područja Hrvatskog zagorja

[200] Isto, 37., Kolar, Mira, „Uključivanje Zagreba u europsku željezničku mrežu 1862. godine“, u: Slukan-Altić, Mirela (ur.) *Zbornik znanstvenog skupa 140 godina željeznice u Zagrebu (1862-2002),* Zagreb, 2003., 10-12.
[201] Feletar, Dragutin, „Historijsko-geografsko značenje pruga i sjeverozapadnoj Hrvatskoj“, u: Slukan-Altić, Mirela (ur.) *Zbornik znanstvenog skupa 140 godina željeznice u Zagrebu (1862-2002),* Zagreb, 2003., 31-38.
[202] Isto, 40.

postalo je sastavni dio radnog potencijala Zagreba, što je naročito u razdoblju između Prvog i Drugog svjetskog rata bio važan poticajni faktor razvoja zagrebačke industrije. Povijesne prilike tijekom 16 i 17 stoljeća, uvjetovale su koncentraciju hrvatskog stanovništva u sjeverozapadnom zaleđu Zagreba koja je u suprotnosti s privrednim potencijalom toga područja. Tako su specifični društveni faktori uvjetovali pojavu najprostranijeg i u pogledu radnog potencijala najjačeg rezervata industrijske radne snage u okolici jednog grada na području tadašnje Jugoslavije.[203]

U razdoblju od 1910. do1948. godine u gradu Zagrebu stanovništvo se više nego utrostručilo. Kao što podaci iz tablice 1. prikazuju od 1910 do 1921. godine stanovništvo je povećano za 37,4%, u razdoblju od 1921 do 1931. za 70,77%. a od 1931 do 1948. za 50,76%. Takvo naglo povećanje ukupnog broja stanovnika Zagreba nije moglo biti posljedica prirodnog rasta stanovništva već pojačane imigracije. Kako se mijenjala uloga grada, od provincijskog grada Austro-Ugarske Monarhije s izraženijim trgovačko-obrtničkim obilježjima u centar ekonomske snage u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca/Kraljevine Jugoslavije tako je i u demografskom smislu Zagreb doživljavao ekspanziju. Zahvaljujući očuvanosti svog industrijskog potencijala unutar države u kojoj su pojedina područja bila gospodarski razvijena daleko ispod prosjeka za sjevernu Hrvatsku i Sloveniju, Zagreb preuzima funkcije vodećeg industrijskog centra. Posljedica toga je izvanredno veliko useljavanje aktivno radnog stanovništva u grad. Tome u prilog govore i statističkog podaci o porijeklu stanovnika Zagreba.[204] Zagreb je postao snažna privlačna točka posebice za stanovništvo sjeverne Hrvatske, kao što je prije spomenuto svagdje gdje je došlo do agrarne prenaseljenosti pojavljuje se tendencija prelijevanje stanovnika prema Zagrebu koji je uslijed povoljne konjunkture u gospodarstvu i mogao apsorbirati te viškove. Na taj način dolazi i do promjene i u strukturi prema djelatnosti, odnosno do deagrarizacije. Dio stanovništva u

[203] Usp. Žuljić, Stanko, Zagreb i okolica, „Utjecaj gradskog organizma na regiju“, *Geografski glasnik*, br. 25, Zagreb, Geografsko društvo Hrvatske i Sveučilište u Zagrebu 1965, 65-182.
[204] *Mali statistički priručnik grada Zagreba*, Zagreb, 1935, 38-39

neposrednoj okolici Zagreba bio je prisiljen zbog stambene krize i dalje živjeti u poljoprivrednim domaćinstvima premda nisu imali neposrednu vezu s poljoprivredom ili su sezonski bili zaposleni u gradu. Osim iz okolice u Zagreb se doseljavaju i iz ostalih područja Kraljevine Jugoslavije. Poslije 1918. ostala su upražnjena u državnoj administraciji mnoga radna mjesta odlaskom Mađara i Austrijanaca te je stoga pojačana imigracija Srba u Zagreb. Uslijed jakih trgovačko-financijskih veza između Zagreba i Beograda mnogo više nego prije osjećalo se angažiranje srpskog stanovništva u privrednim poslovima. Mnoge strane firme, kako bi poduzeća održala nacionalni karakter zapošljavale su Slovence u svojim filijalama u Zagrebu, pa je tako karakteristično poslijeratno doseljavanje Slovenaca napose iz Maribora.[205]

Tablica 14. Stanovništvo Zagreba 1910-1948.[206]

	1910.	***1921.***	***1931.***	***1948.****
Muško	39.737	55.016	92.105	129.669
Žensko	39.301	53.658	93.476	149.954
Ukupno	**79.038**	**108.674**	**185.581**	**279.623**

* Popis stanovništva 1948 proveden je po principu prisutnog stanovništva, dok su prethodna tri provedeni na ukupnom stanovništvu.

Proces deagrarizacije stanovništva možemo pratiti kroz kretanje ukupnoga broja poljoprivrednog stanovništva, odnosno kroz promjene koje se događaju u strukturi aktivnog stanovništva prema sektorima djelatnosti t j. prema pretežitoj aktivnosti. Udio ukupnog poljoprivrednog stanovništva u ukupnom broju stanovnika prema popisu iz 1910. iznosio je 6,85%, u 1921. godini 4,76%, te u 1931. godini 2,86%.[207] Taj pad ilustrira u kojem je omjeru Zagreb i okolicu zahvatio proces deagrarizacije. Kroz cijelo ovo razdoblje Zagreb je imao najmanji postotak poljoprivrednog stanovništva, i najveći postotak aktivnog stanovništva zaposlenog u industriji odnosno obrtu.

[205] Usp. Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb 1973.
[206] Popisi stanovništva 1910., 1921., 1931. i 1948.
[207] *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, Demografske prilike i zgrade za stanovanje*, Zagreb, 1914., 62-63, Statistički izvještaji Saveza gradova Jugoslavije, sv. I, Zagreb, Uprava Saveza gradova Kraljevine Jugoslavije, 1933, 39., Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, Knjiga IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju, Sarajevo, 1940., 258-259.

Grad Zagreb po svojim gospodarskim obilježjima pretežno je industrijski grad sa razvijenom administrativnom ulogom te sve jačom ulogom u novčarstvu i trgovini. Tome u prilog govori i struktura ukupnog stanovništva po djelatnostima prema popisima 1921. i 1931. godine. Industrija i obrt glavno su zanimanje stanovnika Zagreba. Dakako, u tematiziranom razdoblju ono u relativnim odnosima varira dok se u apsolutnom iznosu proporcionalno povećava sa porastom ukupnog stanovništva.

Tablica 15. Struktura po djelatnosti (aktivno i uzdržavano stanovništvo) od 1910-1931.[208]

	1910.		1921.		1931.	
	Apsolutno	%	Apsolutno	%	Apsolutno	%
Poljoprivreda	5417	6,85	5173	4,76	5308	2,86
Industrija i zanati	26829	33,94	35375	32,55	70.754	38,13
Trgovina	7037	8,90	10823	9,96	24886	13,41
Novčarstvo	1568	1,98	3557	3,27		
Promet	6597	8,35	10082	9,28	13476	7,26
Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	16264	20,58	21606	19,88	28815	15,53
Rentijeri i umirovljenici	5964	7,55	6988	6,43	26516	14,29
Dr. zanimanja, bez zanimanja i bez oznake zanimanja	4126	5,22	7943	7,31		
Kućna služinčad	4613	5,84	6251	5,75	9547	5,14
Nadničari	623	0,79	876	0,81	6279	3,38

Na žalost, za detaljniju sliku strukture aktivnog stanovništva Zagreba mogu nam poslužiti samo popisi iz 1910. i 1931. godine. Za popis iz 1921. godine podaci za aktivno stanovništvo dobiveni su posredno na taj način što se uzelo prosjek aktivnog stanovništva za cijelu Hrvatsku i ti podaci daju samo grubu sliku o aktivnom stanovništvu. Za popis iz 1948. godine koristila su se potpuno drugačija kategorije zanimanja koje su teško usporedivi sa prethodnim popisima te su ti podaci u tablici 15. i izostavljeni.

[208] *Mali statistički priručnik grada Zagreba*, Zagreb, 1935., 40.

Podaci iz tablice 15. pokazuju nam da je Zagreb je postajao sve urbaniji i uloga poljoprivrednika je postajala sve manja. Industrija se razvijala nešto brže, oko 10 posto negoli prosječan porast ekonomski aktivnog stanovništva. Slika o industrijskom razvoju ipak nije potpuno jasna, jer ne postoje razlučeni podaci za broj obrtničkog i broj industrijskog stanovništva i jer se ne zna koliko je rasla proizvodnost rada po radniku. Svejedno opća slika pokazuje više nego proporcionalan rast industrijskog stanovništva što ukazuje da je grad je postajao industrijski centar. Uočljivo je da se grad kao trgovačko i financijsko središte razvijao znatno brže. Postotak stanovništva u tim uslužnim zanimanjima sve je više rastao. Porast u apsolutnom iznosu bio je preko tri puta veći. To je rezultat značajnije uloge grada kao trgovačkog centra za unutarnju, a osobito za vanjsku trgovinu. Javne, administrativne službe nisu bilježile porast, dapače padale su po postotku što je i razumljivo kako se smanjivala administrativna uloga Zagreba u novostvorenoj državi.

Tablica 16. Aktivno stanovništvo Zagreba prema zanimanju 1910-1931.[209]

	1910.		1921.*		1931.	
	Aktivno	%	Aktivno	%	Aktivno	%
Poljoprivreda	2800	3,54	3192	2,93	2845	1,53
Industrija i obrt	14.728	18,63	22.056	20,29	41.015	22,1
Trgovina, novčarstvo i promet	6827	8,62	16.350	15,04	21.332	11,49
Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	9438	11,9	14.093	12,96	20.066	10,81
Ostalo	9955	12,58	10.102	9,29	24.811	13,36
Ukupno	43.748	55,35	65.793	60,54	110.069	59,31

* Za popis iz 1921. godine podaci za aktivno stanovništvo dobiveni su posredno na taj način što se uzeo prosjek aktivnog stanovništva za cijelu Hrvatsku.

S kraljevskom diktaturom i ekonomskom krizom od 1929. odnosno 1930. godine dolazi do prijelaza iz monopolnog u državno monopolni kapitalizam u kome država igra sve značajniju ulogu. Time Zagreb kao trgovačko i financijsko središte gubi na značenju. Postajao

[209] Popis stanovništva 1910, 1931, *Statistički izvještaji Saveza gradova Jugoslavije, sv. I,* Zagreb, Uprava Saveza gradova Kraljevine Jugoslavije, 1933., 38-39.

je opet značajniji kao administrativno i političko središte. Zagreb 1931.postaje sjedište Savske banovine, koja je imala 2,7 milijuna stanovnika, a kasnije 1939-1941 Banovine Hrvatske sa 4 milijuna stanovnika. Kao industrijsko se središte i dalje razvijao se postepeno i uporno što i pokazuju podaci iz tablice 10.

Zagreb je dakle unatoč višestrukom povećanju kapaciteta svoga gospodarstva, uglavnom zadržao svoja osnovna obilježja po kojima je on industrijski centar međutim s izrazito razvijenim ostalim funkcijama koja proizlaze iz njegove uloge kao regionalnog centra šireg značenja. Uravnotežen razvoj svih gradskih funkcija uvjetuje da industrijska privreda, premda je prvotna pokretna snaga razvoja grada u njegovoj društvenoj strukturi ne prevladava do te mjere da bi umanjila značenje ostalih funkcija grada kao regionalnog središta.

Tablica 17. Industrijsko stanovništvo 1910-1938.[210]

INDUSTRIJA I OBRT			
		Apsolutno	%
1910.	Aktivni	14 728	18,63
	Uzdržavani	12 101	15,31
	Ukupno	26 779	33,88
1921.*	Aktivni	22 056	20,29
	Uzdržavani	14 430	13,27
	Ukupno	36 487	33,57
1931.	Aktivni	41 015	22,1
	Uzdržavani	29 264	15,76
	Ukupno	70729	38,11
1948.	Aktivni	35 725	12,76
	Uzdržavani	30 540	10,92
	Ukupno	66 265	23,69

*Za popis iz 1921. godine podaci za aktivno stanovništvo dobiveni su posredno na taj način što se uzeo prosjek aktivnog stanovništva za cijelu Hrvatsku

Osvrt na odabrane strukturno- demografske indikatore - stanje prema popisu stanovništva iz 1931.

Na temelju rezultata popisa stanovništva iz 1931. godine sažeto ću prikazati i opisati indikatore odabranih strukturno-demografskih karakteristika područja (upravno-teritorijalnih jedinica/srezova/gradova) Splita, Osijeka i Zagreba (stanovništvo prema spolu i dobi,

[210] Popisi stanovništva 1910., 1931., 1948., *Statistički izvještaji Saveza gradova Jugoslavije, sv. I*, Zagreb, Uprava Saveza gradova Kraljevine Jugoslavije, 1933., 38-39.

pismenosti, aktivnosti i zanimanju). S obzirom na metodološke poteškoće glede prostorne usporedivosti podataka provedena raščlamba ima isključivo orijentacijsku reprezentativnost, ali nam daje približan statističko-dokumentacijski okvir demografskih činitelja društveno-gospodarskog razvoja i socijalne slike tematiziranih upravno-teritorijalnih jedinica Primorske i Savske banovine.

Uvodno valja istaknuti da su rezultati popisa 1931. godine tablično i grafički prikazani na dvije prostorne razine: jednu razinu čine srez Split (131.054 stanovnika), srez i grad Osijek (73.851 stanovnik) te srez i grad Zagreb (249.895 stanovnika), dok drugu razinu usporedbe čine grad Osijek (40.337 stanovnika) i grad Zagreb (185.581 stanovnik) kao upravno-teritorijalne sastavnice Savske banovine.

1. Stanovništvo prema spolu i dobi

Uspoređujući podatke iz tabele 1. kao i njihovu grafičku vizualizaciju (grafikon 1) uočavamo stanovitu razliku u dobnom sastavu stanovništva, napose u međuodnosu između velikih (funkcionalnih) dobnih skupina (do 19. godine starosti – *mlado stanovništvo*; od 20. do 59. godine starosti – *zrelo stanovništvo*; 60 godina i stariji – *staro stanovništvo*). Prisutne razlike odraz su diferencirane demografske dinamike naročito u domeni prirodnoga kretanja stanovništva. Najpovoljniji omjer mladog i starog stanovništva ima područje Zagreba (srez i grad Zagreb). U njemu je koeficijent mladosti iznosio 32,3, a koeficijent starosti 6,5, pa je indeks starenja iznosio tek 20,1. Najnepovoljniji omjer mlade i stare populacije imalo je osječko područje (srez i grad Osijek), jer je u njemu udio mladog (koeficijent mladosti) u ukupnom stanovništvu iznosio 34,8%, udio starih (koeficijent starosti) 9,3%, a indeks starenja iznosio 26,8. S obzirom na nisku vrijednost indeksa starenja jasno je da proces demografskog starenja početkom 1930-ih godina još uvijek nije uzeo značajnijega maha. To je i očekivano zbog činjenice da se 1920-ih i početkom 1930-ih godina Hrvatske još uvijek nalazila u ranoj podetapi demografske tranzicije koju karakterizira ubrzano smanjivanje mortaliteta (naročito mortaliteta dojenčadi), što uz zadržavanje stopa nataliteta na predtranzicijskoj (visokoj) razini

rezultira relativno visokim stopama prirodne promjene (prirasta). Navedeno je ujedno za posljedicu imalo i povećan priljev stanovništva u mlađe dobne skupine (do 19. godine starosti), što je sa stajališta demografskog okvira za formiranje fertilnih i radno-sposobnih kontingenata stanovništva predstavljalo pozitivnu strukturnu i dinamičku populacijsku odrednicu. [211]

Sastav stanovništva prema spolu otkriva prilično ujednačena obilježja, s tim da je u srezu Split blagu prevlast imalo muško (koeficijent maskuliniteta je iznosio 100,4), a u osječkom i zagrebačkom području žensko stanovništvo (koeficijenti femininiteta su iznosili 101,7 i 101,1).

Tablica 18. Odabrani indikatori sastava stanovništva prema spolu i dobi 1931. godine u srezovima Split, Osijek i Zagreb[212]

INDIKATORI	SPLIT*	OSIJEK**	ZAGREB***
Ukupan broj stanovnika	131054	73851	249895
Broj stanovnika do 19 godina	56058	25718	80670
Broj stanovnika od 20 do 59 godina	63136	41239	153028
Broj stanovnika starijih od 60 godina	11860	6894	16197
Koeficijent mladosti	42,8	34,8	32,3
Koeficijent starosti	9,0	9,3	6,5
Indeks starenja	21,2	26,8	20,1
Broj žena	65389	37244	125658
Broj muškaraca	65665	36607	124237
Koeficijent femininiteta	99,6	101,7	101,1
Koeficijent maskuliniteta	100,4	98,3	98,9

* Podatci se odnose na srez Split.

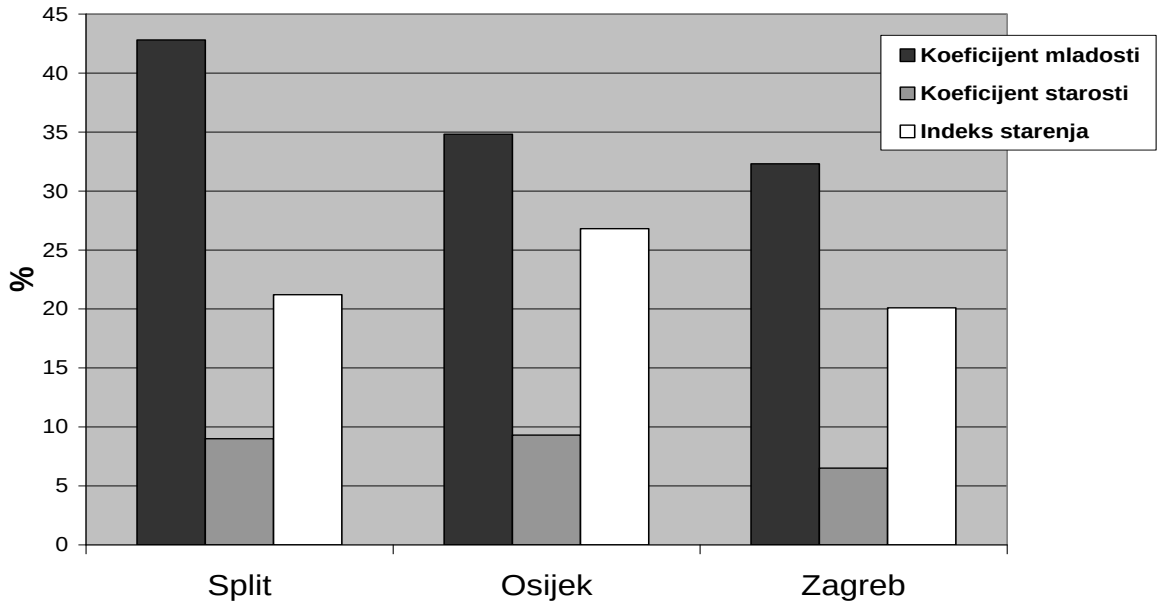
** Podatci se odnose na srez Osijek i grad Osijek.

*** Podatci se odnose na srez Zagreb i grad Zagreb.

[211] Gelo, Jakov, Demografske promjene u Hrvatskoj od 1870. do 1981. godine, Zagreb, 1987.,138, 146.

[212] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga III, Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Beograd, 1938.

Graf 1. Koeficijenti mladosti i starosti te indeks starenja stanovništva srezova Split, Osijek i Zagreb prema popisu iz 1931. godine

Komparativna analiza sastava stanovništva prema spolu i dobi između gradova Osijeka i Zagreba (tablica 19) pokazuje, također, određeni stupanj diferenciranosti. Pojednostavljeno rečeno, grad Zagreb ima mlađu i sa motrišta društveno-gospodarskog razvoja povoljniju dobnu strukturu. Ogleda se to u dvije činjenice: prvo u nižoj vrijednosti indeksa starenja koja upućuje na povoljniji omjer mladog i starog stanovništva, te, drugo, u većem obujmu stanovništva u zreloj, reprodukcijski i radno najpovoljnijoj dobi života (između 20. i 59. godine). U toj se funkcionalnoj dobnoj skupini u gradu Zagrebu nalazilo 64,9%, a u gradu Osijeku 59,9% njihova ukupnog stanovništva.

Tablica 19. Odabrani indikatori sastava stanovništva prema spolu i dobi 1931. godine u gradovima Osijek i Zagreb[213]

INDIKATORI	OSIJEK	ZAGREB
Ukupan broj stanovnika	40337	185581
Broj stanovnika do 19 godina	12558	54081
Broj stanovnika od 20 do 59 godina	24137	120391
Broj stanovnika starijih od 60 godina	3642	11109
Koeficijent mladosti	31,1	29,1
Koeficijent starosti	9,0	6,0
Indeks starenja	29,0	20,5
Broj žena	20315	93476
Broj muškaraca	20022	92105
Koeficijent feminiteta	101,5	101,5
Koeficijent maskuliniteta	98,6	98,5

2. Stanovništvo prema pismenosti

Rezultati popisa stanovništva iz 1931. godine pokazali su signifikantne razlike u dosegnutoj razini pismenosti između tematiziranih upravno-teritorijalnih jedinica.[214] Odraz je to djelovanja nekoliko uzajamnih činitelja, među kojima se na poseban način ističu: broj i dostupnost škola te odnos pojedinaca, obitelji i društva prema opismenjavanju i školovanju., pri čemu je još uvijek osobito bio jak utjecaj tradicije.

Podaci i indikatori iskazani u tablicama 20 i 21 te grafu 2 jasno ukazuju na tri ključne karakteristike glede pismenosti stanovništva.

Prvo, primjetna je selektivnost pismenosti prema dobi. Ona se jasno indicira usporedbom broja pismenih i nepismenih osoba i njihova udjela u ukupnom stanovništvu starijem od deset godina života prema izdvojenim dobnim skupinama. Opći je zaključak da s porastom životne raste broj i udio nepismenih. Tako je, primjerice, u srezu Split u dobnoj skupini od 11 do 19 godina starosti udio pismenih iznosio 71,2%, a nepismenih 28,8%, dok je u ukupnom broju osoba starijih od 60 godina života udio pismenih bio svega 27,9%, a nepismenih čak 72,1%. Ili, u gradu Zagrebu, u ukupnom broju osoba starih od 11 do 19

[213] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga III, Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Beograd, 1938.
[214] Struktura stanovništva prema pismenosti dana je samo za osobe starije od 10 godina, pri čemu je pismenom osobom smatrana ona koje je izjavila da „čita i piše“ ili samo da „čita“. Ostali su popisani kao nepismene osobe.

godina pismenih je bilo čak 97,6%, a nepismenih svega 2,4%. U kontingentu stanovnika starijih od 60 godina pismeni su činili 83,1%, a nepismeni 16,9%.

Drugo, selektivnost pismenosti prema spolu indicira se podatcima koji govore da je razina pismenosti kod žena signifikantno niža u odnosu na muško stanovništvo te da se ta diferenciranost produbljuje s porastom starosti. Tako je u ukupnom broju muškog stanovništva u gradu Osijeku nepismenih bilo 9,0%, dok je udio nepismenih žena u ukupnom ženskom stanovništvu iznosio 12,5%. U gradu Zagrebu 4,4% je bilo nepismenih muškaraca i 8,4% nepismenih žena u ukupnom muškom, odnosno, ženskom stanovništvu. Uza navedeno valja upozoriti i na podatak da je u gradu Osijeku gotovo svaka treća žena starija od 60 godina bila nepismena, dok je u gradu Zagrebu u najstarijoj dobnoj skupini nepismena bila svaka peta žena.

Treće, sastav stanovništva prema pismenosti ukazuje i na prilično izraženu prostornu diferenciranost. Tako je od ukupnog broja stanovnika starijih od deset godina u srezu Split pismenih bilo svega 59,1%, a nepismenih čak 40,9%. U srezu i gradu Osijeku i Zagrebu situacija je po pitanju pismenosti daleko povoljnija. Dok su u Osijeku na 100 stanovnika pismena bila 83, u Zagrebu je na 100 pismenih bilo 90 stanovnika. Ti podatci nema nikakve sumnje odražavaju ono što je već naprijed istaknuto – razlike u broju i dostupnosti škola te diferenciran utjecaj tradicije na opismenjavanje i školovanje. Dok je u srezu Split u dobi između 11 i 19 godine života 14,9% osoba bilo nepismeno, u gradu Osijeku i Zagrebu udio nepismenih u stanovništvu navedene dobne skupine iznosio je više nego upola manje - 6,0%

Tablica 20. Pismeno i nepismeno stanovništvo srezova Split, Osijek i Zagreb prema popisu stanovništva iz 1931. godine[215]

Upravno-teritorijalna jedinica	Broj stanovnika****	Broj pismenih	%	Broj nepismenih	%
SPLIT*	95192	56302	59,1	38890	40,9
OSIJEK**	58659	48589	82,8	10070	17,2
ZAGREB***	204575	183397	89,6	21178	10,4

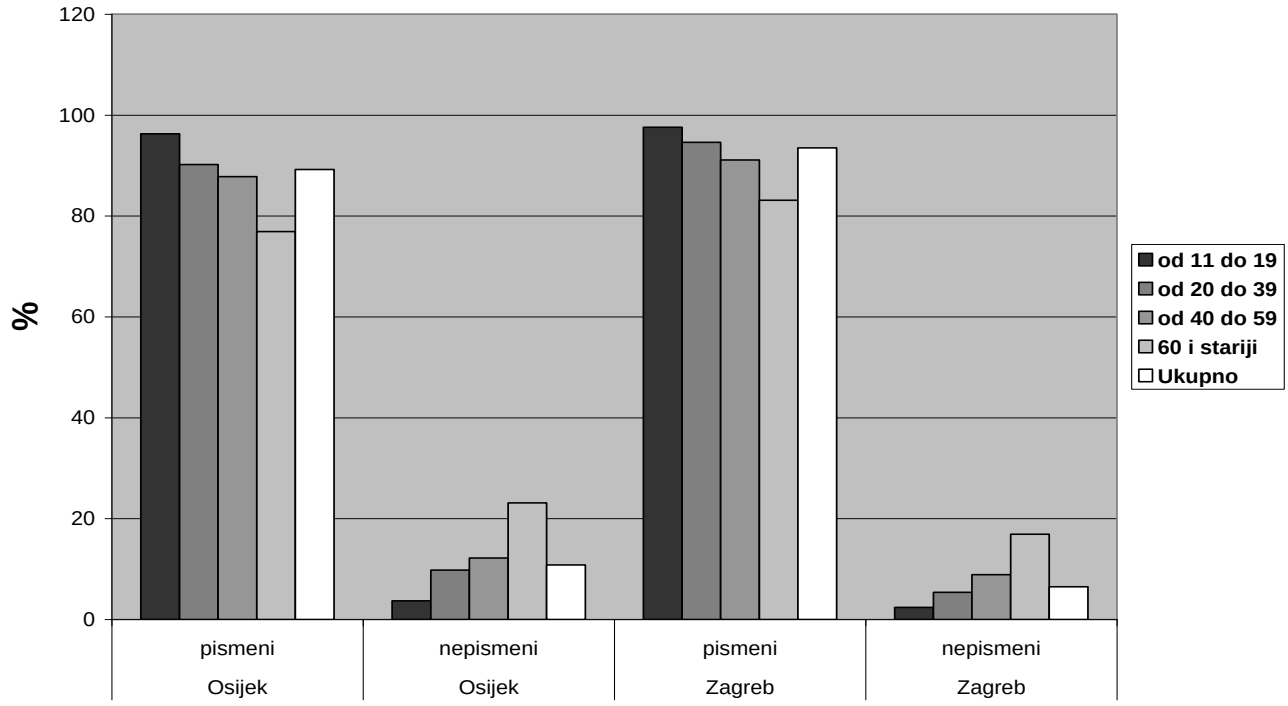
* Podatci se odnose na srez Split.

** Podatci se odnose na srez Osijek i grad Osijek.

*** Podatci se odnose na srez Zagreb i grad Zagreb.

**** Podatci se odnose na stanovništvo starije od 10 godina.

Graf 2. Struktura stanovništva starijeg od deset godina prema pismenosti po velikim dobnim skupinama u gradu Osijeku i Zagrebu 1931. godine

[215] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga III, Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Beograd, 1938.

Tablica 21. Struktura nepismenih prema dobi i spolu u odnosu na ukupno muško i žensko stanovništvo u gradu Osijeku i Zagrebu prema popisu iz 1931. godine[216]

Dobne skupine	Grad Osijek		Grad Zagreb	
	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
od 11 do 19 godina	2,9	4,6	1,5	3,3
od 20 do 39 godina	10,4	9,2	4,2	6,6
od 40 do 59 godina	8,3	15,6	5,1	12,2
60 godina i stariji	15,3	28,8	12,4	20,1
Ukupno	9	12,5	4,4	8,4

3. Stanovništvo prema zanimanju i aktivnosti

U tablicama 22, 23 i 24 te grafu 3 dati su osnovni podatci i pokazatelji strukture stanovništva promatranih upravno-teritorijalnih jedinica prema glavnom zanimanju i aktivnosti. Premda na stanovit način fragmentarni ti nam indikatori pružaju mogućnost da u osnovnim crtama vrednujemo demografske čimbenike njihove društveno-gospodarske slike kao i ekonomskih odnosa.

Dominanacija primarnog sektora u ukupnoj strukturi stanovništva prema zanimanju, razumljivo i očekivano, zabilježena je u srezu Splitu i srezu i gradu Osijeku. U Splitu se u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu nalazilo 66,1% ukupnog (aktivnog i uzdržavanog) stanovništva sreza. U srezu i gradu Osijeku udio aktivnog i uzdržavanog stanovništva u toj „klasi zanimanja“ iznosio je 37,9%. S druge su pak strane, u srezu i gradu Zagrebu dominantne sekundarne djelatnosti jer se u industriji i zanatima nalazilo 31,5% ukupnog aktivnog i uzdržavanog stanovništva.

Međutim, komparacija zanimanja između gradova Osijeka i Zagreba otkriva neke specifičnosti. Naime, udio aktivnog i uzdržavanog stanovništva u industriji i zanatima u gradu Osijeku je veći (42,7%) nego u Zagrebu (37,9%), što na prvi pogled upućuje na pretpostavku da je Osijek u odnosu na Zagreb bio zahvaćen snažnijim procesima industrijalizacije. No,

[216] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga III, Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Beograd, 1938.

struktura stanovništva prema aktivnosti ipak potvrđuje snažniju razvojnu dinamiku Zagreba. Tako je u ukupnom stanovništvu u industriji i zanatima u gradu Osijeku aktivnih bilo 52,4% a uzdržavanih 47,6%, dok je u gradu Zagrebu odnos između aktivnog i uzdržavanog stanovništva u industriji i zanatima bio 58,4% naprama 41,6%.

Za razliku od primarnih i sekundarnih djelatnosti grad Zagreb je u odnosu na Osijek imao veće udjele aktivnog i uzdržavanog stanovništva u tercijarnim djelatnostima (trgovina, promet, javna služba, vojska i dr.).

I ukupan odnos između „lica koja zarađuju“ i „izdržavanih lica“ sa stajališta ekobomskog razvoja i odnosa povoljniji je u gradu Zagrebu. U njemu je aktivno stanovništvo činilo 59,3, a uzdržavano 40,7% ukupnog stanovništva. U gradu Osijeku je istodobno bilo 53,8% aktivnih i 46,2% uzdržavanih u ukupnoj populaciji.

Tablica 22. Ukupno stanovništvo prema zanimanju u srezovima Split, Osijek i Zagreb 1931. godine[217]

Klase zanimanja	SPLIT*	OSIJEK**	ZAGREB***
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	86629	28004	53477
Industrija i zanati	16625	21980	78657
Trgovina, kredit i saobraćaj	10365	9330	42385
Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	8700	6930	34703
Druga zanimanja, bez zanimanja i bez oznake zanimanja	8795	7607	39673
Ukupno	131054	73851	249895
Klase zanimanja (u %)	SPLIT*	OSIJEK**	ZAGREB***
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	66,1	37,9	21,4
Industrija i zanati	12,7	29,8	31,5
Trgovina, kredit i saobraćaj	7,9	12,6	17,0
Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	6,6	9,4	13,9
Druga zanimanja, bez zanimanja i bez oznake zanimanja	6,7	10,3	15,9
Ukupno	100	100	100

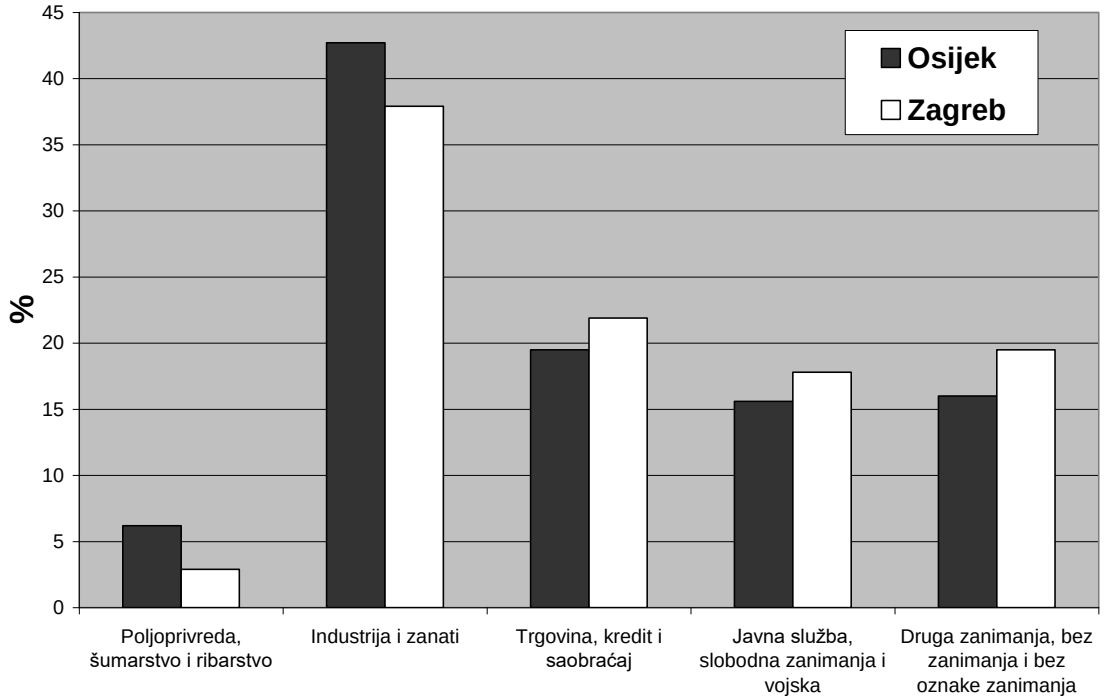
* Podatci se odnose na srez Split.

** Podatci se odnose na srez Osijek i grad Osijek.

*** Podatci se odnose na srez Zagreb i grad Zagreb.

[217] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Beograd, 1940.

Graf 3. Struktura ukupnog stanovništva gradova Osijek i Zagreb po glavnom zanimanju prema popisu iz 1931. godine

Tablica 23. Struktura (%) ukupnog stanovništva prema aktivnosti po glavnim zanimanjima u srezovima Split, Osijek i Zagreb 1931. godine[218]

Klase zanimanja	Split*	Split*	Osijek**	Osijek**	Zagreb***	Zagreb***
	Aktivno	Uzdržavano	Aktivno	Uzdržavano	Aktivno	Uzdržavano
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	48,1	51,9	49,7	50,3	50,8	49,2
Industrija i zanati	47,1	52,9	50,7	49,3	57,4	42,6
Trgovina, kredit i saobraćaj	40,2	59,8	45,3	54,7	52,8	47,2
Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	55,9	44,5	59,2	40,8	60,4	39,6
Druga zanimanja, bez zanimanja i bez oznake zanimanja	50,8	49,2	63,1	36,9	69,6	30,4
Ukupno	51,1	48,9	51,7	48,3	57,3	42,7

* Podatci se odnose na srez Split.

** Podatci se odnose na srez Osijek i grad Osijek.

*** Podatci se odnose na srez Zagreb i grad Zagreb.

[218] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Beograd, 1940.

Tablica 24. Struktura (%) ukupnog stanovništva prema aktivnosti po glavnim zanimanjima u gradovima Osijek i Zagreb 1931. godine[219]

Klase zanimanja	Osijek	Osijek	Zagreb	Zagreb
	Aktivno	Uzdržavano	Aktivno	Uzdržavano
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	42,6	57,4	52,1	47,9
Industrija i zanati	52,4	47,6	58,4	41,6
Trgovina, kredit i saobraćaj	46,7	53,3	52,5	47,5
Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	60,7	39,3	60,6	39,4
Druga zanimanja, bez zanimanja i bez oznake zanimanja	63,8	36,2	68,7	31,3
Ukupno	53,8	46,2	59,3	40,7

[219] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Beograd, 1940.

IV. Razvoj industrije u Zagrebu od 1935. do 1939.

Prikaz jedne određene gospodarske djelatnosti u zadanom vremenskom okviru nemoguće je bez osvrta na razvoj te djelatnosti u prethodnom razdoblju kao i na mnoge činioce koji su na nj utjecali.

Kratak povijesni pregled industrije u Zagrebu do 1935.

Industrija do I. svjetskog rata

Razdoblje nakon nagodbi 1867. i 1868. označilo je u Zagrebu definitivan prijelaz iz manufaktura u industriju. Nakon izgradnje prvih željezničkih pruga u razdoblju 1862-1875. Zagreb se uklapio u prometni, a usporedo s time i u gospodarski sustav austrougarske države Izgradnjom zagorske pruge 1885.[220] stečeni su uvjeti za značajni uspon Zagreba u tadašnjim političkim uvjetima za Hrvatsku.[221]

Zagrebačka Trgovačko-obrtna komora odigrala je u toj fazi veliku ulogu. U Zagrebu je 1864. održana prva, a 1891. druga gospodarska izložba, preteče današnje velike gospodarske manifestacije Zagrebačkog velesajma. Bile su to prigode da se ukaže na, premda u svojim počecima skromnu ipak, prisutnu industrijsku aktivnost.

Jedne od prvih tvornica u Zagrebu osnovane su u razdoblju od 1862. do sloma Bečke burze 1873. godine. Bile su to tvornica kamenine[222], Paromlin (1863.)[223], tvornica žestice

[220] Nužna emigracija dijela radno sposobnog stanovništva iz Hrvatskog zagorja u Zagreb bila je uz prometne prednosti od velikog značenja za razvoj industrije u Zagrebu. Zagreb je brojem stanovnika zapravo započeo brže rasti tek nakon uvođenja željezničkog prometa u sjevernoj Hrvatskoj.

[221] Obrtnim zakonima iz 1872. i 1884. te trgovačkim zakonom iz 1875. pokušala se Ugarska osigurati da se ubrzanom industrijalizacijom postigne gospodarska i politička emancipacija od Beča i razvijenih austrijskih zemalja. Kako je gospodarstvo pripadalo u sferu zajedničkih hrvatsko-ugarskih poslova, ti zakoni vrijedili su i za Hrvatsku, međutim, ona zbog svog političkog položaja prema Ugarskoj nije mogla svojoj industriji pružiti onakve poticaje kakve su pružali Mađari. Usp. Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi, Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb, 2007., str. 136.

[222] Manufaktura kamenine u Zagrebu osnovana je 1828. godine. Kad je 1851. god kupio V. Barbot gubi manufakturno značenje i prerasta u manju tvornicu u kojoj je bilo zaposleno od 9 do 16 zaposlenika. Nakon Barbotove smrti posao nastavlja supruga, koja je prepušta vođenje posla sinu i njegovim partnerima . S vremenom napušta se proizvodnja posuđa,a posao u potpunosti preuzima jedan od partnera, Josip Kallina, koje se specijalizirao za proizvodnju peći i šamota. Usp. Despot, Miroslava, *Industrija građanske Hrvatske 1860-1873*, Zagreb, 1970., str. 158., . Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi*, Zagreb, 2007., str. 144-145.

Franje Pokornog (1864.)[224], zagrebačka plinara (1863.)[225], tvornice koža,[226] (1864.), državna tvornica duhana (1869.)[227]. Većina tih tvorničkih poduzeća nastala je udruživanjem sredstava u obliku dioničkih društava, dok je tek nekolicina bila u vlasništvu pojedinaca.

Osamdesetih godina 19. stoljeća bilo je 2000 industrijskih radnika u 19 tvornica. Taj broj se prije početka Prvog svjetskog rata, 1910. više nego udvostručio pa je u 120 mahom manjih tvorničkih poduzeća bilo zaposleno 9046 radnika.[228] Dakle od 80-tih godina 19. stoljeća u Zagrebu su bile manje-više zastupljene sve proizvodne grane.[229]

Zagreb, iako je do početka 20. stoljeća učvrstio svoje pozicije glavnog gospodarskog centra Hrvatske, sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije nije dostigao stupanj razvijenog industrijskog centra. Razlog tomu je što domaći građanski element do početka 20. stoljeća ulagao svoj kapital više u obrt i trgovinu, gdje je su rizici bili manji, a profit veći i lakše se ostvarivao dok je strani kapital, u prvom redu austrijski i mađarski, bio povezan s važnim

---

[223] Vlasnici i osnivači zagrebačkog Paromlina bili su zagrebački Židovi, koji su trgovački kapital uložili u ovaj poduhvat U Paromlinu je na početku bilo zaposleno oko 30-ak radnika. Tijekom 1873. zagrebački je Paromlin bio pretvoren u dioničko društvo. Osnovna glavnica od 500.000 forinti s vremenom je porasla na 1,000.000 forinti što je govorilo o solidnom poslovanju ovog industrijskog poduzeća. Usp. Despot, Miroslava, *Industrija građanske Hrvatske 1860-1873*, Zagreb, 1970., str. 148., . Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi*, Zagreb, 2007., str. 137.

[224] Likeri i vina koje je tvornica proizvodila odlikovali su se visokom kvalitetom, te kao takvi izvozili su se diljem Europe, ali i u prekomorske zemlje. Tvornica je tijekom vremena promijenila vlasnika te je na koncu pretvorena u dioničko društvo, čiju su većinski dioničari bili zagrebački Židovi. Poslovala je sve do poslije II. svjetskog rada kad je bila likvidirana. Usp. Despot, M., *Industrija građanske Hrvatske*, Zagreb, 1970., str. 149.

[225] Industrijski poduzetnik i vlasnik plinare iz Augsburga L.A. Riedinger 1862. sklopio je ugovor sa zagrebačkim poglavarstvom o izgradnji plinare u Zagrebu. Plinara je otvorena u listopadu 1863. Plinara mijenja vlasnika 1870. a 1873. plinaru kupuje novoosnovano Zagrebačko plinarsko društvo, grupa zagrebačkih kapitalista i Eskomptna banka u čijem je vlasništvu ostala do 1900. kada prelazi u vlasništvo gradske općine. usp. Despot, M., *Industrija građanske Hrvatske*, Zagreb, 1970., str. 170-172., Iveljić, I., *Očevi i sinovi*, Zagreb, 2007., 138-139.

[226] Tvornica koža zagrebačkog kožara V. Šimonića registrirana je 1865. kao dioničko poduzeće a dioničari su bili mahom zagrebački trgovci. Tvornica je poslovala tek nekoliko godina, sve do osnivanja velike tvornice koža obitelji Štern u Novoj Vesi 1868. Despot, M., *Industrija građanske Hrvatske*, Zagreb, 1970., str. 153-154.

[227] Nakon što je zatvorena tvornica duhana u Varaždinu a kako se ta grana industrije ne bi selila izvan Hrvatske potpisan je ugovor s predstavnikom Ugarskog ministarstva financija (budući da je postojao državni monopol na duhan) o podizanju zagrebačke tvornice duhana. Od samog početka u tvornici je radilo oko 400 radnika, pretežito žene i djeca. Usp. Despot Miroslava, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873-1880. Prilog gospodarskoj povijesti Hrvatske u doba banovanja Ivana Mažuranića*, Zagreb, 1979., str. 242., Iveljić, I., *Očevi i sinovi*, Zagreb, 2007., 145

[228] Rudolf Bićanić, Razvoj industrije u Zagrebu, *Iz starog i novog Zagreba*, I, Zagreb 1957, str. 266-269.

[229] Tvornica cementa, tvornica opeka, tvornica parketa, tvornica obuće, tvornica žigica, tvornica žeste, tvornice octa, tri pivovare, tiskare, i dr. Usp. Despot, M., *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873-1880*, Zagreb, 1979., str. 212-247.

financijskim centrima Europe i usmjeravao gospodarski razvoj države prema svojim užim interesima.[230]

Industrija u novostvorenoj državi

U međuratnom razdoblju industrija u Zagrebu bila je u porastu ali, baza tih poduzeća već je postojala prije 1918. godine, premda s manjim proizvodnim mogućnostima. Financijski kapital banaka usredotočen u Zagrebu omogućio je njegovo usmjeravanje na razvoj posebice industrije. Jedan od primjera takvog ulaganja je Prva hrvatska štedionica koje je imala udio vlasništva u 51 industrijskom poduzeću. Ulaganja su bila uglavnom usmjeravana u one industrijske grane koje su zahtijevale manje kapitala a omogućavale su najlakši i najbrži put do profita. Poslijeratne godine predstavljale su dakle razdoblje najintenzivnije investicijske djelatnosti u industriji. Veliki pozitivan učinak na takav brzi porast imali su nezasićenost unutrašnjeg tržišta, s velikom potrošačkom moći, a to je omogućavalo plasman proizvoda industrije koja je još pritom imala i jaku carinsku zaštitu[231]. Razdoblje povoljnog poslijeratnog industrijskog razvoja trajalo je do 1925. godine Međutim, kada je razdoblje povoljne konjunkture završilo, odnosno kada je prevladana prva poslijeratna oskudica nekih industrijskih proizvoda očitovao se zastoj pa i opadanje industrijske proizvodnje u nekim granama. Ponajviše se to osjetilo u onim granama koja su postojala i prije Prvog svjetskog

[230] Miroslava Despot, Industrija Zagreba u drugoj polovici XIX. stoljeća, Prilog privrednoj povijesti Zagreba u XIX. stoljeću, Iz starog i novog Zagreba, V, Zagreb, 1974., str. 165-175, Rudolf Bićanić, Ekonomske promjene u Hrvatskoj stvaranjem Jugoslavije 1918, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb, 2967., str. 82.

[231] Carinskom tarifom od 1925. godine donijetom bez parlamenta iako u parlamentarnom režimu Jugoslavija je zaštitila svu industriju. Prema vrijednostima proizvoda u prosjeku bila je to jedna od najviših carinskih zaštita industrije u svijetu. Industrija je bila zaštićena ne samo time što joj je osigurano unutrašnje tržište od strane konkurencije, nego i time što su očuvane carine na izvoz nekih poljoprivrednih i stočarskih proizvoda sve do 1931. Industrije u susjednim zemljama (Austrija i Mađarska) prenijele su tada svoje industrijske instalacije u Jugoslaviju i stvarale tako domaću industriju. «Strana industrija» (u Jugoslaviji) koja je u početnom stanju razvitka jedino bila moguća, a koja je domamljena u zemlju visokim carinskim zaštitama, mogućnošću jače eksploatacije radne snage i održavanja u pogonu rashodovanih industrijskih postrojenja, postiže relativno visoke cijene za svoje proizvode, znatnim djelom i uslijed njenog monopolskog položaja, stvorenog carinskom zaštitom. Usp. Mijo Mirković, *Industrijska politika*, Beograd 1936., str. 297.

rata, prehrambeno-poljoprivrednoj i drvnoj industriji, koje su ostale odvojene povlačenjem novih carinskih granica od svojih ranijih izvoznih tržišta.[232]

U zagrebačkoj industriji, može se sumirati, najbrži napredak ostvaren je do svjetske ekonomske krize 1929., potom je nastupilo razdoblje snažne recesije, a znakovi oporavka i povratak na stanje prije krize počeli su tek u zadnjim godinama pred Drugi svjetski rat.[233] U Zagrebu naročito se razvila tekstilna industrijska proizvodnja[234] zatim kožna[235], kemijska[236] i metalna industrija[237]. Također, znatan porast pokazuju grafička industrija i industrija papira. Pojavila se jedna potpuno nova grana industrije, električna i elektromašinska industrija.[238] Neke industrije kao prehrambena, drvna, naprotiv, pokazivale su stagnaciju i tendenciju nazadovanja prema stanju broja radnika od prije Prvog svjetskog rata.

Pregled industrijskih grana prisutnih u Zagrebu od 1935. do 1939. godine

Prehrambena industrija

Prema velikom broju industrijskih poduzeća i značaju prehrambena industrija predstavljala je općenito najvažniju djelatnost u Kraljevini Jugoslaviji, osim u pasivnim dijelovima države. Osim prehrambene industrije u užem smislu, poput mlinova, ljuštionica, šećerana, mesne industrije i konzerviranja hrane pretežito mesa i ribe, ova grana obuhvaćala je i industriju alkoholnih i bezalkoholnih pića, industriju leda te industriju jestivih ulja.[239]

---

[232] Usp. Zdenka Šimončić Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, Zagreb, 2005 pp 16-18., Rudolf Bićanić, Ekonomske promjene u Hrvatskoj stvaranjem Jugoslavije 1918, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb, 1967., str. 86-87.

[233] Stagnacija ukupnog hrvatskog gospodarstva nastupila je nakon 1930. uslijed odjeka ekonomske krize u svijetu i nedostatne pa čak i uopće bez državne potpore zagrebačkom gospodarstvu koja se može protumačiti kao naglašenu tendenciju vladajućeg režima u Beogradu da se upravo u prijestolnici uz političku koncentrira i ekonomska moć.

[234] Bile su to *Tvornica za pamučnu industriju d.d., Domaća tvornica rublja, Silk tvornica čarapa. Zagrebačka tekstilna industrija,*

[235] *Zagrebačka tvornica koža, Zagrebačka tvornica cipela, Radenka tvornica cipela d.d., Domaća tvornica remenja i kožnate obuće, Tvornica cipela Klek.*

[236] *Isis, Rave, Kaštel tvornica kemisko-farmaceutskih proizvoda d.d., Kemiska tvornica Bernard Moster, Moster tvornica laka i boja, Kemika, Jugopharmacia, Jugoslavenski serum zavod, Astra d.d.*

[237] *Tvornica turpija Faber, Sila. ljevaonica željeza i mjedi, Jugoslavenska industrija motora d.d.. Industrijsko dioničko društvo Alat, Prva hrvatska tvornica limenih i bravarskih proizvoda i pocinčaona d.d.*

[238] Po opsegu zaposlene radne snage nisu to bila naročito velika poduzeća, no tada u Zagrebu uopće pretežu male ili srednje tvornice.

[239] Gašparović, Franjo, *Industrija Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1941., 13-15.

Glavna karakteristika ove industrijske grane jest što se snabdijevala gotovo isključivo domaćim sirovinama, poljoprivrednim i stočarskim proizvodima, a budući da je 2/3 stanovništva bilo uposleno ili se uzdržavalo od poljoprivrede proizlazi da je ova industrijska grana zapošljavala najveći dio stanovništva. Druga karakteristika prehrambene industrije jest što nije iziskivala velike investicije te su poduzeća u ovoj grani bila privlačna manjem kapitalu, isto tako a upravo zbog prethodno rečenog u usporedbi s drugim granama industrije dolazi do masovnosti industrijskih poduzeća u ovoj grani.[240] Po broju poduzeća na prvo mjesto dolazili su mlinovi. Uzgoj žitarica također, pogodovao je razvoju ove proizvodne djelatnosti. Međutim većina tih mlinova bili su manjeg, obrtnog karaktera. Povezane za preradu žitarica su i tvornice tjestenina te pekarnice i tvornice keksa. Gotovo ukupna industrija alkoholnih pića zasnivala se na iskorištavanju domaćih sirovina, čija je proizvodnja podmirivala ne samo unutrašnje, domaće tržište već se i izvozilo nerijetko i izvan Europe u prekomorske zemlje. [241]

Iako visoko zastupljena po broju radnika, i industrijskih poduzeća unutrašnja potrošnja prehrambene industrije bila je dosta ograničena iz više razloga. Naime, najveći dio stanovništva bilo je seosko stanovništvo koje nije bilo potrošač industrijskih živežnih namirnica već se su se one pripremale u domaćinstvima. Drugi važan razlog je što je većina proizvoda prehrambene industrije bilo opterećeno visokim trošarinama i ostalim dadžbinama pa tako nije bilo dostupno kategoriji stanovništva slabije kupovne moći.[242]

[240] Kukoleča, Stevan, *Industrija Jugoslavije*, 1918-1941., Beograd, 1941., 171, 325-330.
[241] Lakatoš, Joso, *Jugoslavenska privreda, Jubilarno izdanje Jugoslavenskog Lloyda*, Zagreb, 1933., 233-235, 241.
[242] *Industrija Hrvatske prije rata*, Interni elaborat Ekonomskog instituta NR Hrvatske, Zagreb, 1946., 12.

Popis industrijskih poduzeća čija su sjedišta uprave, odnosno proizvodni pogoni bili u Zagrebu[243]

Lim d.d. tvornica željeznih bačva i metalnih proizvoda i kisika – paromlin u Srpskim Miletićima,

Slavonska ljuštiona riže Aleksandar Jelenic, ljuštionica u Slavonskom Brodu,

Prva hrvatska tvornica ulja d.d.,

Zagrebačka dionička pivovara i tvornica slada, Zagreb-Sisak,

Zagrebačka dionička pivovara, tvornica leda, Zagreb-Karlovac,

Vital d.d. tvornica hranjivih sredstava,

Wieland Schreiner i drug, tvornica kruha i peciva,

Trgovačko Obskrbno d.d. i zagrebačka velepekarna,

Filijala u Zagrebu Zagrebačka industrija tjestenine i keksa (*Cetina tvornica tjestenine i keksa Franceschi Ganza i drugovi*), Omiš-Zagreb

Kr. Dvorski dobavljači V. Bizjak i drug, tvornica keksa,

Union, tvornica kandita i čokolade, Deutsch i König

Stjepan Španić, Prva hrvatska tvornica kandita, ranije Lachman i drug

Zagrebačka dionička tvornica likera, ranije Franjo Pokorny,

Dioničko društvo prve hrvatske kavanarske, gostioničarske i krčmarske tvornice soda vode,

Zagrebačka ledara d.d.,

K. Rabus i sin, prva zagrebačka tvornica salame, kobasica, masti i suhomesnate robe, Zagreb-Sesvete,

Hinka Francka sinovi d.d.,

Zagrebački parni mlin,

Narodna mlinska i gospodarstvena industrija d.d.,

Tvornica žeste i pjenice ,prije Makso Mayer d.d., Zagreb-Savski Marof,

Patria, tvornica konjaka i finih likera,

Vladimir Arko, industrijsko pod. n.d, prije Vladimir Arko.

Dioničko društvo za preradu i promet poljoprivrednih produkata,

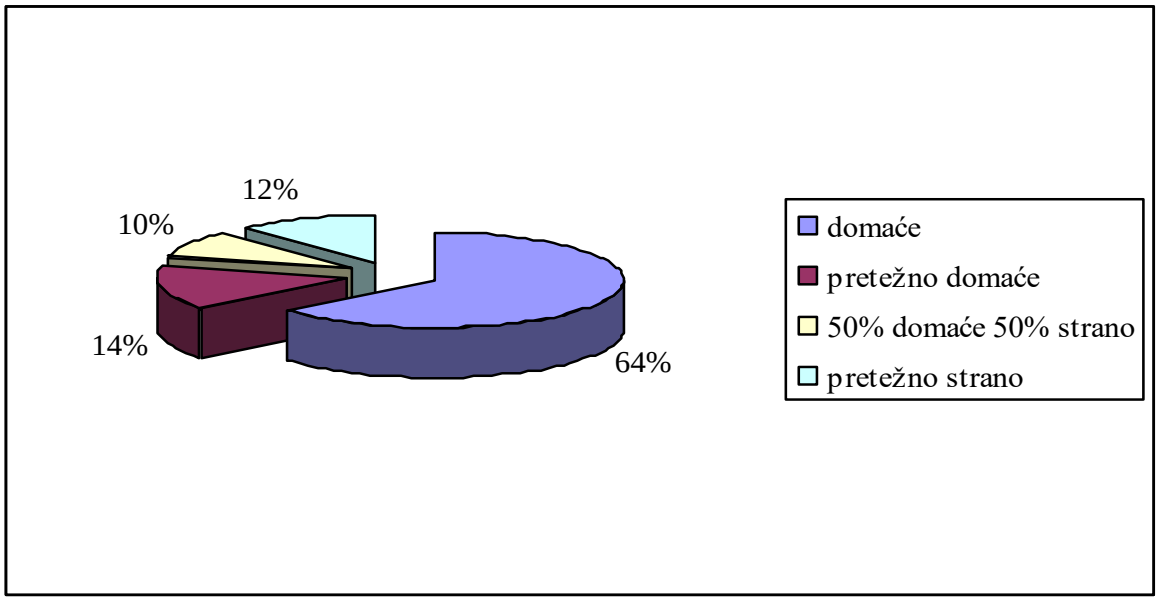
Grič, tvornica čokolade, bombona, marmelade i jestivih ulja, Ivan Kohek i drug,

A. Resman k.d. tvornica esencija, etera, eteričnih ulja i cvjetnih ulja.

[243] Izvori za popis, kao i za sljedeće tablice i grafičke priloge te podatke skupni prikaz prehrambene industrije u Zagrebu od 1935. do 1939. su Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, broj fonda 65, kutija 477, arhivska jedinica 1194, (u daljnjem tekstu AJ, MTI KJ 65/477/1194), 65/479/1196, 65/480/1198, 65/481/1199, 65/484/1201, 65/487/1206, 65/488/1207, 65/489/1207, 65/489/1208, 65/490/1209, 65/497/1217, 65/500/1220, 65/501/1221, 65/502/1222, 65/503,1223.

U prehrambenoj industriji prema vrsti vlasništva prevladavala su dionička društva. U analizi su uzeti u obzir 21 industrijsko poduzeće.[244] Od toga broja, 11,5 poduzeća bila su dionička društva.[245] No nije zanemariv i udio privatnih industrijskih poduzeća koji je iznosio 31%, odnosno 6,5 poduzeća bilo je registrirano kao privatno, inokosno poduzeće.

Graf 4. Vrsta vlasništva[246]

Uz podatak o vrsti vlasništva, svakako je zanimljiv i podatak o porijeklu ili narodnosti vlasništva.

Tablica 25. Udjel stranog vlasništva u prehrambenoj industriji[247]

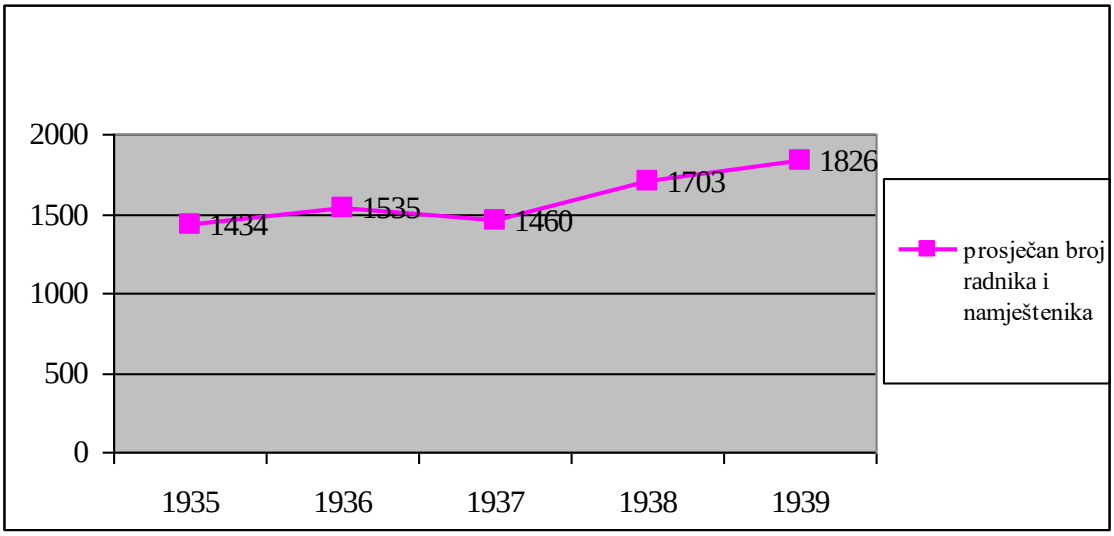
Narodnost vlasništva	Broj poduzeća
domaće	13,5*
pretežno domaće	3
50% domaće 50% strano	2
pretežno strano	2,5**

Često se u literaturi navodi kako je stranom kapitalu najlakše ući kroz dionička društvo.U svakom slučaju i jest tako, ali ova analiza je pokazala kako je strani kapital često prisutan i kroz privatno vlasništvo. Pa je tako on prisutan u 3 privatna poduzeća od njih 6,5 Uzimajući u

[244] Pojedina poduzeća nije bilo moguće uvrstiti ih u analizu zbog nedostataka odgovarajućih arhivskih podataka. To se odnosi na: Zagrebačka dionička pivovara i tvornica slada, Zagreb-Sisak, Zagrebačka dionička pivovara, tvornica leda, Zagreb-Karlovac, Vital d.d. tvornica hranjivih sredstava, Zagrebački parni mlin, Narodna mlinska i gospodarstvena industrija d.d.
[245] Brojka od 11,5 jest zato što poduzeće Vladimir Arko je do 1937. uvedeno u registar kao inokosno, privatno poduzeće, koje je zatim 1937. pretvoreno u dioničko društvo.
[246] Isto kao bilješka 243.
[247] Isto

obzir da je kapital posebno onaj strani dosta fluktuirajući, dolazilo je do situacije da kroz određeni period on bude dominantan u strukturi vlasništva, a potom se povlači iz vlasničke strukture, ovisno o mogućnosti oplođenja u pojedinom poduzeću. Primjerice, u *Tvornici žeste i pjenice, ranije Makso Mayer d.d.*, do 1936. godine poduzeće je bilo u pretežno stranom, austrijskom vlasništvu, zatim se ono povlači, povlačeći istodobno sa sobom i financijski kapital, tako da je od 1936. u potpuno domaćem vlasništvu sa drastično smanjenom glavnicom.[248] Prema grafu 5. broj zaposlenih radnika i namještenika u razdoblju od 1935. do 1939. u jedva je primjetnom rastu, osim u 1937. godini. Indeks porasta prosječnog broja zaposlenih u prehrambenoj i poljoprivrednoj industriji, ukoliko uzmemo 1935. godinu kao indeks 100, u 1936. iznosio je 107 bodova, u 1937. zamjetan je pad na 101 indeksni bod, zatim porast u 1938. na 118 indeksnih bodova te u 1939. na 127 indeksnih bodova.

Graf 5. Prosječan broj radnika i namještenika u prehrambenoj industriji[249]

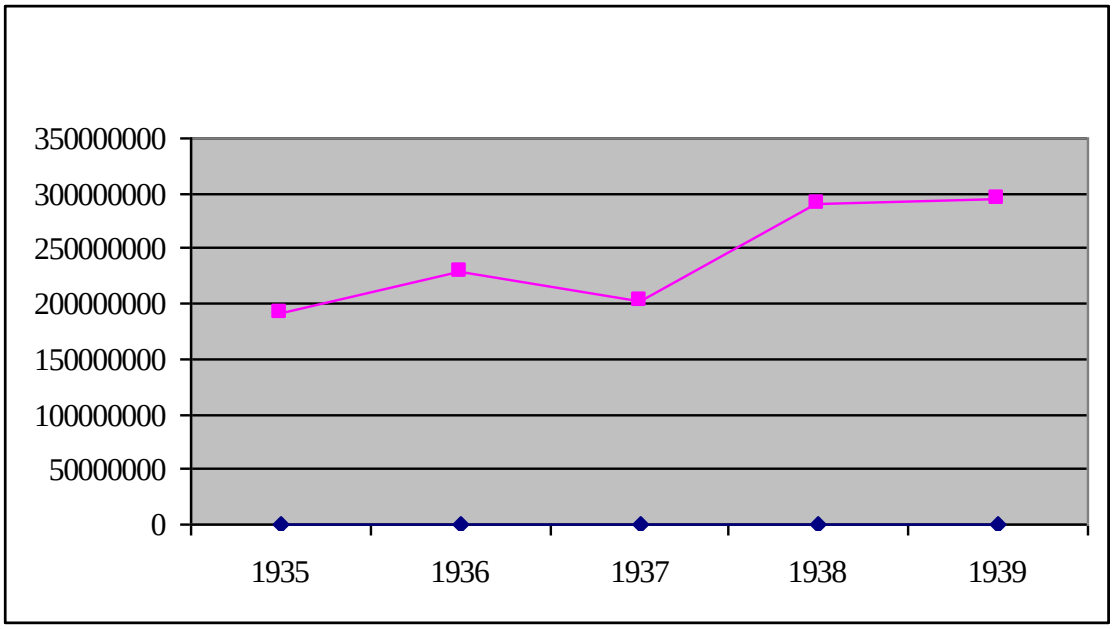
Najbrojniju skupinu činili su nekvalificirani radnici. Nekvalificirani radnici bili su zaposlenici kojima nije priznata pomoćnička stručna sprema u smislu paragrafa 25-30 Zakona o radnjama za posao koji obavljaju u tvornici. Administrativno osoblje čak u 40% industrijskih poduzeća

[248] Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije,broj fonda 65, kutija 481, arhivska jedinica 1221, dosje tvornice 973 (u daljnjem tekstu AJ MTI KJ 65/1221/1221/973), Popis dioničara tvornice žeste i pjenice prije Makso Mayer d.d. od 24.2.1936., Izmjena povremenih podataka za 1936. godinu, 1-2.

[249] Isto kao bilješka 243.

brojnije je nego skupina tehničkog osoblja i kvalificiranih radnika.[250] Među najmanje zastupljenima bilo je tehničko osoblje. Bili su to zaposlenici koji su obavljali više ili vodeće tehničke poslove, a za koje su imali bilo majstorsku bilo fakultetsku ili ovima sličnu stručnu spremu.

Graf 6. Vrijednost proizvodnje prehrambene industrije 1935. -1939. [251]

Usporede li se krivulje rasta, odnosno pada prosječnog broja zaposlenih i vrijednosti proizvodnje, vidimo da one gotovo korespondiraju. Uzrok tomu, možemo potražiti u odnosu broja zaposlenih i veličini proizvodnje, dakle manje zaposlenih rezultira padom proizvodnje i obrnuto, kao i u činjenici da sva ova poduzeća, uglavnom proizvode, prema potrebama na domaćem tržištu. Ukoliko pretpostavimo da je 1937. godina predstavljala određeni konjunkturni pad, ono se odmah reflektiralo na smanjenju broja zaposlenih, pa posljedično tome i smanjenju kupovne moći stanovništva čak i živežnih namirnica.

Nakon blagog porasta proizvodnje u 1936., dakle uslijedio je 1937. pad na gotovo istu vrijednost kao i 1935. godine. Međutim, 1938. godine vrijednost proizvodnje je naglo poskočila, da bi zatim u slijedećoj, 1939. ponovo uslijedio blag porast.

[250] Administrativno osoblje bili su oni zaposlenici kojima je povjeren administrativni ili komercijalni poslovi u poduzeću. Uputstva za prikupljanje statističkih podataka o industriji, *Industrijska odbrana*, Beograd-Zagreb, br. 28-29, 15-30.8.1938., 226.-227.

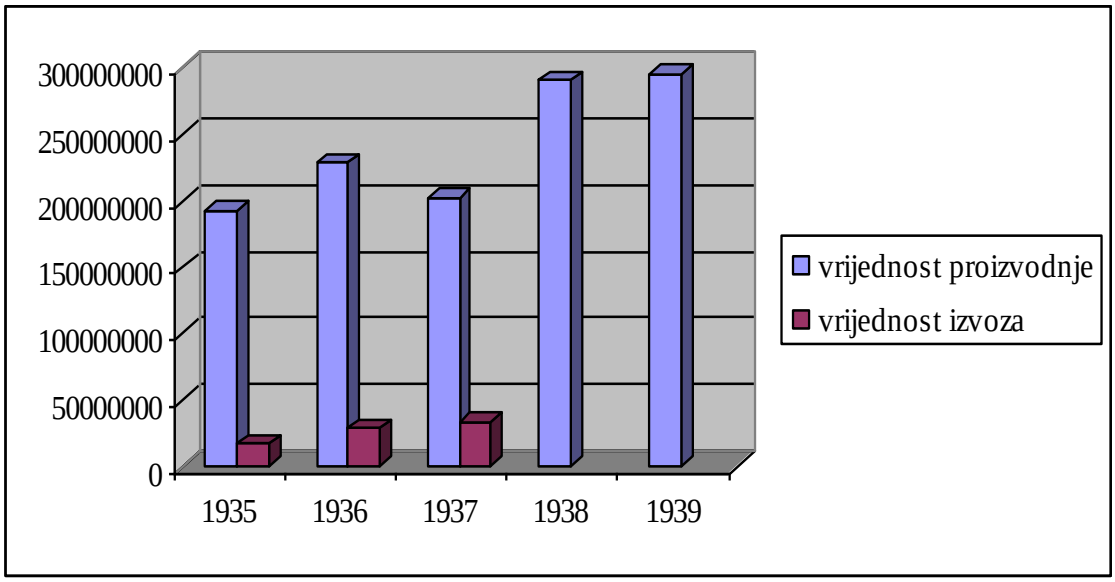
[251] Isto kao bilješka 243.

Tablica 26. Indeks porasta proizvodnje u prehrambenoj industriji.[252]

1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
100	119	105	151	153

Hipotetski, kad bismo zanemarili pad vrijednosti proizvodnje u 1937., u promatranom razdoblju mogli bismo ustanoviti umjereni rast, kao odraz oporavka od velike ekonomske krize, a potom lagano usporavanje. Razloge naglom povećanju vrijednosti proizvodnje u 1938. svakako treba potražiti u činjenici da je 1937. sklopljen novi trgovinski ugovor s Njemačkom, a osim sirovina povećana je izvozna kvota upravo proizvoda prehrambene i poljoprivredne industrije. Međutim, neka novija istraživanja dokazuju da su glavni temelji za povećanje vrijednosti proizvodnje u kontroli i restrikciji uvoza kao intervencionističkoj mjeri države te je upravo zbog toga domaća proizvodnja prosperirala.[253] Nažalost, u anketnim upitnicima za 1938. i 1939. ne postoji podatak o visini izvoza, stoga taj podatak nije moguće egzaktno potvrditi. Odnos vrijednosti proizvodnje i vrijednosti izvoza pokazuje graf 7.

Graf 7. Udio vrijednosti izvoza u cjelokupnoj vrijednosti godišnje proizvodnje[254]

[252] Isto kao bilješka 243.
[253] Kaser, M.C., Radice, E.A. (ur.), The Economic History of Eastern Europe 1919-1975., Vol.I., Oxford, 1985., 236.
[254] Isto kao bilješka 243.

Iz grafa 7. razvidno je da, iako je vrijednost izvoza tek bila desetina vrijednosti proizvodnje, ona ima kontinuirani rast, dok podaci iz tablice pokazuju da se ona u posljednjoj promatranoj godini 1937., udvostručila od početne, 1935. godine.

Tablica 27. Udio izvoza u ukupnoj proizvodnji[255]

	1935	1936	1937	1938	1939
vrijednost proizvodnje	192,481.655	228,874.277	202,082.894	291,239.783	295,326.851
vrijednost izvoza	16,963.549	28,926.207	33,920.742	Nema podataka	Nema podataka

Ukupni uloženi kapital u prehrambenoj industriji u Zagrebu iznosio je 323,360.785 dinara. Taj uloženi kapital dijelio se na glavnicu, kapital uložen u zemljište i zgrade te druge nekretnine, zatim kapital uložen u strojeve, te ostalo u što se ubrajaju rezervni fondovi i eventualno kapital u robi na skladištu te sirovinama. Najveći dio uloženog kapitala odnosio se na zemljište, zgrade i ostalu nepokretnu imovinu. Ekonomski efekt ovog dijela investicije zbog toga što ne predstavlja direktnu proizvodnu investiciju, nije velik. Sljedeći po veličini jest kapital uložen u strojeve te je on iznosio 18% od ukupno uloženog kapitala, Taj dio uloženog kapitala predstavlja trajnu investiciju i ulazi direktno u proizvodni proces kao neka vrsta proizvodnog subjekta. Međutim ekonomski efekt ne mjeri se njegovim apsolutnim iznosom već prema tome koliko je on transformiran u proizvodna sredstva doprinosio stvaranju novog bogatstva. Primjer tog odnosa slikovito ilustrira poduzeće *Vladimir Arko pod. n.d.* koje je u promatranom razdoblju po pogonskoj snazi bilo najjače prehrambeno industrijsko poduzeće s instaliranom pogonskom snagom od 943 KS u vrijednosti od 40,000.000 dinara, ali čija vrijednost proizvodnje nije nadmašivala npr. *Prvu hrvatsku tvornicu ulja d.d.* čiji je uloženi kapital u pogonsku snagu bio za polovicu manji.[256] Glavnica predstavlja netto kapital koji se dobije kada se oduzme imovina i sve obveze poduzeća.[257] Glavnica je u ukupnom uloženom kapitalu sudjelovala sa nešto više od 8 %. U dioničkim

[255] Isto kao bilješka 243.
[256] AJ MTI KJ, 65/502/1222/972, Osnovni podaci prikupljeni 24.11.1934., 1-9.
[257] Gorenc, Vilim, ur., *Rječnik trgovačkog prava*, Zagreb, Masmedia, 1997., 221.

društvima uplaćena glavnica bila je podijeljena na dionice s jednakom vrijednošću te su predstavljale udjel svakog pojedinog dioničara ovisno o tome koliko je dionica posjedovao. Prema podatku da je glavnica sačinjavala tek 8% ukupno uloženog kapitala dolazimo posredno i do činjenice da dionička društva u prehrambenoj industriji iako su prema vrsti vlasništva bila najbrojnija skupina nisu predstavljala i kapitalom najkrupnija poduzeća.

Prehrambena industrija općenito spada u red radom intenzivnih industrija budući da odnos između postotka pogonske snage i postotka radnih mjesta ide u korist ovih posljednjih.[258] Ukupna pogonska snaga u prehrambenoj industriji Zagreba iznosila je 3.685 KS. Ovaj podatak dobiven je na temelju Osnovnih podataka o poduzeću prikupljanih tijekom 1934. godine i on se odnosi na sve instalirane pogonske strojeve koje je poduzeće posjedovalo u danom trenutku, osim ukoliko poduzeće nije navelo drugačije zbog određenih promjena u poslovanju u Privremenim podacima koji su prikupljani u razdoblju od 1935. do 1938. godine. U 1938. godini osmišljen je drugačiji anketni obrazac u kojem nema pitanja o instaliranoj pogonskoj snazi, već samo o vrsti utrošenog pogonskog materijala tijekom jedne godine. Prije spomenuta činjenica da je u prehrambenoj industriji na zaposlenog radnika dolazilo manje pogonske snage možda ne nalazi najbolji primjer u zagrebačkoj industriji iz tog razloga što u Zagrebu u tom razdoblju djeluje najveće industrijsko poduzeće za proizvodnju jestivog ulja – *Prva hrvatska tvornica ulja d.d.* te su isto tako tu koncentrirana i tri velika poduzeća za proizvodnju slatkiša, *Union, tvornica kandita i čokolade, Deutsch i König, Kr. Dvorski dobavljači V. Bizjak i drug, tvornica keksa*, te *Grič, tvornica čokolade, bombona, marmelade i jestivih ulja, Ivan Kohek i drug*.

U prehrambenoj i poljoprivrednoj industrijskoj grani **prema uloženom kapitalu** najjače je bilo *Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice* sa 120,000.000 dinara uloženog kapitala, zatim *Hinka Francka sinovi d.d*. sa 63.005.743 din, *Union* 33.881.057 te *Kraljevski dvorski nabavljači V. Bizjak i drug* s 18.315.000 din.

[258] Kukoleča, Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918-1938.*, Beograd, 1941., 133.

Promatrajući **prosječan broj zaposlenih namještenika** i radnika na prvom mjestu nalazilo se poduzeće *Union* (zapošljavala od 330 do 390 radnika). zatim *Prva hrvatska tvornica ulja d.d.* (zapošljavala je od 220-320 radnika i namještenika) koje je ujedno bilo i jedino koje nije imalo pad u zapošljavanju u promatranom razdoblju, već konstantan progres. Slijedi *Hinka Francka sinovi d.d.* (prosječan broj zaposlenika bio je od 180 do 240). Još jedno poduzeće moglo bi se smatrati većim industrijskim poduzećem, *Kr. Dvorski dobavljači V. Bizjak i drug* u kojem se raspon zaposlenih kretao od 140 do 230 radnika.

Uzevši u obzir **vrijednost proizvodnje** kao jednog od pokazatelja uspješnosti poslovanja poduzeća, u promatranom razdoblju, između 21 industrijskog tek dva poduzeća *Union* i *Franck* imala su stalni trend porasta vrijednosti proizvodnje. Poduzeće *Prva hrvatska tvornica ulja d.d.* jedina je od promatranih poduzeća prešla granicu u proizvodnju od 100 milijuna dinara u 1938. g, da bi se u slijedećoj, 1939. produkcijska vrijednost smanjila na 95 milijuna.

Primjeri slučaja („case studies“) industrijskih poduzeća u prehrambenoj industriji

Prva hrvatska tvornica ulja d.d.

Prva hrvatska tvornica ulja dioničko je društvo osnovano 1916. godine. Tvornica je bila smještena u Branimirovoj ulici 61. dok se uprava poduzeća nalazila u Ilici 31. U početku se u tvornici izrađivalo samo sirovo bučino ulje pomoću hidraulične preše. Moderna ekstrakcija i rafinerija podignuta je 1921. godine te se time osim povećanja kapaciteta omogućila i proizvodnja rafiniranog jestivog ulja i tehničkog biljnog ulja što je tada bila rijetkost u Europi. Godine 1926. instalirano je 9 novih preša, nadalje 1939. povećan je kapacitet proizvodnje postavljanjem dviju novih modernih preša. Budući da je 1937. godine Industrija ulja d.d. u Koprivnici likvidirana, Prva hrvatska tvornica ulja preuzela/kupila je njezino zemljište, zgrade i strojeve te inventar. Upotrjebljivi strojevi premješteni su i montirani u Zagrebu te je time

dodatno povećan kapacitet zagrebačke tvornice. U bivšoj tvornici u Koprivnici nije više bila pokrenuta proizvodnja.[259]

Pored vlastite bačvarije poduzeće je u toku 1935 godine osnovalo i vlastitu radionicu kanta, tako da od tada proizvodi i vlastitu ambalažu potrebnu za punjenje glavnog proizvoda i nusproizvoda osim sačme koja se punila u vreće.[260] Osim pogona za proizvodnju Prva hrvatska industrija ulja d.d. imala je i prodajne urede u Ljubljani i Beogradu te ekspozituru u Novom Sadu za kupnju uljarica.[261]

Za iskorištavanje punog kapaciteta svih postrojenja za proizvodnju bilo je potrebno 360 KS dok je godišnje tvornica trošila pri normalnom radu 1.200.000 KWh. Isto tako u tvornici je bio instaliran parni stroj od 450 KS sa generatorom koji je služio kao rezerva jer se struja za pogon dobivala od gradske električne centrale, a mjesečna potrošnja iznosila je 70.000 kw[262]

U osnovnim podacima prikupljenim 1934. godine navedeno je da se u uložilo u zgrade i druge nekretnine 3,652.470.66, u postrojenja 2,357.732.17 din, u prijevozna sredstva i razni tvornički alat 88.587.25 din. Ukupno je uplaćeno dioničkog kapitala 2,750.000 din, dok su redoviti rezervni fond i fond za smanjenje vrijednosti troškova iznosili 2,055.000 din. [263]

Prema podacima za 1940. godinu u tvornicu je investirano:

a)Vrijednost zgrada 6,750.000 Din

b)vrijednost strojeva, aparata i uređaja 11,000.000 Din

c) Vrijednost prijevoznih sredstava 360.000 Din

Ukupno 18,110.000 Din [264]

[259] AJ MTI KJ, 65/481/1199/911 Osnovni podaci od 23.11.1934., str.1. Ovdje je potrebno napomenuti da su se Osnovni podaci prikupljali samo jedanput, onda kad je Inspekcija za zemaljsku obranu počela prikupljati podatke o industrijskim poduzećima, odnosno onda kada je tvornica počela sa radom, a ukoliko je to bilo iza 1934.

[260] AJ MTI KJ 65/481/1199/911 Povremeni podaci za 1935.

[261] AJ MTI KJ 65/481/1199/911. Povremeni podaci za 1938.

[262] AJ MTI KJ 65/481/1199/911, Osnovni podaci od 23.11.1934., str.3.

[263] AJ MTI KJ 65/481/1199/911, Osnovni podaci od 23.11.1934., 1.

[264] AJ MTI KJ 65/481/1199/911, Podaci o tvornici za godinu 1940/41., Tabela I: Osnivanje tvornice i iznos investicije.

Površina cijelog tvorničkog zemljišta iznosila je 55.6555 m2 dok je površina tvorničkih zgrada bila 12.395 m2, a sam tvornički kompleks brojao je 35 zgrada.[265] Najbliža željeznička postaja odn Glavni kolodvor u Zagrebu nalazio se na 1049 m udaljenosti od tvornice.

Od osnutka pa sve do početka Drugog svjetskog rata poduzeće je bilo u većinskom vlasništvu obitelji Alexander.[266] Tijekom 1935-1937. u upravnom odboru Prve hrvatske tvornice ulja d.d. bili su Samuel David Alexander, Maurice A. Roubeix (industrijalac iz Zagreba, Francuz), Alfred Pick (industrijalac iz Graza),[267] Branko Alexander, Ivo Alexander, Dragutin Alexander, Božidar Alexander, Siegfried Kaufer (industrijalac iz Graza, Čehoslovak). U upravni odbor 1938. umjesto Siegfrieda Kaufera ulazi Vladoje Karas, bankovni ravnatelj iz Zagreba. Zanimljivo je da je jedan od prokurista bila žena Božena Gretić, rođena u Kostajnici. U razdoblju od 1935 do 1937. odgovorni tehnički poslovođa bio je Franjo Šimek iz Zagreb, rođen u Bednji kraj Varaždina.[268] Na godišnjem zboru industrijskog poduzeća 1935. deponirali su dionice:

S.D. Alexander 7455 dionica, Maurice A. Roubeix 7830 dionica, Branko Alexander 7071 dionica, Ivo Alexander, 7071 dionica, Božidar Alexander 7071 dionica, Dragutin Alexander 7071 dionica, Alfred Pick 1239 dionica i Giza Roubeix rođ. Alexander 900 dionica. I tijekom 1936. do 1938. dioničari su iste osobe, odnosno obitelj Alexander. Jedino za 1939. među podacima nema popisa dioničara, no za pretpostaviti je da su oni i nadalje isti.[269]

[265] AJ MTI KJ 65/481/1199/911, Tabela II: Zemljište i zgrade.
[266] O obitelji Alexander opširno u Mirnik, Ivan, „Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisanog vremena“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 28, 1995., 96-127.
[267] Posredstvo Alfreda Picka nabavljeni su iz Austrije prvi strojevi za proizvodnju. Bilić, J., Ivanković, H. (ur.), Zagrebački leksikon, vol II. M-Ž, LZMK, Zagreb, 2006., 585.
[268] AJ MTI KJ 65/481/1199/911, Povremeni podaci za 1935. str. 1., Pregled “B” za 1936. str. 1., Pregled “B” za 1937. str. 1., Povremeni podaci za Prvu hrvatsku Tvornicu ulja d.d. u smislu čl. 3 posebnog uputstva za god 1938. str. 1.
[269] Isto.

Tablica 28. Prosječan broj zaposlenih[270]

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	25	28	30	42	45
Tehničko osoblje	6	6	7	8	8 (od toga 1 žena)
Kvalificirani radnici	63	61	63	80	80
Nekvalificirani radnici	133	164	166	182	190
Ukupno	227	259	266	312	323

Prosječan broj radnika Prve hrvatske tvornice ulja d.d. u promatranih pet godina bilježi konstantan rast, osim toga taj rast je prisutan gotovo u svim skupinama zaposlenika osim kod kvalificiranih radnika. Broj stranih radnika kretao se od 10 do 14 radnika i većinom su to bili kvalificirani radnici.[271] Iz Računa gubitka i dobitka za 1938. i 1939. doznajemo o visini isplaćenih plaća . Za cjelokupno zaposleno osoblje i radnike u 1938. isplaćeno je 5,434.908 din plaće. Osim toga za socijalno osiguranje radnika i komoru isplaćen je iznos od 461.448. din.[272] Taj je iznos u 1939. bio nešto viši, za plaće je isplaćeno 5,747.930 din i socijalno osiguranje radnika 458.214 din, što je i razumljivo s obzirom na povećan broj radnika u odnosu na prethodnu godinu.[273]

Prva hrvatska tvornica ulja d.d. od svih je industrijskih poduzeća prema vrijednosti svoje proizvodnje bila daleko iznad ostalih. Iz tablice 29 vidljivo je da je glavni proizvod bilo biljno, rafinirano jestivo ulje čija je proizvodnja bila u porastu sve do 1938. koja je bila rekordna godina, u 1939. uslijedio je stanoviti blagi pad. U Povremenim podacima za 1934. godinu doznajemo da je poduzeće je uvozilo iz inozemstva oko 1200 vagona uljanog sjemena za izradu jestivog ulja. Da bi se smanjio uvoz već neko određeno duže vrijeme poduzimala se

[270] AJ MTI KJ 65/481/1199/911, Povremeni podaci za 1935. str. 2-3., Pregled "B" za 1936. str. 2-3., Pregled "B" za 1937. str. 2-3. Podaci za tvornicu za 1938, Osoblje, podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.

[271] AJ MTI KJ 65/481/1199/911, Povremeni podaci za 1935., Popis inostranih radnika, Pregled "B" za 1936., Popis inostranih radnika, Pregled "B" za prikupljanje povremenih podataka za 1937. godinu, Popis inostranih radnika, Podaci za tvornicu za 1938 – Osoblje, Podaci za tvornicu za 1939.- Osoblje.

[272] Zakonom o osiguranju radnika iz 1922 godine propisano je jedinstveno obvezno osiguranje radnika od glavnih socijalnih rizika (bolest, starost, nesreća na poslu), osim rizika nezaposlenosti. Zakonom je proklamirano obvezno mirovinsko osiguranje radnika na području cijele države, a njime su bili pokriveni rizici starosti, invalidnosti i smrti (gubitka hranitelja). Predviđeno je da se mirovinski fondovi financiraju doprinosima radnika i poslodavaca. S druge strane, osiguranje od nesreće na poslu svojim doprinosima iz dohotka trebali su financirati sami poslodavci. Radi provedbe Zakona o osiguranju radnika u Zagrebu je osnovan Središnji ured za osiguranje radnika (SUZOR). Mirovinsko osiguranje financiralo se doprinosima, a plaćali su ih poslodavci i radnici (3% na osiguranu osnovicu/zaradu), a primjenjivalo se načelo kapitalizacije. Puljiz, Vlado, Bežovan, Gojko, Matković, Teo, Šućur Zoran, Zrinščak, Siniša, *Socijalna politika Hrvatske*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2008. 79-81.

[273] AJ MTI KJ 65/481/1199/911Podaci o firmi za 1938., 1939., Račun gubitka i dobitka.

propaganda za sijanje uljanih biljaka u zemlji u suradnji s Ministarstvom poljoprivrede koje je pokazalo vrlo dobre rezultate.[274] Međutim iz Povremenih podataka za 1937. godinu vidljivo je da se i nadalje uvoze velike količine sirovina za proizvodnje, a budući da je tijekom 1939. godine bilo zbog rata otežan uvoz sirovina, to se odrazilo u stanovitoj mjeri i na proizvodnju. Osim na proizvodnju jestivog ulja potrebno je obratiti i pažnju na proizvodnju sačme, koja se dobivala kao nusproizvod, međutim upravo taj nusproizvod bio je glavni izvozni artikl Prve hrvatske tvornice ulja d.d. Sačma se izvozila u Austriju, Mađarsku i Veliku Britaniju. Godišnja proizvodnja sačme u 1936. u cijelosti je izvezena, a u 1937. započeo je izvoz i u Njemačku[275]

[274] AJ MTI KJ 65/481/1199/911Povremeni podaci za 1934. , 6.
[275] AJ MTI KJ 65/481/1199/911, Povremeni podaci za 1935. godinu str. 5-6., Pregled "B" Prikupljanje poverljivih podataka za 1936. godinu, str. 4-5., Pregled "B" za prikupljanje povremenih podataka za 1937 godinu str. 4-5

Tablica 29. Pregled proizvodnje Prve hrvatske tvornice ulja d.d. [276]

	1935.		1936.		1937.		1938.		1939.	
	Količina	Vrijednost u din	Količina	Vrijednost u din	Količina	Vrijednost u din	Količina	Vrijednost u din	Količina	Vrijednost u din
Biljno (jestivo) ulje	492 vagona	44,280.000	520 vagona	53,500,000	528 vagona	58.000,000	8,181.511 kg	88,622.213	8,043.637 kg	73,600.000
Kokosovo ulje	36 vagona	1,800.000	136 vagona	9,500.000	53 vagona	4,600.000	178.462 kg	1,070.772	582.989	3,800.000
Tehničko ulje	3.5 vagona	335.500	9 vagona	900.000	9 vagona	1,100.000	463.098 kg	4,167.882	484.606 kg	4,400.000
Masne kiseline	20 vagona	1,000.000	19 vagona	1,200.000	16 vagona	1,200.000	202.881 kg	1,211.286	241.081 kg	1,800.000
Sačma	940 vagona	8,400.000	920 vagona	8,800.000	903 vagona	8,300.000	10,703.400 kg	9,649.050	10,098.800 kg	11,100.000

[276] AJ MTI KJ 65/481/1199/911, Povremeni podaci za 1935. godinu str. 4., Pregled "B" Prikupljanje poverljivih podataka za 1936. godinu, str. 4., Pregled "B" za prikupljanje povremenih podataka za 1937 godinu str. 4., Podaci za tvornicu za 1938.– Proizvodnja i prodaja., Podaci za tvornicu za1939.– Proizvodnja i prodaja.

Tijekom 1938. i 1939. kada je Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije odnosno statistička služba ministarstva preuzelo na sebe prikupljanje podataka o industrijskim poduzećima, nisu bilježeni podaci o tome kome su proizvodi prodavani, niti podaci o vrsti, količini i vrijednosti izvoza, što je u svakom slučaju velika šteta, jer ti podaci su doista bili vrijedni. Također za 1939. godinu nisu prikupljani podaci o vrijednosti prodanih proizvoda. Međutim, od 1938. uvodi se novi podatak o iznosu neposrednih poreza, državnih trošarina, banovinskih trošarina, općinskih trošarina te porez na poslovni promet, koji u prethodnom razdoblju nije prikupljan Slijedeći porezi trošarine su plaćeni u 1938. godini državni neposredni porez 1,700.865 Din, Banovinska trošarina 1,908.119 Din, Općinska trošarina 323.174 Din i porez na poslovni promet 4,740.807 Din.[277] Državni neposredni porez za 1939. iznosio je 1,664.050 Din, banovinska trošarina 2,375.325 Din, općinska trošarina 306.919 Din, te porez na poslovni promet 4,660.260 Din. Dakle ukupno poreza i trošarina je iznosilo 9,006.554 Din odn 10% ukupne vrijednosti proizvodnje. [278]

[277] AJ MTI KJ 65/481/1199/911, Podaci o firmi za 1938.
[278] AJ MTI KJ 65/481/1199/911, Podaci o firmi za 1939.

Vladimir Arko industrijsko poduzeće na dionice, prije Vladimir Arko, Zagreb

Poduzeće je osnovano 1916. godine u privatnom vlasništvu Vladimira Arka, a nastavila je poslovanje prijašnjeg poduzeća *Mijo Arko* koje je osnovano 1867. Osnovna je djelatnost tog poduzeća bila je trgovina vinom i žestokim pićima te poljoprivrednim proizvodima. Poslije se prešlo na proizvodnju ponajprije rakije, konjaka, ruma, likera potom špirita, kvasca, pjenušaca,bezalkoholnih pića, bačva, etera, acetata i kemijskih proizvoda, te ugljena od džibre (Schlempekohl).

U kolovozu 1937. poduzeće je pregistrirano kao dioničko društvo, a jedini dioničar bio je Vladimir Arko koji je posjedovao sve dionice ovoga društva u iznosu od 20,000.000 din. Članovi nadzornog poduzeća bili su Šerif Saračević, jugoslaven, privatni činovnik, Vladimir Jeržabek, jugoslaven, privatni činovnik, Vojislav Krajovan, privatni činovnik, jugoslaven. [279] Direktor poduzeća 1935. i 1936. bio je Rudolf Deutsch (rođen u Sisku), dok su tehnički poslovođe bili Vojislav Krajovan, inženjer kemije i Ivan Bobinac, strojar.[280]

Poduzeće je posjedovalo zgrade i zemljišta u vrijednosti od 60,000.000 din, razne strojeve u vrijednosti 40,000.000 din, te ostale pomoćne uređaje za proizvodnju poput industrijskog kolosijeka, vagona za alkoholna pića i cisterni u vrijednosti od oko 10,000.000 din.[281] Od pogonskih strojeva navode se dvije parne mašine ukupno snage 570 KS, dva generatora ukupne snage 273 KS, jedan dinamo za rasvjetu od 28 KW, jedan agregat za pretvaranje izmjenične u istosmjernu struju od 38 KW, te zračni kompresor od 100 KS. Sve navedeno bilo je instalirano u strojarnici (kasnije se upotrebljava naziv kalorična centrala) poduzeća, koje osim što je služilo za napajanje strujom proizvodnih pogona ovog poduzeća također je

[279] AJ MTI KJ 65/502/1222/972 Povremeni podaci za 1937., 1.
[280] AJ MTI KJ 65/502/1222/972 Povremeni podaci za 1935., 1., Povremeni podaci za 1936., 1
[281] AJ MTI KJ 65/502/1222/972 Osnovni podaci, prikupljeni 24.11.1934., 4.

napajalo energijom i *Arko Email d.d*. te činovničke vile u Sajmišnoj i Makančevoj ulici koje su bile u vlasništvu Vladimira Arka. [282]

U sklopu poduzeća djelovale su tvornica kvasca, tvornica špirita, tvornica alkoholnih pića, tvornica etera, etilacetata i amilacetata te vinski podrum.[283] Koncem 1937 obustavljena je proizvodnja etera jer se tvornica nalazila u gradskoj četvrti koja je bila izgrađena stambenim zgradama i dosta naseljena. Instalacije su prodane poduzeću *Dioničko društvo za preradu i promet poljoprivrednih produkata*, koje je postojeće zgrade i strojeve tvornice etera demontiralo i preselilo u svoje tvorničko naselje u Hrvatskom Leskovcu.[284]

Poduzeće je radilo preko cijele godine. U kotlovnici, strojarnici, tvornici kvasca, špirita i etera te u pecari radilo se besprekidno u tri smjene, dok su sezonski poslovi bili neznatni. U tvornici alkoholnih pića i u podrumu radilo se svega osam sati.[285]

Tablica 30.Prosječni broj zaposlenih radnika i namještenika [286]

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	14	12	11	4	11
Tehničko osoblje	6	6	6	2	3
Kvalificirani radnici	26	26	24	48	8
Nekvalificirani radnici	96	96	74	61	57
Ukupno	142	140	115	115	79

Prema podacima iz gornje tablice poduzeće je tijekom 1935. godine imalo najveći broj radnika, taj broj zatim opada u sljedeći dvije godine da bi zatim stagnirao te ponovo uslijedio pad U odnosu na početnu 1935. godinu, broja zaposlenika je bio u 1939. godini gotovo prepolovljen Iako je poduzeće obustavilo rad u tvornici etera 1937. godine na ukupnom broju to se nije primijetilo te je vjerojatno došlo do preraspodjele radnika po ostalim pogonima.

[282] Isto.
[283] AJ MTI KJ 65/502/1222/972 Osnovni podaci, prikupljeni 24.11.1934., 5-7.
[284] AJ MTI KJ 65/502/1222/972 Dopis Ministarstvu trgovine i industrije od 13.6.1938.
[285] AJ MTI KJ 65/502/1222/972 Osnovni podaci prikupljeni 24.11.1934., 1-9.
[286] AJ MTI KJ 65/502/1222/972 Povremeni podaci za 1935.,1936., 1937., Spisak zaposlenih, Podaci za tvornicu špirita za 1938., Osoblje, Podaci za tvornicu kvasca za 1938., Osoblje, Podaci za tvornicu alkoholnih pića za 1938., Osoblje, Podaci za tvornicu alkoholnih pića za 1939., Osoblje, Podaci za tvornicu špirita za 1939., Osoblje, Podaci za tvornicu kvasca za 1939., Osoblje, Podaci za tvornicu alkoholnih pića za 1939., Osoblje

Među zaposlenima najveći je bio broj nekvalificiranih radnika, a potom kvalificiranih radnika.[287] Tehničko osoblje bila je najmanje brojna skupina zaposlenika, u koju su svrstavani zaposlenici s akademskom spremom, poslovođe i strojari. Podaci o osoblju za 1938. i 1939. razvrstani su prema tvornicama, pa iz njih saznajemo da je u 1938. godini u tvornici kvasca bilo zaposleno ukupno 59 radnika, u tvornici špirita 47 radnika dok je tvornica alkoholnih pića imala tek 9 radnika. U tvornici kvasca i špirita tijekom 1939. broj zaposlenih gotovo se prepolovio. Udio stranih radnika u poduzeću Vladimir Arko d.d. vrlo je malen i kretao se od 1 do 5% od ukupnog broja zaposlenih, a ako se napomene da je većina tih stranih radnika zapravo su bili Hrvati iz Istre, značaj stranih radnika još je zanemariviji.[288]

Poduzeće *Arko* široj javnosti bilo je poznato po proizvodnji različitih alkoholnih pića, likera, brendija, međutim glavnina proizvodnje bila je usmjerena na proizvodnju špirita i kvasca. Špirit ili etanol koristi se kao sredstvo za sterilizaciju, kao komponenta u alkoholnim pićima njegova možda najraširenija primjena je u kombinaciji sa benzinom kao pogonsko gorivo. Iako je poduzeće bilo pogođeno kontingentiranjem proizvodnje špirita te je od svog punog proizvodnog kapaciteta iskorištavalo tek 40-50% iz tablice 31.vidljivo je da je upravo proizvodnja špirita donosila najveći dio zarade. Rekordna količina špirita proizvedena je 1939. godine. Poduzeće je nerafinirani špirit izvozilo u Italiju, a i sudjelovalo je u državnim nabavkama rafiniranog špirita, uglavnom za *Vojno tehnički zavod Obilićevo*, te u nešto manjoj mjeri za državne bolnice i fakultete u Zagrebu. Sva državna nabava išla je posredstvom Prodajne centrale za špirit u Beogradu.[289]

Proizvodnja alkoholnih pića, kao što sam prethodno spomenula vezala se često uz ime Arko u Zagrebu. Međutim u ovom razdoblju tvornica alkoholnih pića imala je svoje uspone i padove

[287] Među kvalificirane radnike u poduzeću *Arko n.d*. ubrajani su bačvari, bravari, električari, ložači, pivničari (podrumari), zavarivači, šoferi i tokari. AJ MTI KJ 65/502/1222/972 Povremeni podaci za 1935.,1936., 1937., Spisak zaposlenih.

[288] AJ MTI KJ 65/502/1222/972 Povremeni podaci za 1935-1937., Spisak inostranih namještenika, Podaci za tvornicu špirita za 1938., Osoblje, Podaci za tvornicu kvasca za 1939., Osoblje.

[289] AJ MTI KJ 65/502/1222/972 Povremeni podaci za 1936., 4-5, Povremeni podaci za 1937., 3-4

odnosno proizvodnja je imala velike oscilacije. U 1935. godini proizvelo se, 231.323 lit različitih alkoholnih pića, već sljedeće 1936. godine uslijedio je drastičan pad na sam 2.438 lit. da bi potom uslijedila najveća proizvodnja u promatranom razdoblju koja je iznosila 273.562 lit, te ponovno pad na 3.900 lit u 1938. i zatim blagi porast na 8.000 lit. Uzroci ovakvim oscilacijama mogu biti u lošim, nerodnim godinama, ali vjerojatno je tome razlog što su državne i općinske dadžbine na alkohol, posebice onaj koji se prodavao u bocama bile jako visoke te je stoga i cijena bila previsoka za još uvijek oslabljenu kupovnu moć stanovništva. Unatoč oscilaciji u proizvodnji, alkoholna pića, rakija i likeri, izvozili su se u SAD. Taj izvoz u 1935 imao je vrijednost 37.773 din, a sljedeće godine 50.000 din.[290] Osim navedenog, izvozio se ugljen od džibre u Mađarsku i Čehoslovačku kao i nerafinirani špirit u Italiju.[291]

Iz Podataka o firmi iz 1939. doznajemo da je plaća i nadnica ukupno plaćeno 2,558.563 din te je za socijalne doprinose plaćeno 155.411 din. Također, državnih neposrednih poreza, banovinskih i općinskih prireza plaćeno je 482.685 din, državne trošarine iznosile su 7,098.434 din, banovinske trošarine 934.145 din, općinska trošarina 35.161 din. Porez na poslovni promet iznosio je 1,596.843 din te luksuzni porez 28.274 din.[292]

[290] AJ MTI KJ 65/502/1222/972 Povremeni podaci za 1935., 3., Povremeni podaci za 1936., 4.
[291] AJ MTI KJ 65/502/1222/972 Povremeni podaci za 1935., 3., Povremeni podaci za 1936., 4., Povremeni podaci za 1937., 3
[292] AJ MTI KJ 65/502/1222/972 Podaci o firmi za 1939., Račun gubitka i dobitka

Tablica 31. Pregled proizvodnje *Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice* [293]

	1935.		1936.		1937.		1938.		1939.	
	Količina	Vrijednost u din	Količina	Vrijednost u din	Količina	Vrijednost u din	Količina	Vrijednost u din	Količina	Vrijednost u din
Kvasac	296.055 kg	5,505.894	267.570 kg	6,310.546	221.000 kg	3,714.583	235.378 kg	3,866.048	275.975	4,363.050
Špirit	1,521.443 lit	9,627.228	1,717.296 lit	10,954.510	1,788.811 lit	11,083.441	1,854.807	10,825.585	2,410.896 lit	13,018.885
Eter	6.117 kg	286.159	3.950 kg	127.636	-	-	-	-	-	-
Amilacetat	30 kg	741	-	-	-	-	-	-	-	-
Motor-špirit[294]	21.781 lit	341.996	26.332 lit	59.118	-	-	-	-	-	-
Alkoholna pića	231.323 lit	4,028.574	2.438 lit	90.267	273.562 lit	5,933.169	3.900 lit	128.237	8.000 lit	220.000
Voćni sokovi	2.960 lit	45.535	937 lit	10.846	463 lit	5.283	56 lit	1.004	-	-
Ugljen od džibre i svježa džibra	-	-	300.998 kg	729.316	400.716 kg	697.974	200.000 hl	1,100.000	62.731 hl	313.655
Pepeljača	-	-	-	-	-	-	327.750 kg	551.543	140.000 kg	224.000

[293] AJ MTI KJ 65/502/1222/972 Povremeni podaci za 1935., 2, Povremeni podaci za 1936., 4., Povremeni podaci za 1937., 2., Podaci za tvornicu špirita za 1938., Proizvodnja i prodaja, Podaci za tvornicu kvasca za 1938., Proizvodnja i prodaja, Podaci za tvornicu alkoholnih pića za 1938., Proizvodnja i prodaja, Podaci za tvornicu špirita za 1939., Proizvodnja i prodaja, Podaci za tvornicu kvasca za 1939., Proizvodnja i prodaja, Podaci za tvornicu alkoholnih pića za 1939., Proizvodnja i prodaja

[294] U tvornici špirita postojalo je i mješalište benzina i špirita koje je uglavnom služilo potrebama, T. Peta Šmanja, u Zagrebu, u Martićevoj ulici br. 21. AJ MTI KJ 65/502/1222/972 Dopis Ministarstvu trgovine i industrije od 28.6.1939.

Hinka Francka Sinovi d.d.

Poduzeće postoji u Zagrebu od 1892. godine i isprva je bilo podružnica centrale u Ludwigsburgu (Njemačka). Poduzeće je bilo protokolirano kao javno trgovačko društvo. Od 1915. centrala iz Ludwigsburga preselila je u Linz (Austrija). Uslijed raspada Austro-Ugarske Monarhije poduzeće u Zagrebu 1919. prestaje biti podružnicom i od tada djeluje pod nazivom Hinka Francka Sinovi kao samostalno javno trgovačko društvo sve do 1927. Tada dolazi do restrukturiranja poduzeća i ono postaje dioničko društvo.[295]

Tvornica kavinih zamjenica (kavini surogati) i pogonska direkcija nalazili su se u Vodovodnoj ulici 12, a sjedište uprave poduzeća u Filipovićevom prolazu 39. Pored tvornice u kojoj su se proizvodile kavine zamjenice postojala je i sušionica cikorijinog korijena u Bjelovaru, u Slavonskoj ulici koja je započela sa radom 1900. Glavna sirovina, cikorija uzgajala se u bjelovarskom, križevačkom, kutinskom, pakračkom, zatim nešto u čazmanskom, garešničkom i grubišnopoljskom srezu. [296]

Dionički kapital iznosio je 40,000.000 din, rezervni fond 3,800.000 din te porezni rezervni fond 1,114.328 din.[297] Stvarno uloženi kapital u u zgrade i druge nektretnine iznosio je 23,005.743 din u proizvodna postrojenja 10,308.461 din te u ostala pomoćna sredstva za proizvodnju 778.608 din.[298] U trenutku prikupljanja osnovnih podataka (1934.) bilo je instalirano pogonske snage ukupnog kapaciteta 225 KS. Od toga jedan parni stroj jačine 150KS i jedan rezervni parni stroj 75 KS. Pogonska električna snaga dobivala se i od gradske električne centrale Zagreb.[299]

---

[295] AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Osnovni podaci prikupljeni 24.11.1934., str. 2. Mira Kolar-Dimitrijević u članku "Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda Franck do 1945." *Časopis za suvremenu povijest* 24(2) 1992. ,177. navodi da je podruštvljenje tvornice ulaskom financijskog kapitala započelo potkraj 1920.

[296] AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Osnovni podaci prikupljeni 24.11.1934., str. 1-2

[297] Dionički kapital bio je povećan 1930. sa 20,000.000 din na 40,000.000 što se tada u privrednim krugovima smatralo dosta riskantnim potezom. Usp Kolar –Dimitrijević, nav. dj., 184.

[298] AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Osnovni podaci prikupljeni 24.11.1934., 2-3.

[299] Isto, 3.

Poduzeće je imalo 8 stambenih zgrada u Zagrebu sa 36 stanova i kupalištem te još 2 stana u Bjelovaru. [300]

U tvornici kavinih zamjenica u Zagrebu se radilo preko cijele godine 8 i1/2 satno radno vrijeme osim subote kada se radilo 5 sati. Pored toga za vrijeme jesenske kampanje sušenja cikorijinog korijenja koja počinje krajem rujna do polovice studenog radilo se besprekidno u smjenama. U sušionici u Bjelovaru radilo se samo za vrijeme jesenske sezone također besprekidno u smjenama.[301]

Članovi upravnog odbora 1935. bili su Franck Johan Heinrich (austrijski državljanin), Franck Walter (austrijski državljanin), Stingl Dragutin[302] i Posilović Stjepan. Dioničari u 1935. bili su Stjepan Posilović, 7000 dionica, Josip Hrabovsky 8.300 dionica, Gustav Huth 800 dionica, Franjo Gramer 800 dionica, Dragutin Stingl 2300 dionica, Branko Krnic 800 dionica, Jugoslavenska banka d.d. 24.000 dionica Roka d. s.o.j. (društvo sa ograničenim jamstvom iz Toplice Šanov, Čehoslovačka), 10.000 dionica, Guines Mahon & Co (London, Engleska) 20.000 dionica te Jugoslavenska udružena banka 12.000 dionica.

U 1936. sastav dioničara i omjer dionica koje su držili se promijenio, tako su na glavnoj skupštini 7.3.1936. dionice položili Stjepan Posilović 11.800 dionica, Gustav Huth 800 dionica, Franjo Gramer 800 dionica, Dragutin Stingl 4600 dionica, Branko Krnic 3000 dionica, Jugoslavenska banka 24.000 dionica, Guines Mahon & Co 26.000 dionica i Jugoslavenska udružena banka d.d. 12.000 dionica.[303]

O relativno visokoj likvidnosti dionica poduzeća govori podatak da se na sljedećoj glavnoj skupštini dioničara održanoj 20.3.1937. došlo do dosta velikih promjena u strukturi dioničara. Dragutin Posilović, član upravnog odbora držao je čak 23.100 dionica, Branko Krnic povećao je svoj udio na 9.300 dionica kao i Dragutin Sting na 10.200 dionica. Veliki dioničar *Guines*

[300] Isto, 6.
[301] Isto, 6-7.
[302] Dragutin Stingl je 1934. bio prokurista poduzeća, nakon smrti Roberta Mišulina, 1935. prelazi u upravni odbor.
[303] AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Povremeni podaci za 1936., Spisak akcionara.

Mahon & Co povukao se, a kao novi dioničar pojavljuje se Prva hrvatska štedionica sa 15.000 dionica. Jugoslavenska udružena banka smanjila je svoj udio na 7500 dionica, kao i Jugoslavenska banka koja je zadržala 17.000 dionica.[304]

Tehnički upravitelj bio je Metod Benda, čehoslovački državljanin, a prokurist je bio tijekom 1935. i 1936. Ruprecht Antun, austrijski državljanin, čije mjesto 1937. preuzima Branko Krnic.[305]

Tablica 32. Prosječan broj zaposlenih[306]

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939
Administrativno osoblje	51	50	54	56	61
Tehničko osoblje	6	6	6	13	12
Kvalificirani radnici	55	44	47	27	78
Nekvalificirani radnici	77	78	88	125	91
Sezonski radnici	30	50	56	60	
Ukupno + sezonski	189+30	178+50	195+56	221+60	242

U tvornici su radila dva strana namještenika spomenuti Benda Metod kao tehnički upravitelj iz Čehoslovačke koji je boravio u Jugoslaviji od 1922 te u 1935 i 1936. Ruprecht Antun, kao prokurist, austrijanac stručnjak u organizaciji prodaje kavinih zamjenica, koji je boravio u Jugoslaviji od 1919.

Osnovne sirovine za proizvodnju kavinih surogata, cikorija, ječam, pšenica raž, smokve, šećer i sirup nabavljale su se u zemlji. Od sirovina potrebnih kao pomoćno sredstvo za proizvodnju uvozio se iz Austrije papir, karton i ljepilo za ambalažu te koks za sušenje cikorije iz Čehoslovačke, sve u vrijednosti.

304

305 AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Povremeni podaci za 1935., 1-2, Povremeni podaci za 1936. 2, Povremeni podaci za 1937. 2.,

306 AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Povremeni podaci za 1935., 3., Povremeni podaci za 1936., 3, Povremeni podaci za 1937., 3, Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje, Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.

Ukupna godišnja proizvodnja za 1935. iznosila je 220.7 vagona zamjenice kave u vrijednosti 28,934.652,8 din. (131.104,46 din po vagonu) Od toga je 99.68% prodano u zemlji privatnim trgovinama dok se tek 0,22% (10.200 kg) kavinih zamjenica izvozilo u Italiju odn. za Zadar.[307]

Troškovi proizvodnje za 1935. iznosili su 13,131.612 din, a prodajni i opći troškovi 18,384.301 din.[308]

u 1936. proizvedeno je 296.5 vagona kavinog surogata u iznosu 135.521,30 din po vagonu, odnosno ukupne vrijednosti 40,182.065,45 din.[309] od toga je izvezeno u Italiju (Zadar) svega 1500 kg Franck kavovine po cijeni od 19.012 din.[310] Troškovi proizvodnje u 1936. porasli su na 15,443.949 din, kao i prodajni i opći troškovi koji su iznosili 19.862.940 din. Možda je znakovito da je za razliku od prethodne godine dužnička svota u aktivi sa 5,871.581 din u 1936. znatno umanjena te je iznosila samo 607.166 din što ukazuje da se roba znatno manje prodavala na kredit. bio je to na neki način pokazatelj da je kriza polagano ustupala mjesto oporavku gospodarstva te su trgovci naručenu robu mogli isplaćivati u gotovini što ranije očigledno nije bio slučaj.[311]

U 1936. tvornica je pretrpjela štetu uslijed požara u visini od 75.000 din.[312]

Uz 80% iskorištavanje od punog kapaciteta proizvodnje u 1937. je proizvedeno 312,6 vagona zamjenica kave u vrijednosti ood 41,351.353,2 din od toga je izvezeno u Zadar samo 2.000 kg za 28.424,70 din dok je preostali dio prodan u zemlji privatnim trgovinama. [313] Troškovi proizvodnje u ovoj su godini porasli na 14,529.372,81 din kao i oni prodajni i opći na 18,660.885 din što opravdava povećana proizvodnja.

[307] AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Povremeni podaci za 1935., 5-6.
[308] AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Povremeni podaci za 1935., Račun gubitka i dobitka
[309] AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Povremeni podaci za 1936., 4.
310 Isto, 5.
[311] AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Povremeni podaci za 1936. Račun gubitka i dobitka.
[312] AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Povremeni podaci za 1936. str.6
[313] AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Povremeni podaci za 1937. 4.

Proizvodnja je iz godine u godinu rasla što pokazuje i godišnja proizvodnja u 1938. godini koja je iznosila 3,767.718 kg kavinih zamjenica u vrijednosti od 45,805.716,24 din. Od toga je prodano 3,620.645 kg po cijeni od 55,730.690,11 din.[314]

Iz podataka o firmi posebno je interesantan podatak o visini isplaćenih plaća i nadnica a koji za 1938. iznosio 8,885.000 din te 399.000 din socijalnih doprinosa. Ukupno je plaćeno 9,307.000 din poreza, a dobit je iznosila 5,838.000 din.[315]

Kako je proizvodnja u proteklih četiri godine stalno imala trend rasta u 1939. dolazi do stagnacije čak i neznatnog pada te je iznosila 3,764.030 kg kavinih zamjenica u vrijednosti od 50.873.372,43 din.[316]

Dobit je u toj godini iznosila svega 3,350.000 din. dok je namještenicima i radnicima isplaćeno 9,453.000 din i 420.000 din socijalnih doprinosa. Ukupno je poreza poduzeće platilo 10,047.000 din.[317]

Drvna industrija

Obilje šuma u Hrvatskoj, blagotvorno je djelovalo na razvoj drvne industrije, čemu je dodatno pridonijela i jeftina radna snaga, većinom nekvalificirani radnici seljaci, a pored toga drvo se odlikovalo visokom kvalitetom. Drvna industrija osnivala se na preradi sirovina koje se nalaze u zemlji dok su njezini proizvodi većim dijelom bili namijenjeni za izvoz. Kod najvećeg dijela drvne industrije nisu bile potrebne neke jače tehničke investicije, osim kod onih grana u kojima prerada sirovina ide do proizvoda sposobnog za potrošnju u industriji ili za potrošnju širokih masa. Savska banovina je bila bogata šumskim tlom te je dolazila na treće mjesto u Jugoslaviji poslije Bosne i Slovenije. Broj poduzeća u Hrvatskoj bio je relativno velik. Tome je pridonijela i poduzetnička aktivnost srednjeg staleža u manjim

[314] AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja
[315] AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Podaci o firmi za 1938. Podaci iz računa gubitka i dobitka, Podaci iz bilance.
[316] AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Podaci za tvornicu za 1939. Proizvodnja i prodaja.
[317] AJ MTI KJ 65/500/1220/1278, Podaci o firmi za 1939. Podaci iz bilance, Podaci iz računa gubitka i dobitka.

industrijskim poduzećima kao i činjenica da se velik dio poduzeća nalazio u interesnoj sferi drugih većih poduzeća te su predstavljale njihove podružnice. Razvoj drvne industrije bio je vezan za poduzeća bivših austrougarskih veleposjednika koji su poslije Prvog svjetskog rata reorganizirali svoja poduzeća u velika dioničarska društva u kojima je strani kapital uzeo velikog učešća. Tako je nastalo nekoliko jakih industrijskih koncerna poput «Našička» (Union de Usines et des exploatationes forestiers des Nasic S.A.), osnovano u Švicarskoj 1928. Osim koncerna Našičke još je jak bio koncern dioničarskog društva Slaveks.[318]

Poslije rata čitav niz novih materijala poput betona, željeza i čelika u građevinarstvu, brodogradnji, proizvodnji vagona te namještaja zauzeli su mjesto drvene građe. Potražnja za mekom drvnom građom bila je doduše još uvijek velika, međutim kako je Italija bila uvoznik poglavito te građe (uvozila je 80%) tako se i ta grana drvne industrije našla u teškoj poziciji nakon što je Liga naroda uvela sankcije protiv Italije.[319]. Jaka konkurencija drvnoj industriji Jugoslavije bile su Rumunjska, djelomično Čehoslovačka, a najviše Poljska. Veliki problem također, stvarali su troškovi podvoza (prijevozni troškovi) koji su bili toliko visoki da su onemogućivali poslovanje. Pored smanjenje potrošnje i otežane prodaje, mjere u pogledu platnog prometa u kliringu pogađale su industriju drveta toliko da je njen opstanak došao u pitanje. Za velik dio proizvoda drvne industrije glavni potrošač je bila Italija. .Međutim, privredne sankcije prema Italiji koje su stupile na snagu 18.11.1935. što je produbile su krizu u drvnoj industriji.[320] Osim toga drvna industrija koja je uglavnom orijentirana na izvoz bila je izložena poteškoćama trgovinske politike, vezane uz klirinške sporazume, a isto tako i mjerama devizne politike koja je umjesto da su favorizirali taj izvoz, u velikoj je mjeri opterećivala izvoznim dadžbinama u vidu prinudnog otkupa jednog dijela slobodnih deviza uz tečajeve koji su bili daleko ispod stvarnog tečaja. Pored toga jedan dio drvne industrije

[318] Gašparović, Franjo, *Industrija Banovine Hrvatske,* Zagreb, 1941., 12-13., Šimončić-Bobetko, Zdenka, *Industrija Hrvatske 1918-1941.*, Zagreb, 2005., 141-143.,
[319] „Pod udarom sankcija“, *Industrijska odbrana*, god. IV, br.1., siječanj 1936., 9.
[320] „Potrebe naše industrije tvrdog drveta“, *Industrijski pregled,* god.IV., siječanj, 1935. 10.

nailazio je na probleme u snabdijevanju sa sirovinama što je dovodilo do čestih obustava rada ili unosilo potpunu nesigurnost u održavanju proizvodnje.[321]

Drvna industrija u Zagrebu.

Većina poduzeća drvne industrije otpadala su na pilane, koje su uglavnom nalazile na samom šumskom dobru ili u njegovoj neposrednoj blizini. Iz tog razloga drvna industrija u Zagrebu svodila se svojim većim dijelom na sjedišta tih poduzeća. Svega nekoliko manjih poduzeća, koja bi se mogla smatrati graničnim s obrtom, imali su svoje proizvodne pogone, pilane u Zagrebu. Od ukupnog broja poduzeća drvne industrije tek manji dio bavilo se preradom drveta u završni proizvod, poput namještaja, sanduka, plutenih čepova.

Od dvadeset i jednog poduzeća koja su analizirana deset ih se nalazilo u stečaju ili su potpuno bila obustavila proizvodnju, te je nemoguće u potpunosti dati statistički prikaz razvoja drvne industrije u Zagrebu za razdoblje od 1935. do 1939. godine. Čak i ona snažnija poduzeća poput *Našičke tvornice paropila i tanina d.d*. u pojedinim proizvodnim pogonima, u ovom slučaju u pilani u Velikim Bastijama, srez Daruvar, obustavila je rad.[322] Od spomenutih dvadeset i jednog poduzeća, njih 14 ili 68% bila su dionička društva. U ukupnom investiranom kapitalu koji je u drvnoj industriji Zagreba iznosio 430,471.513 din dionička društva, imala su 86% investicija. Treba imati u vidu da proizvodni ciklus počevši od sječe šuma do izrade završnih proizvoda zahtjeva velike i dugoročne investicije, osim toga izdaci za transport sirovina bili su veliki te uzevši sve to u obzir može zaključiti da je drvna industrija zahtijevala krupni kapital. Po narodnosti vlasništva prevladavala su domaća poduzeća, ali ako su promatraju samo dionička društva prevladavao je udio stranog kapitala. Prema učestalosti prevladavali su čehoslovački i austrijski, a potom talijanski, mađarski i švicarski. No

[321] „Stanje i potrebe industrije Savske banovine“, Industrijska odbrana, god. VII., 15-31.1.1939., br.1-2., 9.
[322] AJ MTI KJ, 65/513/123371446, Dopis štabu Osječke divizijske oblasti od 17.3.1938. i Dopis štabu IV armijske oblasti, Industrijskom komitetu od 3.4.1938.

najkrupniji udio u drvnoj industriji imao je švicarski kapital koji je doduše bio protokoliran u švicarskoj no zapravo je predstavljao mađarski kapital.[323]

Ukupna pogonska snaga poduzeća drvne industrije sa sjedištem u Zagrebu ili poduzeća sa proizvodnim pogonima u Zagrebu iznosila su 3484 KS. Međutim, većina tih instaliranih postrojenja nisu bila moderna postrojenja, već zastarjela.[324] Također potrebno je spomenuti da ukoliko su se postrojenja a pogotovo pilane nalazile na samom šumskom dobru, vrlo često su poduzeća imala svoju šumsku željeznicu, kojim su se sirovine dovozile u pogone ili su se pak spajale na državne željeznice radi otpreme proizvoda na tržišta. Primjerice *Croatia d.d.* imala je pilanu u Živinicama, srez Tuzla u Drinskoj banovini te je u sklopu pogona postojala i šumska željeznica u dužini 62 km.[325]

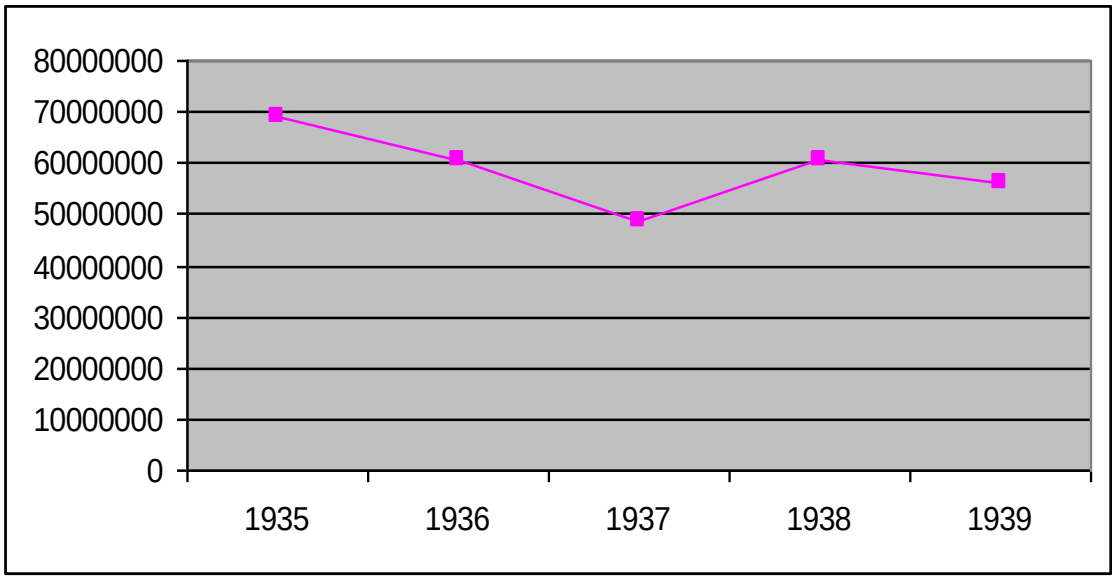
Broj zaposlenog osoblja i radnika teško je pratiti sumarno za promatrani period iz već spomenutog razloga što su neka poduzeća nalazila u stečaju, ili su bila potpuno obustavila rad. Ali na primjeru onih poduzeća koja su kontinuirano radila kroz razdoblje od 1935. do 1939. godine može se zaključiti da je ova grana industrije bila radom intenzivna, pa tako tijekom sezone ona veća poduzeća zapošljavala su i do 800 radnika, ne računajući i sezonsku radnu snagu. Kod takvih poduzeća tijekom 1935. je zabilježen najveći broj zaposlenih, nakon čega je uslijedio stalni pad zaposlenog osoblja i radnika, a onaj najdrastičniji zabilježen je 1938. godine.

Kao i kod broja zaposlenih tako je i vrijednost proizvodnje drvne industrije prikazana samo za ona poduzeća koja su kontinuirano radila. Prema grafu nr. vidljivo je da je vrijednost proizvodnje u ovom razdoblju dosta oscilirala i imala negativan trend. Najpovoljnija je bila 1935. godina kada je vrijednost proizvodnje bila i najviša zatim slijedi pad do 1937. kada je zabilježena i najniža točka vrijednosti. U 1938. godini, vrijednost se penje na onu razinu iz

[323] Rozenberg Vladimir, Kostić, Jovan, Ko finansira jugoslovensku privredu, Beograd, 1940., 141. , Šimončić-Bobetko Zdenka, Industrija Hrvatske, Zagreb, 2005., 141.
[324] *Industrija Hrvatske prije rata*, Interni elaborat Ekonomskog instituta NR Hrvatske, Zagreb, 1946., 13.
[325] AJ, MTI KJ, 65/513/1233/1403 Osnovni podaci prikupljeni 19.11.1934., 4.

1936., da bi zatim ponovno pala 1939. Takva slika rezultanta je variranja cijene drveta, odnosno proizvoda drvne industrije, na svjetskom tržištu, međutim isto tako i valutne politike države, kao i smanjenih kontingenata uvoza kod glavnih zemalja uvoznica. Osim navedenog zbog niske cijene drveta na tržištu, određena industrijska poduzeća proizvodila su za skladišta te je i uslijed toga došlo do pada cijena.

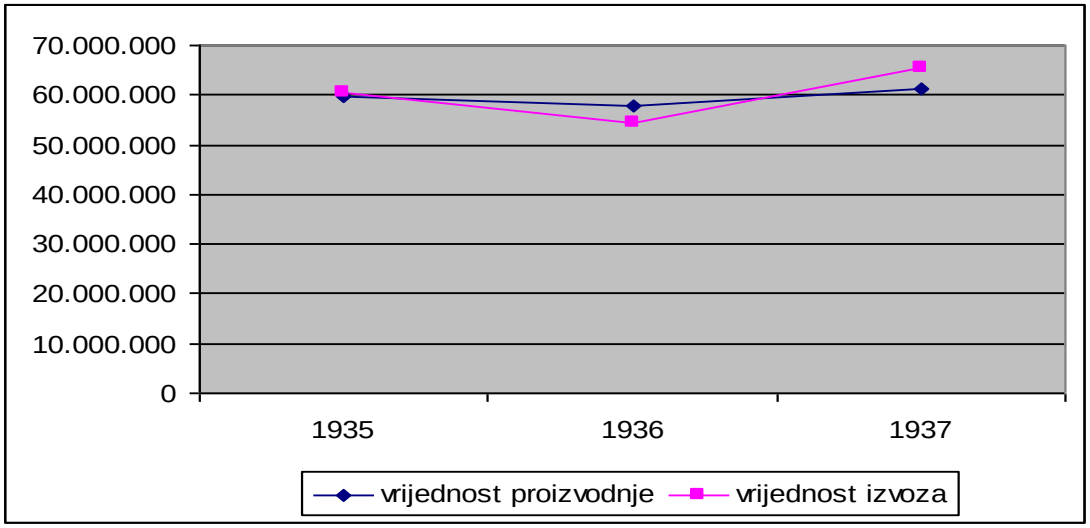
Graf 8. Vrijednost proizvodnje drvne industrije 1935.-1939.[326]

Uzimajući u obzir vrstu i količinu proizvoda koje je Jugoslavija izvozila, izvoz drvene građe odnosno proizvoda jugoslavenske drvne industrije, zauzimalo je u svjetskim razmjerima deveto mjesto u godinama najpovoljnije konjunkture, 1929. i 1937. godine.[327] Kretanje izvoza drvne industrije u Zagrebu, može se pratiti za prve tri promatrane godine, odnosno 1935., 1936., 1937. godinu.

[326] Izvori za ovaj graf kao i za sljedeće grafičke priloge kao i za podatke koji daju skupni prikaz drvne industrije u Zagrebu od 1935. do 1939. su AJ, MTI KJ 65/511/1231, 65/511/1221, 65/513/1233, 65/517/1237, 65/518/1238, 65/519/1239, 65/523/1243.
[327] Bićanić, Rudolf, *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*, Zagreb, 1939., 10-11.

Graf 9. Odnos proizvodnje i izvoza[328]

U gore prikazanom grafu podaci o izvozu i proizvodnji uzeta su samo za poduzeća izvoznike, kako bi se dobila što objektivnija slika o vrijednosti izvoza i njegovom odnosu prema vrijednosti proizvodnje. Iz grafa je razvidno da su vrijednosti izvoza u 1935. godini za jedan postotni bod premašile vrijednost izvoza, da bi u 1936. on iznosio „tek“ 94% ukupne proizvodnje, te je u zadnjoj promatranoj godini on iznosio 7 postotnih bodova više od ukupne proizvodnje.Takve oscilacije poprilično su zbunjujuće, no potrebno je uzeti u obzir i širi gospodarski kontekst. Na vanjsko-trgovačkom planu 1935. godina bila je poprilično stabilna sve do studenog mjeseca kada je sankcijama zadan težak udarac industriji drva, naime Italija je uzvratila protumjerama i zabranila uvoz drva iz Jugoslavije. Te mjere odrazile su se na stanje izvoza u 1936. godini kada je zamjetniji razmak u vrijednosti proizvodnje i izvoza, Osim toga drvna industrija se u toj godini borila i protiv nedostatka novčanih sredstava oslabljenih i gotovo zamrznutih u kliringu. Skok izvoza u u 1937. godini rezultat je pojačanog izvoza drvne industrije u neklirinške zemlje što se pozitivno odrazilo na bilancu izvoza i vrijednosti proizvodnje.

[328] Isto kao bilješka 326.

Primjeri slučaja („case studies“) industrijskih poduzeća u drvnoj industriji

Filipa Deutscha sinovi

Poduzeće je osnovao Filip Deutsch 1860. godine kao trgovinu građevinskim materijalom i ogrjevnim drvetom te je smatrana jednom od najstarijih poduzeća u drvnoj industriji. Od 1880. poduzeće se bavilo i trgovinom «šumskim» proizvodima. Kada je sagrađena pilana u Turopolju, 1910., poduzeće je započelo s industrijskom proizvodnjom i trgovinom svih drvnih proizvoda. Sjedište je bilo u Vrhovčevoj ulici br.1 u Zagrebu. Poduzeće je registrirano kao javno društvo, a vlasnici su bili Albert Deutsch[329] i Gustav Maceljski.[330]

U poduzeće je bilo uloženo 40,000.000 dinara i to u zgrade i ostale nekretnine 10,000.000 din, u strojeve za proizvodnju 3,000.000 dinara te u uloške za nabavljene sirovine, državne vrijednosne papire kao i u robu na skladištu 27,000.000 dinara. [331] Sirovine za parnu pilanu u Turopolju poduzeće je nabavljalo na licitacijama kupljenih imovinskih ili državnih šuma, a posjedovalo je i vlastitu šumu u Macelju u Krapinskom srezu. Poduzeće je imalo svoja predstavništva u Italiji, Francuskoj, Engleskoj i Švicarskoj. Pogonska postrojenje sastojala su se od dva lokomobila na paru ukupne snage 270 KS. Na pilani se za transport trupaca koristila šumska željeznica sa četiri lokomotive i 100 vagoneta. Na pilani se radilo preko cijele godine uz normalno radno vrijeme od osam sati dnevno. Šumski poslovi, odnosno sječa stabala obavljali su se samo u zimskoj sezoni tj. od 15.10 do 31.3. dok se izvlačenje trupaca i drugih sirovina obavljalo preko cijele godine. Takvi poslovi rađeni su obično na akord, odnosno preko osam sati dnevno. Kao glavni proizvodi poduzeće je navelo rezanu hrastovu građu dok su sporedni proizvodili bili željeznički pragovi, bačvarska građa, drvo za ogrjev, taninsko drvo i stupovi. Godišnja proizvodnja prosječno se kretala oko 15.000 m3 rezane građe.

[329] Predsjednik Saveza industrijalaca i trgovaca šumskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije. Savez je osnovan 1928.
[330] AJ MTI KJ, 65/513/1233/1419, Osnovni podaci prikupljeni 16.11.1934., 1., “Naša šumska poduzeća: Filipa Deutscha sinovi”, *Industrijski odbrana*, God. IV, br. 1., siječanj 1936., 12.
[331] Isto, str. 2.

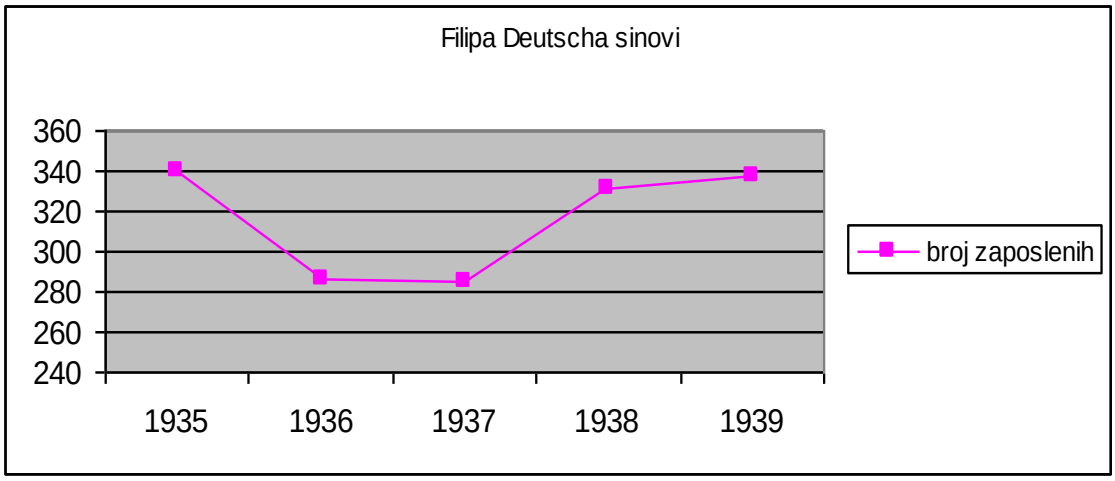
Tablica 33. Prosječan broj zaposlenih radnika i osoblja[332]

	1935.	1936	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	25	6	7	6	7 (2 stranca)
Tehničko osoblje	10	10 (1 stranac)	7	11 (1 stranac)	9 (1 stranac)
Kvalificirani radnici	5	15 (1 stranac)	16 (2 stranca)	67 (6 stranaca)	65 (2 stranca)
Nekvalificirani radnici	300	255 (5 stranih)	255 (7 stranaca)	245 (1 stranac)	332 (1 stranac)
Ukupno	340	286	285	331	337
Sezonski radnici	500	576	544	20	Nema podataka

Prema podacima iz gornje tablice vidljivo je da je poduzeće tijekom 1935. godine imalo najveći broj zaposlenih radnika i osoblja, taj broj zatim opada u sljedeće dvije godine da bi zatim raslo, te u promatranom razdoblju više nije bilježen tako visok broj zaposlenika kao 1935. Takva slika zapošljavanja vjerojatno je rezultanta pojačanog zapošljavanja sezonskih radnika koji su bili jeftinija radna snaga od stalnog radništva. Isto tako, vjerojatno je da se u pilani u jednom dijelu godine, u sezoni, radilo puno intenzivnije nego van sezone, te je poslodavcu bilo profitabilnije zaposliti nadničare na određeno vrijeme. Iz strukture zaposlenog osoblja, vidljivo je da su nekvalificirani radnici činili najbrojniju skupinu, potom su ih slijedili kvalificirani radnici. Zanimljiv je skok u broju kvalificiranog radništva u 1938. i 1939. godini kad su činili gotovo 1/3 ukupnog broja zaposlenika.

[332] AJ MTI KJ, 65/513/1233/1419,Pregled B za 1935., 1., Pregled B za 1936., 1., Pregled B za 1937., 1.,Podaci za pilanu za 1938., Osoblje, Podaci za pilanu za 1939., Osoblje.

Graf 10. Ukupan broj zaposlenih[333]

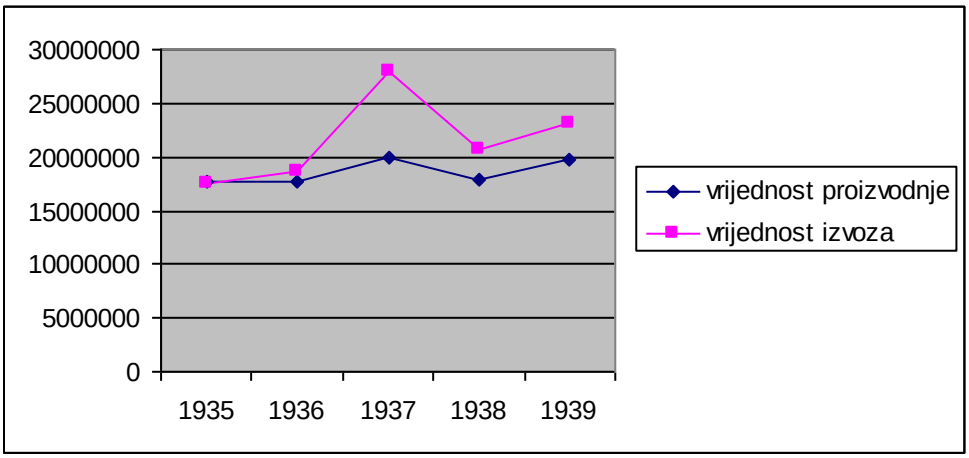

Godišnje vrijednosti proizvodnje u poduzeću *Filipa Deutscha sinovi* prve dvije godine najniže su u promatranom periodu te pokazuju identične vrijednosti. Nakon toga uslijedile su velike oscilacije. Sljedeće 1937. godine poduzeće je postiglo rekordnu vrijednost za svoje proizvode, da bi zatim 1938. godine vrijednost pala gotovo na onu razinu iz 1935. i 1936. U 1939. uslijedio je opet porast te je vrijednost gotovo sustigla onu iz rekordne 1937. godine. Potrebno je napomenuti i to da je u 1939. godini postignuta najbolja cijena tvrdoj rezanoj građi za cijelo ovo petogodište te je ona iznosila za 1 m3 čak 1380 dinara. [334] U prethodnim godinama cijena za m3 tvrde rezane građe kretao se oko 1100 din. Dok su se željeznički pragovi i ogrjevno drvo gotovo u cijelosti prodavali na domaćem tržištu, tvrda rezana građa hrasta bila je izvožena u inozemstvo odnosno u Englesku, Njemačku, Nizozemsku, Belgiju, Francusku, Švicarsku, Italiju, Austriju i Mađarsku. Na žalost poduzeće je davalo skupnu procjenu vrijednosti za sve zemlje tako da nije moguće pratiti izvoz prema zemljama. Vrijednost izvoza u odnosu na vrijednost proizvodnje bila je uvelike različita kao što pokazuje graf 11. Takve krivulje vrijednosti rezultat su različite vrijednosti netto cijene proizvodnje i cijene postignute

[333] Isto kao bilješka 326.
[334] AJ MTI KJ, 65/513/1233/1419 Podaci za pilanu za 1939., Proizvodnja i prodaja.

na inozemnom tržištu. Isto tako devizni propisi i valutne oscilacije odražavale su se na cijene izvoza. [335]

Graf 11. Odnos vrijednosti proizvodnje i izvoza

[335] AJ MTI KJ,65/513/1233/1419, Pregled B za 1935., 2., Pregled B za 1936., 2. Pregled B za 1937., 2.

Tablica 34. Proizvodnja u Filipa Dutscha sinovi, parna pilana u Turopolju[336]

	1935.		1936.		1937.		1938.		1939.	
	Količina	Vrijednost u din	Količina	Vrijednost u din	Količina	Vrijednost u din	Količina	Vrijednost u din	Količina	Vrijednost u din
Tvrda rezana građa	15000 m3	16,500.000	16500 m3	18,150.000	16200 m3	17,820.000	13800 m3	17,500.000	13900 m3	19,180.000
Željeznički pragovi	4000 kom	64000	7500 kom	120.000	31000 kom	620.000	0	0	0	0
Ogrjevno drvo (i pilanski otpaci)	20000 tona	1,200.000	6000 m i 10000 tona	840.000	25000 m i 6000 tona	1,490.000	6250 tona	358.780	10250 tona	510.000
Ukupno		17,764.000		17,764.000		19,930.000		17,858.780		19,690.000

[336] AJ MTI KJ, 65/513/1233/1419, Pregled B za 1935., 1.,Pregled B za 1936., 1., Pregled B za 1937., 2., Podaci za pilanu za 1938., Proizvodnja i prodaja, Podaci za pilanu za 1939., Proizvodnja i prodaja.

Stolarska i kolarska industrija d.d.

Dioničko društvo osnovano je 1920. godine, međutim poduzeće je već ranije postojalo kao zanatska stolarija Đuro Froehlich i to od 1895. godine.[337] Uslijed procvata stambene izgradnje u Zagrebu, posebice u razdoblju od 1918. pa sve do krize 1930., došlo je i do zamaha u proizvodnji popratne ?, pa je tako ovo poduzeće, čiji je najveći dio proizvodnje otpadalo na građevnu stolariju, evoluiralo od radionice obrtnog karaktera u industrijski pogon, doduše manjeg obima.

Uprava i tvornica nalazili su se u Zagrebu na Miramarskoj cesti br. 15. Glavni dioničari bili su Đuro Frölich (6000 dionica) i Josip Tassoti (5000 dionica), obojica jugoslavenski državljani.[338] Ostali manji dioničari bili su Antun Kajfeš (200 dionica) i Vlado Feller (200 dionica).[339] Tehnički voditelj u tvornici bio je većinski dioničar Josip Tassoti. Tijekom 1936. društvo je promijenilo naziv u *Stolarska industrija d.d*. te je u pravilima društva ispušteno *tvornička proizvodnja kovinarskih i žičanih izrađevina , naročito željeznih kreveta i ostalog željeznog namještaja*. [340] Međutim, proizvodnja namještaja od metala i ostalih kovina ne navode se već u Osnovnim podacima prikupljenim koncem 1934. kao niti u pregledu godišnje proizvodnje 1935. godine te se može zaključiti kako je proizvodnja tih artikala puno prije ukinuta iz proizvodnog asortimenta. Poduzeće je 1939. godine kako zbog velike konkurencije manjih, obrtničkih radionica tako i zbog lošeg financijskog poslovanja stupilo u stečaj.[341]

Ukupan dionički kapital poduzeća iznosio je 1,250.000 din. Investicije su bile raspoređene na sljedeće stavke: zgrade i druge nekretnine 417.000 din, proizvodna postrojenja 64.000 din, prijevozna sredstva 12.500 din, preuzeti inventar i zgrade od stolarije Fröhlich 756.000 din.[342]

[337] AJ MTI KJ 65/517/1237/1675, Osnovni podaci prikupljeni 14.11.1934., 1
[338] Isto.
[339] AJ MTI KJ 65/517/1237/1675, Pregled B za 1935., 1.
[340] AJ MTI KJ 65/517/1237/1675, Pregled B za 1936., 3.
[341] AJ MTI KJ 65/517/1237/1675, Podaci o firmi za 1939.
[342] AJ MTI KJ 65/517/1237/1675, Pregled B za 1935., 1

Uslijed *nelojalne konkurencije od strane malih obrtnika* društvo je bilo prisiljeno tijekom 1936. godine dionički kapital smanjiti sa 1,250.000 din na 625.000 din[343]

Tablica 35. Prosječan broj zaposlenika[344]

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	1	1	1	1	1
Tehničko osoblje	1	1	1	1	1
Kvalificirani radnici	15	15	12	9	13
Nekvalificirani	4	5	3	2	0
Ukupno	21	22	17	13	15

Općenito kvalifikacijski sastav radnika drvne industrije uglavnom je bio slab jer su u njemu prevladavali uglavnom nekvalificirani radnici. No kao što se iz gornje tablice može vidjeti to nije bio slučaj u Stolarskoj industriji d.d.. Kroz cijelo razdoblje dominantna skupina bili su kvalificirani radnici. Takva struktura zaposlenika donekle je razumljiva iz tog razloga što ovdje proizvodni proces nije jednostavan poput onoga u pilanama, već zahtjeva određene vještine i stručnu spremu.[345] Iz ukupnog broja zaposlenih radnika i osoblja, vidljivo je da je riječ bila o manjem industrijskom pogonu. Broj zaposlenika dosiže vrhunac početkom promatranog razdoblja 1935. odnosno 1936., da bi zatim kontinuirano opadao. Iz računa gubitka i dobiti *Stolarske industriji d.d.* vidljivo je da je za plaće zaposlenog osoblja i radnika u 1938. bilo isplaćeno 258.032 din te za socijalno osiguranje radnika i osoblja 13.294 din.[346] Slijedeće 1939. isplaćeno je 257.582 din na ime plaća dok je za socijalno osiguranje plaćeno

[343] AJ MTI KJ 65/517/1237/1675, Pregled B za 1936., 2-3.
[344] AJ MTI KJ 65/517/1237/1675, Pregled B za 1935., 1,Pregled B za 1936., 1-2., Pregled B za 1937., 1-2., Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje, Podaci za tvornicu za 1939. Osoblje.
[345] Kvalificirani radnici su osobe koje za rad koji obavljaju u tvornici imaju stručnu školsku spremu, koja je trajala najmanje dvije godine ili učenje (šegrtovanje) u zanatu. Također tu spadaju i oni kojima je za osposobljavanje trebalo najmanje godinu dana učenja u tvornici na poslu za koji su se usavršavali. „Uputstva za prikupljanje statističkih podataka o industriji“, *Industrijska odbrana*, Beograd-Zagreb, br. 28-29, 15-30.8.1938., 226.-227.
[346] AJ MTI KJ 65/517/1237/1675, Podaci za firmu za 1938., Račun gubitka i dobitka

15.396 din.[347] Iz tih podataka dade se zaključiti kako je razina plaća u te dvije godine ostala gotovo nepromijenjena i kretala se u prosjeku za mjesečni rad oko 1654 din.

Sliku o poslovanju Stolarske industrije potrebno je nadopuniti i pregledom proizvodnje, koja poprilično nalikuje onoj slici o zaposlenicima, odnosno pokazuje sliče trendove. No prije je potrebno nešto reći o samom proizvodnom pogonu. Naime za pogon postrojenja služio je jedan elektromotor od 30 KS. [348] U sklopu tvornice postojale su tri radionice,odnosno strojarnica i dvije stolarske radionice. Od sirovina za proizvodnju koristio se furnir i „ukočeno" drvo te hrastova, jelova u bukova građa.

Tablica 36. Pregled vrijednosti godišnje proizvodnje u dinarima [349]

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Namještaj	315.750	212.365	46.150	72.300	138.000
Građevna stolarija	527.066	558.062	565.310	516.100	405.740
Ukupno	842.816	770.427	611.460	588.400	543.740

Prema podacima iz tablice 36. vidljivo je da je ukupna vrijednost proizvodnje iz godine u godinu padala. Prema strukturi proizvodnje, poduzeće je kao glavni proizvod izrađivalo građevnu stolariju. Proizvodnja namještaja uvelike je smanjena u odnosu na početnu 1935. godinu i njezina je vrijednost imala stalni trend pada. U 1937. zamjetan je drastičan pad proizvodnje, međutim uslijedio je blagi porast u slijedeće dvije godine Takav trend u proizvodnji namještaja vrlo je vjerojatno rezultat smanjene potražnje namještaja od punog drveta, jer su se na tržištu već pojavile mnogo jeftinije varijante namještaja od šperploče. Proizvodnja građevinske stolarije imala je trend blagog porasta u razdoblju od 1935. do 1937. godine, te je godine i proizvodnja građevne stolarije dosegnula najvišu točku, nakon čega je u 1938. i 1939. uslijedio puno strmiji pad vrijednosti, tako da vrijednost proizvodnja više nije dosegnula onaj nivo zabilježen prije 1938. U drvnoj industriji glavninu izvoznih artikala

[347] AJ MTI KJ 65/517/1237/1675, Podaci za firmu za 1939., Račun gubitka i dobitka.
[348] AJ MTI KJ 65/517/1237/1675, Osnovni podaci prikupljeni 14.11.1934., 2.
[349] AJ MTI KJ 65/517/1237/1675, Pregled B za 1935., 2., Pregled B za 1936., 2., Pregled B za 1937., 2-3., Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja, Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.

sačinjavali rezana građa, odnosno sirovine i polu prerađene drvne sirovine, gotovi namještaj i građevna stolarija bili su namijenjeni domaćem tržištu, stoga je razumljiv podatak da. *Stolarska industrija d.d* nije proizvodila za izvoz. Uostalom, njezini strojni kapaciteti bili su očigledno premali te proizvodnja neisplativa kako možemo iščitati iz podataka o proizvodnji.

Slaveks d.d. za šumsku industriju

Dioničko društvo Slaveks osnovano je 1918. godine kupnjom pilane i šumskog dobra u Pakracu te preuzimanjem pilane u Slavonskom Brodu od *Dioničkog društva za eksploataciju drveta* iz Zagreba. Sjedište poduzeća bilo je u Zagrebu, Jurišićeva 22., ali proizvodni pogoni odnosno pilana i tvornica furnira nalazili su se u Slavonskom Brodu.[350] Dionički kapital poduzeća iznosio je 15,000.000 din, te je u cijelosti bio uplaćen, no nije poznato koliko je od ukupne glavnice bilo uloženo u zgrade, postrojenja i ostali inventar.[351] Osim dioničkog kapitala društvo je imalo i rezervni fond od 18,000.000 dinara.[352]

Većinski vlasnik bilo je Opće jugoslavensko bankarsko društvo iz Zagreba (226.106 dionica) Ostali dioničari bili su Oesterr.Creditanstalt (54.827), Želimir Mažuranić (1000), Spitz Alfred (1000), Bauer Marko (100), Pejanović Juraj (1000), Schiegg Ivan (100), Tauber Vladislav (100), Turković Zlatko (100). [353] Glavni ravnatelj Slaveksa d.d. bio je Spitz Alfred, U upravnom odboru su bili Berković Nikola, Braum Franjo, Jovanović Vasilije, Schwarz Alfred, Mađar, Fasta Richard, Čehoslovak, Rottenberg Frano, Austrijanac, Kandel Mavro i već spomenuti Alfred Spitz. U nadzornom odboru su bili Bauer Marko, Loebel K., Austrijanac i Pejanović Juraj.[354]

Strojeve u proizvodnom pogonu pokretala je parna mašina sa 350 KS. Na pilani je od strojeva za proizvodnju bilo 9 gatera (jarmenika) i 30 kružnih pila dok su u tvornici furnira bila dva

[350] AJ MTI KJ 65/523/1243/1570, Osnovni podaci prikupljeni 20.11.1934., 1
[351] AJ MTI KJ 65/523/1243/1570 Osnovni podaci prikupljeni 20.11.1934., 2
[352] „Slaveks, šumsko industrijsko d.d. u Zagrebu“, *Industrijska odbrana,* god. III, 1935., br.3-4., 30.
[353] AJ MTI KJ 65/523/1243/1570, Popis dioničara, 19.11.1937.
[354] AJ MTI KJ 65/523/1243/1570, Pregled B za 1935., 1., Pregled B za 1936., 1., Pregled B za 1937., 1.

noža za rezanje furnira, a 1936. nabavljen je još jedan nož za guljenje furnira.[355] Osim navedenog, za potrebe pilane i tvornice sagrađena je bila i industrijska pruga dužine 10,5 km[356] Tvornica furnira smatrana je jednom od najvećih u Jugoslaviji koja je bila specijalizirana za izradu hrastovog furnira ali i furnira od egzotičnog drveta.[357]

Tablica 37. Prosječan broj zaposlenih[358]

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	7	8	8	6	7
Tehničko osoblje	5	9	9	10	10
Kvalificirani radnici	18	20	19	21	15
Nekvalificirani radnici	182	185	220	161	141
Ukupno	212	222	256	198	173

Tablica 37. pokazuje strukturu te brojčano kretanje zaposlenih radnika i osoblja u pilani i tvornici furnira u Slavonskom Brodu. Iz nje vidljivo da je prema kvalifikacijskom sastavu u poduzeću je prevladavalo nekvalificirano radništvo, što je uostalom generalna karakteristika šumsko-pilanske industrije. Isto tako je karakteristično da su nekvalificirani radnici potiskivali kvalificirane sa mnogih radnih mjesta za koje kvalifikacija nije bila nužna. Nekvalificirani radnici činili su preko 80% ukupnog broja zaposlenika. Njihova dnevna zarada kretala se od 16 do 20 dinara dnevno.[359] Radno vrijeme u pilani je bilo 8 sati dok se u tvornici furnira prema potrebi radilo 22 sata u tri smjene.

[355] AJ MTI KJ 65/523/1243/1570, Osnovni podaci prikupljeni 20.11.1934., 2., Pregled B za 1936, 2.
[356] AJ MTI KJ 65/523/1243/1570 Osnovni podaci prikupljeni 20.11.1934., 2-3.
[357] Naša šumska poduzeća: Slaveks d.d., Industrijska odbrana, God. IV. 1935., br.1., 36.
[358] AJ MTI KJ 65/523/1243/1570, Pregled B za 1935., 2., Pregled B za 1936., 2., Pregled B za 1937., 2., Podaci za pilanu i tvornicu furnira za 1938., Osoblje, Podaci za pilanu i tvornicu furnira za 1939., Osoblje.
[359] Nezadovoljni niskom nadnicom, radnici poduzeća Slaveks stupili su u štrajk tražeći 70% povišicu plaće, kako poduzeće nije moglo odgovoriti na njihove zahtjev uslijed snakcija i nepovoljne konjunkture na svjetskom tržištu, štrajk je potrajao gotovo cijeli lipanj 1936. Radnici su napokon popustili nakon što im je ponuđena povišica od 25%., „Radnički pokret u šumskoj industriji“, *Industrijska odbrana,* god. IV.,1936., br. 16., 8.

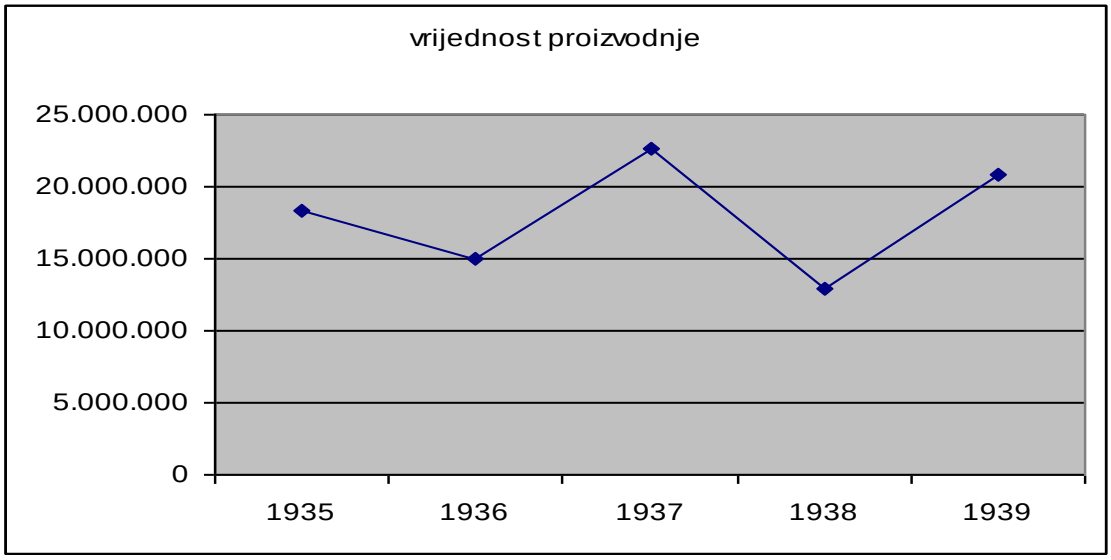
Tablica 38. Godišnja proizvodnja Slaveks d.d., pilana i tvornica furnira u Slavonskom Brodu[360]

	1935.		1936.		1937.		1938.		1939.	
	Količina	Vrijednost	Količina	Vrijednost	Količina	Vrijednost	Količina	Vrijednost	Količina	Vrijednost
Rezana građa	3750 m3	4,500.000	2094 m3	2,512.000	5.079 m3	6,094.800	3.987 m3	3,301.000	3798,7 m3	2,160.000
Furnir	1,720600 m2	13,764.800	1,558.560 m2	12,468.480	2,060.146 m2	16,481.168	1,571.903 m2	9,564.804	1,858.000 m2	18,680.000
Ukupno		18,264.800		14,980.480		22,575.968		12,865.804		20,840.000

[360] AJ MTI KJ 65/523/1243/1570, Pregled B za 1935., 2., Pregled B za 1936, 2., , Pregled B za 1937., 2., Podaci za pilanu i tvornicu furnira za 1938., Proizvodnja i prodaja, Podaci za pilanu i tvornicu furnira za 1939., Proizvodnja i prodaja.

Proizvodnja u pilani i tvornici furnira tijekom promatranog perioda nije bilježila kontinuirane trendove, nego je iz godine u godinu oscilirala . Najviša točka vrijednosti proizvodnje zabilježena je 1937. godine, dok je najniža proizvedena vrijednost bilježena u 1938. godini. Općenito je drvnu industriju, orijentiranu na izvoz 1937. godine zahvatila pozitivna konjunktura, što se onda odražavalo kako na vrijednost proizvodnje, tako i na vrijednost izvoza. Pozitivna konjunktura bila je više odraz izvanrednog porasta cijene drva na tržištu i pojačane potražnje koja nije potrajala u slijedećoj 1938. godini, nego je dapače potražnja za hrastovinom, koja je bila glavni proizvod pilane i tvornice poduzeća *Salveks d.d.* znatno smanjena uslijed zatvaranja tržišta za slavonskim hrast u Francuskoj koja je dotada uvozila znatne količine.[361]

Graf 12 Godišnje vrijednosti proizvodnje[362]

Promatrajući strukturu proizvodnje (vidi tablicu 38.) može se zaključiti se da 2/3 ukupne proizvodnje otpadalo na furnir od hrastovine.

[361] „Drvna industrija u 1938 godini, *Industrijski pregled*, god.IV., prosinac 1938., br. 39-42, 2.
[362] Isto kao bilješka 336.

Kemijska industrija

Kemijska industrija predstavljala je jednu od najmlađih industrijskih grana. Mnogi njeni proizvodi počeli su se u izrađivati tek poslije Prvog svjetskog rata. Carinska zaštita mnogobrojnih proizvoda kemijske industrije bili su izrazito visoki pa čak je u nekim slučajevima prelazila vrijednost robe za 100%. Takva carinska zaštita neosporno je pridonijela njenom poslijeratnom razvitku.[363] Kemijska industrija obuhvaćala je čitav niz raznovrsnih, ali i raznorodnih djelatnosti, kojima je često zajedničko samo to što se u preradi sirovina služe kemijskim procesima. U tu industrijsku granu pripadale su tehničko-kemijska industrija (kemijsko-farmaceutska industrija, industrija sapuna i svijeća, industrija boja i lakova, kolomasti, tinte, tvornice seruma, rafinerije mineralnih ulja), drvno-kemijska industrija (destilacija drva, industrija tanina, tvornice šibica) te krupna kemijska industrija u koju pripada industrija umjetnih gnojiva, sumporne kiseline, modre galice, industrija prerade naftnih derivata, te plinare.[364] Glavni proizvodi kemijske industrije mogli bi se podijeliti u dvije osnovne skupine i to proizvode namijenjeni izvozu i proizvode namijenjeni potrošnji najširih potrošačkih slojeva u zemlji. Od artikala namijenjenih unutrašnjem tržištu najraširenij bili su sapun, modra galica, benzin, šibice, petrolej i umjetno gorivo. Međutim, premda je broj potrošača bio velik, količina koja je dolazila na jednog konzumenta relativno je bila mala. Kao posljedica njezin razvoj, povećanje i jačanje bilo je usko povezano uz jačanje kupovne snage domaćih potrošača, odnosno, kemijska industrija nije se mogla razvijati bržim tempom nego što se razvijalo cjelokupno narodno gospodarstvo. Drugu skupinu proizvoda kemijske industrije predstavljali su razni ekstrakti, karbidi, cianamidi,

[363] Kukoleča, Stevan M., *Industrija Jugoslavije 1918-1938.*, Beograd, 1941., 497-499.
[364] Lakatoš, Joso, *Jugoslavenska privreda*, Zagreb, 1933., 271-272., Gašparović, Franjo, *Industrija Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1941., 17-19.

tutkalo, aluminijev oksid i slično, ali su svi osim aluminij-oksida bili izvažani kao sirovine i polusirovine te stoga upućeni na vanjsko tržište.[365]

Kemijska je industrija u odnosu na domaće sirovine imala obimnu bazu za svoj razvoj. Obilje rudnog i šumskog bogatstva, razgranata poljoprivredna proizvodnja te stočarstvo bili su pretpostavka da se kemijska industrija razvijala i za potrebe izvoza. Međutim, bilanca vanjske trgovine u kemijskoj grani ostao je u periodu od 1935. do 1939. godine pasivan, premda je u drugom dijelu zabilježeno smanjenje ovog salda.[366] Sve podgrane ove industrije osim jednim manjim dijelom i tehničko-kemijska podgrana bile su u sferi inozemnog kapitala. Takav jak utjecaj stranog kapitala može se objasniti da je kemijska industrija bila industrija koja je uglavnom zahtijevala krupni kapital, ali isto tako nedostajalo joj je i domaće stručno vodstvo, kao i stručno radništvo.[367]

Gotovo sve grane kemijske industrije bile su zastupljene u Savskoj banovini, dok se u Zagrebu kao trgovačkom središtu, nalazila sjedišta mnogih velikih kemijskih poduzeća, specijaliziranih za proizvodnju kemijskih sirovina za potrebe izvoza i za kemijsku preradu drveta. Od onih industrijskih poduzeća koja su imala svoje pogone u samom Zagrebu razvila se samo relativno manja kemijsko-tehnička industrija u koju se ubrajala industrija kemo-farmaceutskih preparata i seruma, industrija boja i lakova, kolomazova, industrija sapuna i tinte. [368]

[365] Kukoleča, Stevan M., *Industrija Jugoslavije 1918-1938.*, Beograd, 1941., 412-414.
[366] Rozenberg, Vladimir V., Kostić, Jovan Lj., *Ko finansira jugoslovensku privredu*, Beograd, 1940., 157-158.
[367] Rozenberg, Vladimir V., Kostić, Jovan Lj., *Ko finansira jugoslovensku privredu*, Beograd, 1940., 160-161., Lakatoš, Joso, *Jugoslavenska privreda*, Zagreb, 1933., 271.
[368] Kolar-Dimitrijević, Mira, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb, 1973., 234-235.

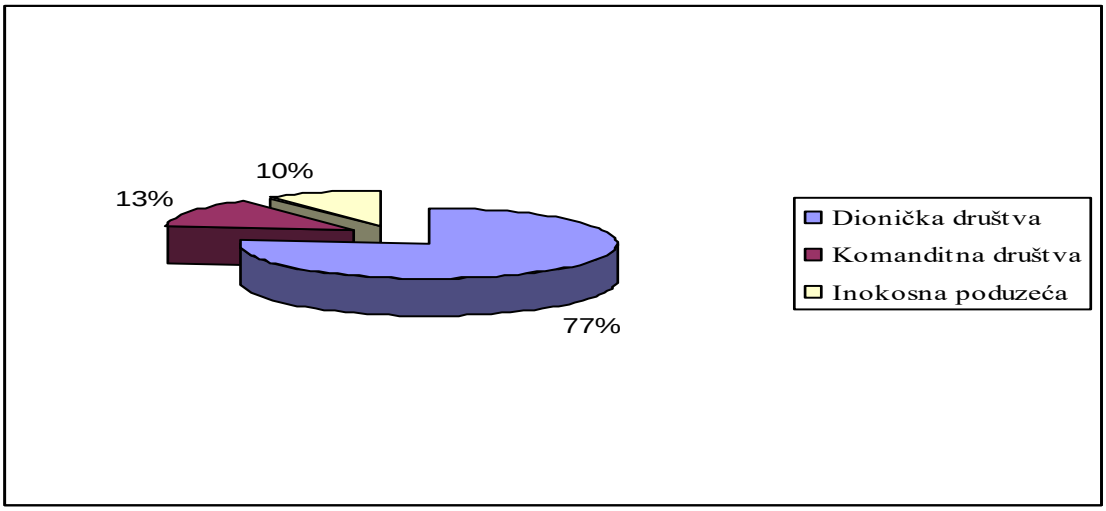
Popis poduzeća kemijske industrije čija su sjedišta uprave, odnosno proizvodni pogoni bili u Zagrebu[369]

Naziv poduzeća	Godina osnutka	Podaci o tvornici
Jugoslavenska destilacija drva d.d.	1922.	tvornica u Tesliću, Drinska banovina
Tvornica tanina Sisak d.d.	1915.	podružnica u Medvodama, Dravska banovina
Jugo-Tanin d.d.	1924.	tvornica u Sevnici, Dravska banovina
Tvornica tanina Sisak d.d.	1919.	tvornica u Sisku
Dioničko društvo za proizvađanje hrastovog ekstrakta	1880.	tvornica u Županji
Drvorezbarska tvornica Vrbovsko d.d.	1902.	tvornica u Vrbovskom
Titanit d.d. za kemijsku industriju	1919.	tvornica u Mahičnom pokraj Karlovca
Jugofarmacija d.d. veledrogerija i tvornica farmaceutskih preparata	1921.	Zagreb
Kemika dioničarsko društvo za kemijsku i farmaceutičku industriju	1920.	Zagreb
Isis d.d.	1918	Zagreb
Rave d.d.	1919	Zagreb
Kaštel tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d.	1920.	Zagreb
Jugoslavenski serum zavod d.d.	1920.	Zagreb
Jugoslavenski serum zavod d.d. podružnica Subotica	1938.	tvornica u Subotici
Dr. A. Wander dioničko društvo tvornica farmaceutskih i dietetičkih preparata	1926.	Zagreb
Sidol k.d. Industrijska proizvodnja kemičkih preparata Gaber i Vitković	1939.	Zagreb
Higijenski farmaceutski laboratorij Paracelsus ph.mr m. Šafranek i drug k.d.	1919.	Zagreb
Vjenceslav Pech, Prva Jugoslavenska kemička tvornica crnila i drugih kemičkih proizvoda	1912.	Zagreb
Penkale tvornice d.d. (ranije Edmond Moster i drug d.d.)	1911	Zagreb
Vuksan, tvornica sapuna i kemičkih proizvoda ing. E. Dresner	1933.	Zagreb
Tvornica sapuna i kemičkih proizvoda Hugo Bluehweiss k.d	1927.	Zagreb
Jablan tvornica sapuna i ostalih sredstava za čišćenje vl. Franjo Weiss	1937.	Zagreb
Moster, tvornica laka i boja d.d.	1920.	Zagreb
Tvornica tinte i kemikalija mr. Ph. Albrecht i Kovačić d.d.	1919.	Zagreb
Kemijske tvornice Bernard Moster	1927.	Zagreb
Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. Paris, filijala za Jugoslaviju	1930.	Sjedište u Parizu, tvornica u Zagrebu
Astra d.d.	1921.	Sjedište u Beogradu, tvornica u Zagrebu
Istok d.d.	1922	Zagreb
Danica d.d. za kemičke proizvode	1894.	tvornica u Koprivnici
Hrvatska industrija katrana d.d.	1913.	Zagreb

[369] Izvori za ovu tablicu, kao i za sljedeće tablice i grafičke priloge te podatke koji daju skupni prikaz kemijske industrije su AJ MTI KJ 65/560/1280, 65/561/1281, 65/562/1282, 65/563/1283, 65/565/1285, 65/567/1287.

Iz podatka o godini osnivanja razvidno je da je 23% poduzeća (ili njih sedam od 30) osnovano prije Prvog svjetskog rata, i upravo je zbog te činjenice prisutan u Zagrebu velik broj poduzeća, bilo ono samo formalno, odnosno sa sjedištem u Zagrebu ili i sa proizvodnim pogonom. Isto tako ukoliko se pažljivije pogleda vidljivo je da su gotovo sve vrste kemijske industrije bile zastupljene i prije Prvog svjetskog rata, te su ta poduzeća bila baza za daljnji tehnološki i proizvodni razvoj ove industrijske grane u Zagrebu. Prema vrsti vlasništva nad poduzećima prevladavala su dionička društva. Od 30 poduzeća njih 23 bila su dionička društva, tri poduzeća bila su inokosna, privatna poduzeća i četiri poduzeća bila su registrirana kao komanditno društvo.

Graf 13. Oblici vlasništva poduzeća kemijske industrije u Zagrebu[370]

Dionička društva kao pretežit oblik vlasništva kod poduzeća kemijske industrije razumljiv je iz tog razloga što je ta grana industrije, kako je prije spomenuto, zahtijevala veće investicije. Usporede li se podaci o vrsti vlasništva s podacima o visini uloženog kapitala, dobiva se podatak da su gotovo sva komanditna društva te inokosna poduzeća, osim *Kemijskih tvornica Bernard Moster,*[371] imala uloženog kapitala maksimalno do 1,200.000 dinara. Kod dioničkih društava uloženi kapital kretao se u rasponu od 1,200.000 do 62,000.000 dinara. Jedina

[370] Isto kao bilješka 369.
[371] Iznos uloženog kapitala u poduzeće *Kemijske tvornice Bernard Moster* iznosio je 4,800.000 dinara AJ, MTI KJ, 65/565/1285/2370 Kemijske tvornice Bernard Moster, Osnovni podaci.

iznimka bila je *Tvornica tinte i kemikalija mr. ph. Albrecht i Kovačić d.d.* s ukupnim uloženim kapitalom od svega 532.764 dinara.[372]

Kemijska industrija Zagreba, ali uopće Kraljevine Jugoslavije, smatrala se jednom od najmlađih industrijskih grana i stoga je razumljivo da su počeci ove industrije uglavnom vezani uz strani kapital, ali i strano stručno, kvalificirano vodstvo te radnike. Relativno visok udio stranog kapitala u poduzećima kemijske industrije rezultat je isto tako zaštitničke carinske tarife što ih je uživala ta grana industrije. Mnoga poduzeća osnivana su na jugoslavenskom tlu upravo kako bi se „izigrala" carinska politika te se nesmetano razvijala od ostale konkurencije. Osim toga, određene vrste kemijske industrije imale su stratešku važnost, takva su poduzeća uglavnom i gotovo u pravilu bila u rukama stranog kapitala i njihovih povjeritelja. O udjelu stranog vlasništva u kemijskoj industriji u Zagrebu svjedoči slijedeća tablica.

Tablica 39. Udjel stranog vlasništva u kemijskoj industriji[373]

Narodnost vlasništva	Broj poduzeća
Domaće	10
Pretežno domaće	4,5*
50% domaće 50% strano	6
Pretežno strano	5,5*
Strano	3
Nepoznato	1

**Tvornica tanina Sisak d.d.* tijekom perioda 1935.-1939. mijenja vlasništvo stoga ono od pretežno domaćeg prelazi u pretežno strano.

Od spomenutih 30 poduzeća u daljnju analizu mogla su ući 26 poduzeća zbog nedostataka cjelovitih podataka.[374] Ukupni uloženi kapital u kemijskoj industriji iznosio je 270.525.201 dinara.[375] Glavnina investicija ili 36,1% odnosila se na glavnicu, sljedeća po veličina investicija odnosila se na investicije u strojeve i ostali pomoćni inventar potreban za

[372] AJ MTI KJ 65/565/1285/2343 Tvornica tinte i kemikalija mr ph Albrecht i Kovačić d.d., Osnovni podaci.
[373] Isto kao bilješka 369
[374] U analizi nisu ušla poduzeća *Rave d.d., Isis d.d., Istok d.d., Penkale tvornice d.d.*
[375] Isto kao bilješka 369.

proizvodnju i iznosio je 23,6% ukupnih investicija.[376] Visoki udjel glavnice u kemijskoj industriji dolazi odatle što se u toj grani industrije, kako je već naglašeno, nalazio visoki udio krupnog stranog kapitala predstavljen preko banaka ili je transparentan, vidljiv kroz posjedovanje dionica od strane inozemnih poduzeća. Eklatantan primjer vidljivog udjela stranog kapitala u poduzeću kemijske industrije jest poduzeće *Drvorezbarska tvornica Vrbosko d.d.* (proizvodnja žigica) čiji je većinski dioničar do 1937. *International Match Coorporation, New York*, a zatim je taj paket dionica (28.000 dionica) prešao u ruke *Svenska Tandstiks Aktienbolaget*.[377] Investicije u postrojenja i pomoćni inventar također ima visok udio u ukupno uloženom kapitalu što je značilo da je kemijska industrija koristila moderniju tehnologiju. Ukupna snaga postrojenja 26 industrijskih poduzeća iznosila je 3850 KS.[378] Usporede li se s prehrambenom (3650 KS) i drvnom industrijom (4401 KS) dolazi se do podatka je kemijska industrija u Zagrebu po ovom kriteriju bila dosta razvijena, premda pravu sliku daje odnos pogonske snage i radnih mjesta. Uzme li se matematička sredina ukupnog broja zaposlenih u razdoblju od 1935. do 1939. godine i stavi se u odnos sa ukupnom pogonskom snagom ispada da je u prosjeku na 1 radnika otpadalo 2,9 KS. Prema pogonskoj snazi najrazvijenija je bila Jugoslavenska destilacija drva d.d. sa sjedištem u Zagrebu te

[376] Ukupni uloženi kapital dijeli se na glavnicu, odnosno dionički kapital (naravno samo kod poduzeća koja su svojim oblikom dionička društva), dugoročno uloženi kapital (zemljište sa zgradama i strojevi) te rezervni fondovi. Usp. *Obris industrijske strukture banovine Hrvatske u godini 1938.*, Ekonomski institut Banovine Hrvatske, Zagreb, 1940., 12-13.

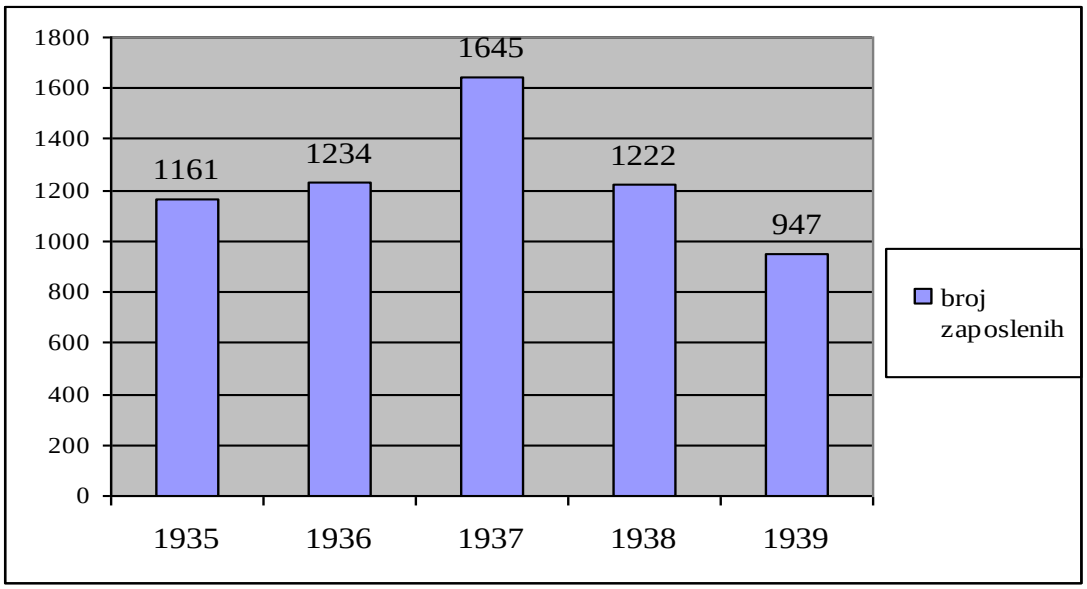
[377] AJ MTI KJ, 65/569/1289/2314 Drvorezbarska tvornica Vrbovsko d.d., Osnovni podaci prikupljeni 23.11.1934., Privremeni podaci za 1937. Ovdje je potrebno napomenuti da je proizvodnja žigica bila u okviru Autonomne uprave državnih monopola, kao uostalom duhan i sol, međutim, Uprava je za kredit dobiven od švedskog koncerna *Svenska Tandstiks Aktienbolaget* (*Stab*)zauzvrat dala tom koncernu monopolno pravo na proizvodnju i prodaju žigica.. Ugovor o kreditu je bio potpisan 9.11.1928., a kredit je iznosio 22 milijuna dolara na rok od 30 godina. Na isti rok od 30 godina *Stab* je dobio traženi monopol na žigice. Pri zaključenju kredita *Stab* je od Uprave monopola primio jednu opću obvezu na čitav iznos kredita koju je prodao američkoj banci *Lee Higgins and Co* iz New Yorka, koja je emitirala obveznice u tri tranše. Zbog toga je vrlo vjerojatno Drvorezbarska tvornica Vrbovsko d.d. prvotno u većinskom vlasništvu *International Match Coorporation, New York*, da bi potom bila preuzeta natrag od *Stab-a*. Usp. Rozenber, Vladimir, Kostić, Jovan, Ko finansira jugoslovensku privredu, Beograd, 1940., 170-171.

[378] Vidi bilješku 369.

tvornicom u Tesliću, u Drinskoj banovini. Tvornica u Tesliću imala je ukupni pogon od 1530 KS i bila je jedna od najvećih jugoslavenskih tvornica za suhu destilaciju drva. [379]

Ukupan broj zaposlenih radnika i namještenika u kemijskoj industriji u prve tri godine promatranog razdoblja (1935.1939.) u konstantom su rastu. Taj porast isprva je blag da bi zatim doživio kulminaciju u 1937. godini kada je zabilježen najveći broj zaposlenih radnika i namještenika. Nakon 1937. sve je rapidniji pad zaposlenih da bi se u posljednjoj promatranoj godini ,1939. broj zaposlenih spustio ispod broja zabilježenog na početku razdoblja 1935. godine.

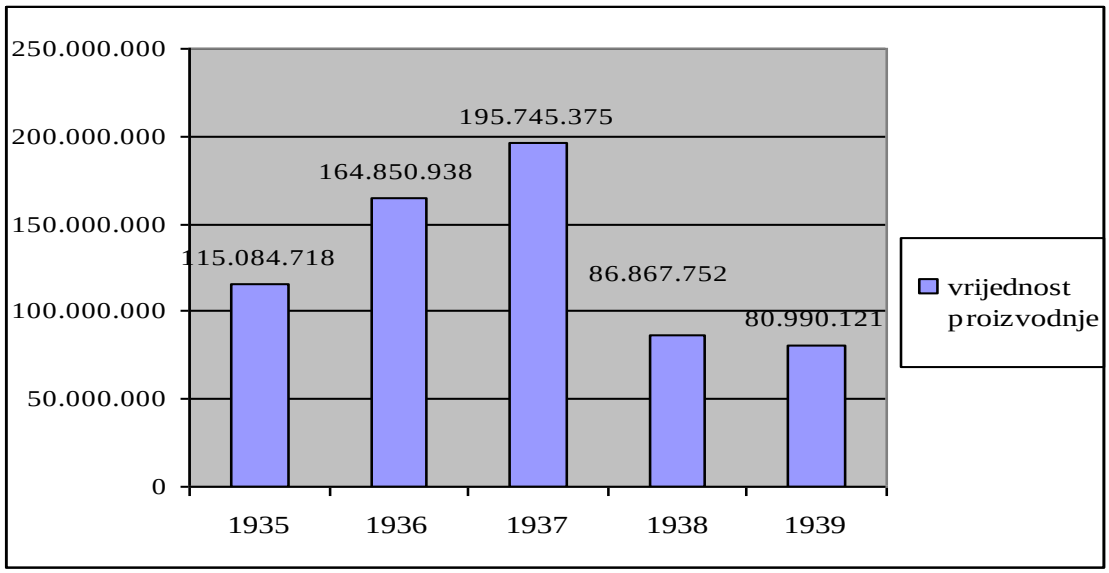
Graf 14. Ukupan broj zaposlenih u kemijskoj industriji[380]

Gotovo identičnu sliku pruža razvoj vrijednosti proizvodnje (vidi graf nr.). U početku promatranog perioda postoji stupnjevit rast vrijednosti koji je doživio svoj vrhunac 1937., nakon čega je uslijedio pad. Taj pad puno je drastičniji u vrijednosti proizvodnje, nego li u ukupnom broju zaposlenih. Stoga se može ustvrditi da je tijekom 1935., 1936. i 1937. godine ova grana industrijske proizvodnje bila u povoljnoj konjunkturi.

[379] AJ MTI KJ 65/560/1280/2303 Jugoslavenska destilacija drva d.d. Osnovini podaci prikupljeni 24.11.1934., „Jugoslavenska Destilacija drva d.d. Zagreb-Teslić“, *Industrija i trgovina*, br. 10-11. 1936., 5-7.
[380] Isto kao bilješka 369.

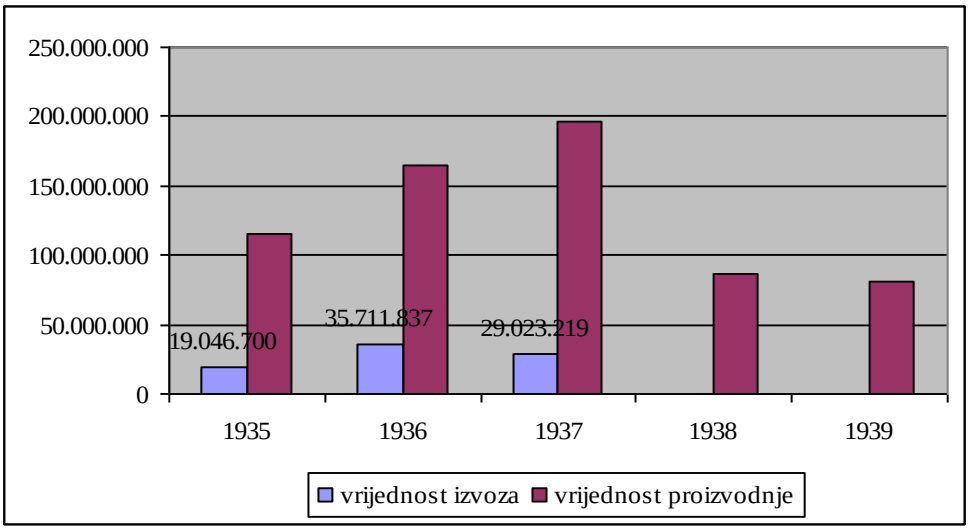
Graf 15. Ukupna vrijednost proizvodnje kemijske industrije u Zagrebu[381]

Potrebno je napomenuti da pad koji je uslijedio nakon 1937. djelomice je odraz obustave proizvodnje u nekoliko poduzeća, kao npr. kod *Titanita d.d., Tvornica tinte i kemikalija mr. ph. Albrecht i Kovačić d.d*. kao i u *Danici d.d. za kemičke proizvode d.d.*. Međutim, kod onih poduzeća koja su kontinuirano radila nije zabilježen pad u količini proizvodnje, nego je više rezultat pada cijene proizvoda na tržištu. Naime, nakon što je sve intenzivnija klirinška razmjena sa Njemačkom, na domaćem tržištu pojavljuju se konkurentski strani u ovom slučaju njemački proizvodi, koji su daleko jeftiniji nego domaći, te su domaći proizvođači primorani rušiti cijene kako bi što bolje mogli konkurirati uvezenim proizvodima.

[381] Isto kao bilješka 369.

Graf 16. Odnos vrijednosti izvoza i proizvodnje[382]

Od 26 poduzeća kemijske industrije, koja su imale pogone u Zagrebu ili tek sjedište, svega devet poduzeća dio svoje proizvodnje izvozio je u inozemstvo. Kod nekih poduzeća izvoz je sporadičan, odnosno nema kontinuitet niti u tri godine kroz koje se uopće može pratiti izvoz. Najbolje rezultate u izvozu pokazivala je drvno kemijska grupa poduzeća, čiji je glavni izvozni artikl bio ekstrakt hrasta i kestena za štavljenje kože. Spomenuto poduzeće, *Jugoslavenska destilacija drva d.d.* izvozilo je gotovo 80% svoje proizvodnje, Tvornica tanina Sisak d.d. izvozila je gotovo 70% proizvodnje. Njihov izvoz činio je preko jedne trećine ukupnog izvoza kemijske industrije. Od ostalih poduzeća, jedino je *Jugofarmacija d.d.* imala približnu vrijednost izvoz, no međutim glavni izvozni proizvod ovog poduzeća nisu bili galenski pripravci i medicinski specijalitet nego ljekovita bilja.

[382] Isto kao bilješka 369.

Primjeri slučaja („case studies“) industrijskih poduzeća u kemijskoj industriji

Kaštel tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d.

Tvornica *Kaštel* osnovana je 1920. godine na imanju Kaštel grofa Nugenta u Karlovcu. Tvornicu su osnovala poduzeća *Isis d.d. za promet i industriju droga i kemikalija* u Zagrebu te poduzeće *Chinoin d.d. tvornice kemijsko-farmaceutskih proizvoda* iz Ujpesta (Mađarska). Godine 1928. *Kaštel* je preseljen iz Karlovca u Zagreb u Cankarevu ulicu 28. Kupnjom dionica 1929. od poduzeća *Isis d.d.* i *Chinoin d.d.* dr. Eugen Ladany, mr. ph. Dragutin Peroš, stariji, ing. Vladimir Brajković i Mirko Filipović preuzeli su vlasništvo nad Kaštelom.[383] Prilikom prikupljanja osnovnih podataka 1934. dionički kapital poduzeća iznosio je 2,000.000 din, rezervni fond 181.141 din. U poduzeće je bilo stvarno uloženo kapitala u vidu zgrade i drugih nekretnina 1,900.000, strojeva 804.415 din te uredskog namještaja 117.000 din.[384] Tijekom 1935. dionička glavnica bila je povišena na 4 milijuna dinara, međutim koncem te godine ona iznosi samo 3 milijuna pošto je odmah otpisan 1 milijun radi gubitaka iz ranijeg razdoblja te za otpis gubitaka nastalih prodajom dvorca u Karlovcu, u kojem je u prvo vrijeme bila smještena tvornica.[385]

Na godišnjoj skupštini dioničara 1935 godine dionice su deponirali mr. ph. Dragutin Peroš 300 dionica, dr. Aurel Borovečki 200 dionica, Vladimir Brajković 200 dionica, Mirko Filipović 100 dionica, te Đuro Kenig također 100 dionica. I sljedeće godine dioničari ostaju isti, većinski dioničari i dalje su mr. ph. Peroš i dr. Borovečki. Međutim u 1937. od starih dioničara ostaju samo mr. ph. Peroš i dr. Borovečki sa po 400 dionica. Novi dioničari bili su Nikola pl. Ritter (100 dionica), Vilim Goldschmied (100 dionica), Niko Ilić (100), te Ernest Lukić (100). Na sljedećoj održanoj skupštini dioničara, 1939. godine ponovno dolazi do

[383] AJ, MTI KJ, 65/567/1287/2321 “Kaštel” tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Osnovni podaci prikupljeni 22.11.1934., 1.
[384] Isto.
[385] „Kaštel, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Zagreb“, Narodno blagostanje, br. 19-Dodatak, 1936., 80.

promjene sastava dioničara, no i dalje su većinski vlasnici bili Peroš (2000 dionica) i Borovečki (1100). Niko Ilić povećao je svoj udio na 600 dionica, Ernest Lukić zadržao je i dalje 100 dionica, a novi dioničari dr. Lujo Kolin i Zdravko Zaninović deponirali su svaki po 100 dionica.[386] Članovi ravnateljstva bili su mr. Dragutin Peroš, predsjednik poduzeća, Nikola pl. Ritter, potpredsjednik, mr.ph. Bruno Vouk, član ravnateljstva, dr. Aurel Borovečki, član ravnateljstva, Ernest Lukić, član ravnateljstva, bankovni prokurist, dr. Vjekoslav Fleischer, pročelnik nadzornog odbora, tajnik Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu, Dragutin Winkler, član nadzornog odbora, bankovni ravnatelj, ing. Dionisije Ladany, član nadzornog odbora, patentni inženjer. Dr. Eugen Ladany bio je ravnatelj poduzeća, a tehnički ravnatelj tvornice ing. kemije mr.ph. Vladimir Brajković, dok je Mirko Filipović bio prokurist.[387]

Kemijsko farmaceutska industrija u razdoblju između dva svjetska rata relativno je bila još uvijek u povoju. Tvornica Kaštel jedna je od prvih tvornica, pored *Isisa* .i *Kemike* u kojoj su se proizvodili lijekovi, ili kako to u opisu proizvoda stoji, galenski preparati (tablete, ekstrakti, injekcije, kapsule, itd.) i tzv. specijalni preparati ili specijaliteti. Tvornica je nastojala svojim proizvodima zamijeniti strane lijekove, naime strani lijekovi svjetski poznatih proizvođača, poput Bayera iz Njemačke, bili su vrlo rašireni u upotrebi, te je stoga konkurencija bila dosta jaka, a i među domaćim proizvođačima čest je bio slučaj i nelojalne konkurencije.[388] Tvornica Kaštel proizvodila je oko 1600 različitih vrsta pripravaka, a kako bi uspješno konkurirala stranim i domaćim proizvodima izbacivala je godišnje 10-ak novih lijekova.[389] Osim na domaćem tržištu, poduzeće je nastojalo plasirati svoje proizvode i u

[386] AJ, MTI KJ, 65/567/1287/2321 "Kaštel" tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1935., 1., Povremeni podaci za 1936., 2., Povremeni podaci za 1937., 2., Popis prisutnih dioničara na redovitoj glavnoj skupštini *Kaštel tvornice kemijskih proizvoda d.d*. održanoj 23.3.1939.
[387] Tijekom 1937. ravnateljstvu se pridružuje dr. Niko Ilić, odvjetnik iz Zagreba, a 1939. i dr. Lujo Kolin, liječnik iz Zagreba. AJ, MTI KJ, 65/567/1287/2321 "Kaštel" tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1935., 1., Povremeni podaci za 1936., 1-2. Povremeni podaci za 1937., 1-2., Podaci za firmu za 1939., Spisak članova ravnateljstva.
[388] „Čudne prilike u našoj kemijsko-farmaceutskoj industriji, konkurencijska borba koja prelazi dopustive granice*", Jugoslavenski Lloyd*, br. 13, 1935., 1.
[389] AJ, MTI KJ, 65/567/1287/2321 "Kaštel" tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1935., 4., Povremeni podaci za 1936., 3-4.

inozemstvu, tako je poduzeće imalo zastupništvo u Njemačkoj, u Berlinu za preparat Echinantigen koji je ujedno bio i glavni izvozni artikl.[390]

U 1935. godini iskorištenost od punog proizvodnog kapaciteta iznosila je 65%. Vrijednost godišnje proizvodnje u 1935. godini iznosila je 8.446.640 din. Od toga izvezeno je (0,15% ukupan izvoz) u Njemačku vrijednosti 4.500 din (Echinantigen injekcije, 90 kutija), u Palestinu 100 din, Litvu 50 din, te u Austriju 100 din. Ostalo je prodano na domaćem tržištu i to 35% državnim i samoupravnim tijelima te apotekama i privatnim trgovinama 64,85 %[391]

Uz 70% iskorištenost punog kapaciteta u 1936. godini proizvodna vrijednost iznosila je 10.230.000 din . Od toga državnim i samoupravnim tijelima prodano je 30%, privatnoj trgovini 69.35%, te je tek 0,65% izvezeno. Izvoz je išao u Njemačku (190 kutija Echinantigen injekcije) u vrijednosti 11.600 din, Poljsku 4 kutije u vrijednosti 200 din, u Palestinu 1 kutija u vrijednosti 160 din, te u Čehoslovačku 1 kutija u vrijednosti 50. din. Također, u Švicarsku je izvezen 3,5 kg Phentamethylentetrazola u vrijednosti 14.000 din, Piridinbetakabonsaure 2 kg u vrijednosti 4.000 din i kalcijev levulionat 15 kg u Englesku, u vrijednosti 7.600 din.[392]

I u 1937. godini radilo se sa 70% ukupnog kapaciteta. te je ukupna godišnja proizvodnja iznosila: ampula injekcija 1745370 kom u vrijednosti 6,000.000 din, tableta 6200 kg u vrijednosti 500.000 din, specijaliteta u vrijednosti 8,944.000 din medicinskih šećerića u vrijednosti 110.000 din, ekstrakta i tinktura u vrijednosti 260.000, pilula po narudžbi ljekarni u vrijednosti 55.000 din, supozitorija 100.000 din, te Pentamethylentetrazola u vrijednosti 240.000 din. Sveukupna vrijednost iznosila je 16,209.000 din.[393] Od toga 75% prodana je u zemlji, privatnim trgovinama-ljekarnama, 25% državnim i samoupravnim zavodima i ustanovama, te tek 0,001% je izvezeno u Njemačkoj, i to injekcije Echinantigena u vrijednosti

[390] AJ, MTI KJ, 65/567/1287/2321 "Kaštel" tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Osnovni podaci prikupljeni 22.11.1934.,2.
[391] AJ, MTI KJ, 65/567/1287/2321 "Kaštel" tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1935., 3-4.
[392] AJ, MTI KJ, 65/567/1287/2321 "Kaštel" tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1935., 4.
[393] AJ, MTI KJ, 65/567/1287/2321 "Kaštel" tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1937., 3-4.

od 10.000 din.[394] Godišnja proizvodnja iz 1937. se više nije mogla premašiti. tijekom 1938. ukupna vrijednost iznosila je 12,083.900 din, a sljedeće 1939. godine iznosila je 13,281.000 din[395]

Poduzeće Kaštel bilo je jedno od rijetkih poduzeća koje je gotovo u potpunosti zapošljavala domaće radnike. Podatak kako su članovi uprave kao i radnici svi do jednoga jugoslavenski državljani istican je s ponosom i u tiskovinama.[396] Još jedna zanimljiv podatak, ili barem rijedak i usamljen slučaj jest i to što je među tehničkim osobljem, koji su većinom akademski obrazovani, liječnici, magistri farmacije i kemičari, bila zaposlena i jedna žena.

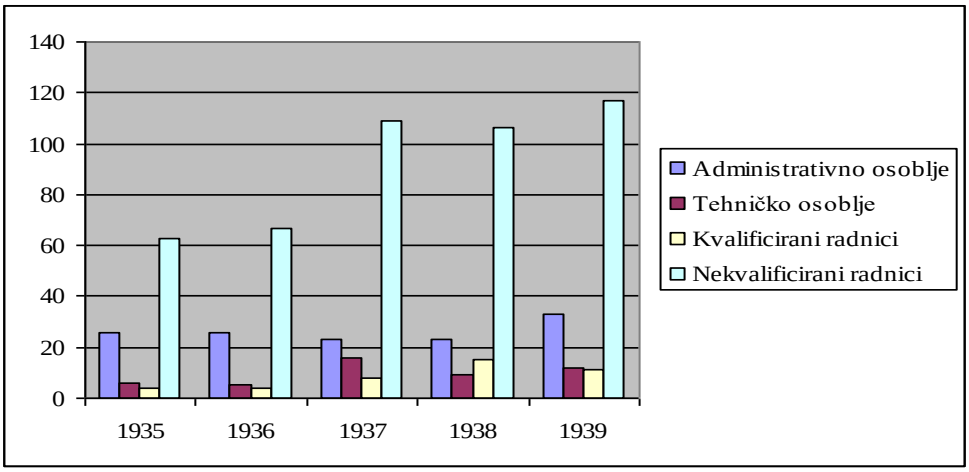
Tablica 40. Prosječan broj zaposlenih u poduzeću Kaštel[397]

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	26	26	23	23	33
Tehničko osoblje	6	5	16	9	12
Kvalificirani radnici	4	4	8	15	11
Nekvalificirani radnici	63	67	109	106	117
Ukupno	99	103	156	153	173

Kod distribucije zaposlenih interesantno je što nakon nekvalificiranog radništva, koje je daleko najbrojnije, slijedi administrativno osoblje, koje u pojedinim razdobljima daleko premašuje broj stručnog osoblja i kvalificiranih radnika. Među administrativnim radnicima visoki je postotak muškog osoblja, dok kod nekvalificiranih, većina su žene, a jedan određen postotak čine i maloljetni radnici. Tehničko osoblje kako je već spomenuto činili su uglavnom zaposlenici sa fakultetskom spremom.

[394] AJ, MTI KJ, 65/567/1287/2321 "Kaštel" tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1937., 5-6.
[395] AJ, MTI KJ, 65/567/1287/2321 "Kaštel" tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja, Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.
[396] U jednom anonimnom letku u kojem se optužuje poduzeće Kaštel da je ekspozitura stranih farmaceutskih koncerna, među ostalim se ističe i protužidovska orijentacija poduzeća., „Čudne prilike…", *Jugoslavenski Lloyd*, br. 13, 1935., 1.
[397] AJ, MTI KJ, 65/567/1287/2321 "Kaštel" tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1935., 2., Povremeni podaci za 1936., 2., Povremeni podaci za 1937., 2, Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje, Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.

Graf 17. Distribucija zaposlenih u poduzeću Kaštel 1935.-1939.[398]

Od 1938. godine moguće je pratiti ukupni iznos isplaćen za plaće zaposlenog osoblja i radnika poduzeća Kaštel, kao i podatak koliko je isplaćeno za socijalno osiguranje radnika. U 1938. godini poduzeće je za plaće radnika i osoblja isplatilo 2,787.049 din, te za osiguranje 235.140 din. Također saznajemo da je za državne neposredni porez, banovinski i općinski prirez plaćeno 149.668 din, državnih trošarina 51.949 din, banovinsku trošarinu 12.927 din, općinsku trošarinu 12.561 din. carine na uvoz sirovina 533.344 din. kao i porez na poslovni promet 1,278.482 din.[399] Sljedeće je godine, 1939. sukladno povećanju broja radnika plaćeno više za plaće odnosno 3,004.425 din kao i za osiguranje 261.581 din. No Državni neposredni porez, banovinski i općinski prirezi gotovo se utrostručio i iznosio je 528.574 din, kao i banovinska i općinska trošarina, te je svaka iznosila oko 30.000 din. Ipak porez na poslovni promet iznosio je nešto manje, 1,042.879 din[400]

[398] Isto kao bilješka 397.
[399] AJ, MTI KJ, 65/567/1287/2321 "Kaštel" tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Podaci o firmi za 1938., Račun gubitka i dobitka, Porezi.
[400] AJ, MTI KJ, 65/567/1287/2321 "Kaštel" tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Podaci o firmi za 1939., račun gubitka i dobitka, Porezi.

Kemijske tvornice Bernard Moster

Kemijske tvornice Bernard Moster bilo je privatno poduzeće protokolirano 1933. godine, kao slijednica poduzeća *Moster E. industrija lakova* koje je 1927. godine osnovao ing. Ervin Moster. Poduzeće je započelo s radom u maloj radionici u dvorišnoj zgradi u Mesničkoj ulici 13. Nova tvornica lakova sagrađena je 1930. godine u Heinzelovoj ulici 59. A već 1934. dograđena je novo odjeljenje za proizvodnju tutkala. Međutim, cijena tutkala je u međuvremenu pala za 50% zbog velike konkurencije ostalih tvornica koje su proizvodile tutkalo, pa je poduzeće bilo primorano ući u kartel[401] sa tim tvornicama ili prestati s proizvodnjom. Zbog nerentabilnosti proizvodnje tutkala po cijeni koju je kartel proizvođača tutkala nametnuo u tvornici je bila obustavljena proizvodnja tutkala već 1936. godine.[402] Podizanje tvornice u Heinzelovoj ulici bila je velika investicija što pokazuje podatak o ukupno uloženom kapitalu za novu tvornicu. Poduzeće je u zgrade i zemljište tvornice uložilo 1,500.000 din, u postrojenja za proizvodnju 800.000 dinara te za nabavu sirovinu još 1,000.000 dinara.[403] Elektromotori koju su pokretali strojeve za proizvodnju bili su ukupne snage 77 KS. U 12 odjeljenja tvornice proizvodili su se lakovi u boji, prozirni lakovi, emajl lakovi, uljane boje, tutkalo i staklarski kit. U tvornici lakova i boja radilo se osam sati dnevno dok se u odjeljenju za proizvodnju tutkala radilo osmosatno radno vrijeme u tri smjene.

Tablica 41. Prosječan broj zaposlenih u *Kemijskim tvornicama B. Moster*[404]

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	9	8	8	7	7
Tehničko osoblje	0	0	0	1	1
Kvalificirani radnici	3	0	0	7	9
Nekvalificirani radnici	33	16	16	15	13

[401] O kartelima vidjeti poglavlje Koncentracija industrijskih poduzeća
[402] AJ, MTI KJ, 65/565/1285/2370, Kemijske tvornice Bernard Moster, Povremeni podaci za 1936.,2.
[403] AJ, MTI KJ, 65/565/1285/2370, Kemijske tvornice Bernard Moster, Osnovni podaci prikupljeni 22.11.1934., 1-2
[404] AJ, MTI KJ, 65/565/1285/2370 Kemijske tvornice Bernard Moster, Povremeni podaci za 1935., 1, Povremeni podaci za 1936., 1, Povremeni podaci za 1937., 1, Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje, Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje

Iz tablice 41. dade se iščitati da je poduzeće Bernarda Mostera spadalo u skupinu manjih poduzeća u kojima su glavninu radnika činili nekvalificirano radništvo. Poduzeće nije zapošljavalo stranih radnika niti osoblja, a zanimljiva je i činjenica da u prve tri godine promatranog razdoblja među zaposlenima nije bilo tehničkog osoblja. Bili su to zaposlenici koji su obavljali više ili vodeće tehničke poslove, a za koje su imali bilo majstorsku bilo fakultetsku ili ovima sličnu stručnu spremu. Najvjerojatnije je da je sam vlasnik, Bernard Moster ujedno bio i tehnički poslovođa u poduzeću. Tek od 1938. navodi se da je ovu funkciju vršio ing. kemije Ervin Moster, sin vlasnika Bernarda Mostera.[405] Osnovne sirovine za proizvodnju tutkala, otpatke životinjskih koža poduzeće je nabavljalo u zemlji, dok su polusirovine za proizvodnju lakova i boja uvožene iz Njemačke, Španjolske, Grčke i Rumunjske.[406] Postotak iskorištenja punog kapaciteta tvornice tijekom promatranog razdoblja kretao se od 60 do 70%. Obustava proizvodnje tutkala tek dvije godine nakon uvođenja tog artikla u proizvodni asortiment poduzeća osjetno se odrazila na ukupnu godišnju proizvodnju u 1936. koja je bila gotovo prepolovljena. Tijekom razdoblja od 1935. do 1939. vrijednost proizvodnje iz 1935. godine više nije postignuta, premda je poduzeće izbacilo na tržište neke nove proizvode, poput paste za parkete, nitro razrjeđivača te firnisa. Kao razloge tomu u anketnom upitniku vlasnik poduzeća navodi da je poslovanje poduzeća uslijed pomanjkanja građevne djelatnosti znatno nazadovalo, a situaciju dodatno je pogoršavao i nedostatak jeftinih kredita za industrijska poduzeća. Poduzeće Bernarda Mostera u cijelosti je svoje proizvode prodavalo na domaćem tržištu. Većina je bila distribuirana privatnim trgovinama, a jedan manji dio, oko 10% vrijednosti proizvodnje, bio je isporučivan preko državnih nabavki Direkcijama državnih željeznica u Zagrebu i Beogradu, različitim zavodima Ministarstva vojske i mornarice te državnim rudnicima.[407]

[405] AJ, MTI KJ, 65/565/1285/2370 Kemijske tvornice Bernard Moster, Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje.
[406] Od polusirovina koje su se koristile uglavnom za proizvodnju lakova i boja poduzeće je nabavljalo iz inozemstva kopalu, kalafonij i benzin. AJ, MTI KJ, 565/1285/2370 Kemijske tvornice Bernard Moster, Povremeni podaci za 1935., 2.

Tablica 42. Pregled godišnje proizvodnje *Kemijskih tvornica Bernard Moster*[408]

	1935		**1936**		**1937**		**1938**		**1939**	
	Količina	Vrijednost	Količina	Vrijednost	Količina	Vrijednsot	Količina	Vrijednost	Količina	vrijednost
Staklarski kit	150.000 kg	330.000	150.000	330.000	180.000 kg	414.000	120.000	211.200	140.000	400.000
Lakovi i boje	80.000 kg	960.000	80.000	960.000	130.000 kg	1,690.000	106.500 kg	1,042.000	95.300 kg	1,522.000
Tutkalo	90.000	1,080.000	Obustavljena proizvodnja		Obustavljena proizvodnja		Obustavljena proizvodnja		Obustavljena proizvodnja	
Firnis	-	-	-	-	-	-	22.500 kg	186.000	25.000 kg	265.000
Pasta za parkete	-	-	-	-	-	-	5000 kg	55.000	5000 kg	90.000
Razrjeđivači	-	-	-	-	-	-	1500 kg	26.400	1500 kg	39.000
Ukupno		2,370.000		1,290.000		2,104.000		1,520.600		2,316.000

[407] AJ, MTI KJ, 65/565/1285/2370 Kemijske tvornice Bernard Moster, Povremeni podaci za 1935., 2-3, Povremeni podaci za 1936., 3, Povremeni podaci za 1937., 3.

[408] AJ, MTI KJ, 65/565/1285/2370 Kemijske tvornice Bernard Moster, Povremeni podaci za 1935., 2, Povremeni podaci za 1936., 2, Povremeni podaci za 1937., 2, Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja, Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.

Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. Pariz, podružnica za Jugoslaviju (Sodoad)

Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. (skraćeno Sodoad)podružnica je francuskog dioničkog društva s L' air Liquide sa sjedištem u Parizu, dok su se tvornica i pogonska direkcija nalazile u Zagrebu, u Sajmišnoj ulici (poslije nosi naziv Henzelova) 62. Podružnica je protokolirana 21.9.1930. godine u Zagrebu ovlaštenjem Ministarstva trgovine i industrije. Tvornica je sagrađena tijekom 1930. i 1931. godine, a otpočela se sa proizvodnjom u drugoj polovici 1931. godine.[409] Poduzeće je osnovano isključivo sa francuskim kapitalom, te su se svi dioničari nalazili u Francuskoj. Dionička glavnica poduzeća iznosila je 5,000.000 franaka , a od toga je uplaćeno 1,250.000 franaka. U podružnicu u Zagrebu bilo je uloženo ukupno 5,961.524 dinara. Taj iznos investiran je na sljedeći način; u postrojenje za proizvodnju uloženo je 3,010.289 dinara, u zgrade i zemljište 2,324.461 din te pomoćni alat i inventar 624.774 dinara.[410] Za pokretanje proizvodnih strojeva služio je jedan dieselov motor ukupne snage 80 KS. U tvornici se proizvodio kisik, komprimirani zrak i rastvoreni acetilen pakirani u čeličnim bocama. Tvornica je radila periodično, dok se ne bi povratio dovoljan broj praznih čeličnih boca, a najmanje 3000 m3 kapaciteta, tada se radilo po prilici 8-10 dana 24 sata dnevno. Ostatak mjeseca se radilo se osmosatno radno vrijeme radi uzdržavanja strojeva i boca. Maksimalni mjesečni kapacitet iznosio je 19.000 m3 kisika, isto toliko komprimiranog zraka i 3200 m3 rastvorenog acetilena.[411] Članovi ravnateljskog vijeća *Sodoada* bili su Jean Delorme, Edmond Deschars i Pierre Philippon, dok je direktor podružnice u Zagrebu te povjerenik stranog kapitala bio Jacques de Cock.[412]

[409] AJ, MTI KJ, 65/566/1286/2251, Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. Pariz, Podružnica za Jugoslaviju, Osnovni podaci prikupljeni 11.12.1934., 1.
[410] Isto str. 2., Podaci o firmi za 1939., Podaci iz bilansa
[411] Isto str. 3.
[412] AJ, MTI KJ, 65/566/1286/2251, Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. Pariz, Podružnica za Jugoslaviju, Pregled B za 1935., 1

Tablica 43. Prosječan broj zaposlenih[413]

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	5	5	6	9	9
Tehničko osoblje	1	2	2	1	2
Kvalificirani radnici	8	9	9	5	5
Nekvalificirani radnici	0	0	1	6	7
Ukupno	14	16	18	21	23

Poduzeće *Sodoad* brojem zaposlenika pripadalo je redu malih poduzeća, ali jedno je od rijetkih u kojima se broj zaposlenih neprestano penjao. Među osobljem i radnicima, bila su zaposlena i četiri stranca, osim direktora Jacques de Cocka, još jedan Francuz bio je zaposlen na mjestu tehničkog poslovođe, te među kvalificiranim radnicima jedan Poljak i ruski izbjeglica. Većina zaposlenih bili su muškarci, žene su bile zapošljavane samo u administrativnom odjelu.

I u pogledu proizvodnje *Sodoad* je u razdoblju od 1935. do 1939. godine imao pozitivan trend. Proizvodnja je kontinuirano rasla sve do 1938. kada je ona dostigla najvišu vrijednost, nakon čega je uslijedio vrlo blagi pad. Kako u pogledu vrijednosti tako je i kapacitet proizvodnje rastao. Pa se stoga može zaključiti da je domaće tržište, jer poduzeće nije svoje proizvode izvozilo, iz godine u godinu proširivalo.

[413] AJ, MTI KJ, 65/566/1286/2251, Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. Pariz, Podružnica za Jugoslaviju, Pregled B za 1935., 1, Pregled B za 1936., 1-2, Pregled B za 1937., 1-2, Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje.

Tablica 44. Pregled godišnje proizvodnje *Sodoad*[414]

	1935		**1936**		**1937**		**1938**		**1939**	
	Količina	Vrijednost	Količina	Vrijednost	Količina	Vrijednsot	Količina	Vrijednost	Količina	vrijednost
Kisik	69000 m3	552.000	72.000 m3	576.000	89.000 m3	712.000	113.600 m3	908.000	96.500 m3	772.676
Rastvoreni acetilen	6700 m3	235.000	10.500 m3	367.000	12.400 m3	434.000	12.700 m3	381.000	15.500 m3	464.500
Komprimirani zrak	1800 m3	7.200	2.000 m3	8.000	2.000m3	8.000	2.400 m3	4.800	1.900 m3	3.700
Ukupno		**794200**		**951000**		**11540000**		**12938000**		**1240876**

[414] AJ, MTI KJ, 65/566/1286/2251, Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. Pariz, Podružnica za Jugoslaviju, Pregled B za 1935., 2, Pregled B za 1936. 2, Pregled B za 1937. 2, Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja, Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.

Tekstilna industrija

Tekstilna industrija prema klasifikaciji Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije u užem smislu obuhvaća preradu industrijskih biljaka i sirovine animalnog porijekla poput pamuka, vune, svile, lana i konoplje, te proizvodnju tekstilne konfekcije koja je usko povezana sa tekstilnom industrijom u užem smislu.[415] Proizvodi domaće tekstilne industrije bili su upućeni pretežnim dijelom na unutrašnje domaće tržište. U ukupnim prihodima cjelokupnog stanovništva radništvo je sudjelovalo sa 18%, srednji sloj sa 56% i viši građanski sloj sa 26%. Ti se podaci mogu smatrati indikatorima kupovne moći pojedinih društvenih slojeva i užih skupina stanovnika.[416] Prema iznesenom opće karakteristike tržišta bile su prostorna omeđenost s malo gradskih potrošnih centara i sa seljacima koji nisu imali značajnu kupovnu moć za industrijske proizvode. Unatoč tomu što je na unutrašnjem tržištu od 15 milijuna stanovnika bilo samo 4-5 milijuna potrošača ono je bilo sigurno zahvaljujući carinskoj tarifi na uvoz tekstilnih proizvoda. Osim toga imala je osigurane i državne nabave.[417] Te okolnosti bile su razvojni impulsi za tekstilnu industriju . Neke vrste tekstilne industrije sukladno svojem proizvodnom asortimanu bile su koncentriranije u gradskim centrima, poput odjevne industrije dok su primjerice predionice i tkaonice platna i sukna bile prisutnije u manjim gradovima i mjestima, poput Duge Rese i Oroslavlja. te Samoboru.

Na području Kraljevine Jugoslavije ova privredna grana prije Prvog svjetskog rata bila je gotovo potpuno nerazvijena. Tadašnje potrebe podmirivane su uglavnom iz Austrije i Češke. Međutim, poslije Prvog svjetskog rata prilike su se znatno promijenile. Agrarne zemlje kakva je bila i Kraljevina Jugoslavija , nezadovoljne ranijom nerentabilnom podjelom rada,

[415] Gašparović, Franjo, *Industrija Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1941., 11.
[416] Od ukupnog broja stanovnika Jugoslavije 58% imalo je 1938. godine prosječnu zaradu koja nije bila dovoljna za pokrivanje minimalnih troškova života. Radnik samac trošio je na hranu 33-38%, a onaj s obitelji 39-44% svoje zarade. Oba su trošila na odijelo i obuću 21-25% svoje zarade. Prvi je trošio na stan 20-25% a drugi 15-19% Troškovi rasvjete i ogrjeva kretali su se od 7-12%. Usp. „Socijalno-statistička slika god. 1938 i prvog četvrtgodišta 1939.“, *Indeks, socijalno-statistička revija*, br.2.,1939.,5-12.
[417] Šimončić-Bobetko, Zdenka, *Industrija Hrvatske 1918 do 1941. godine*, Zagreb, 2005., 286-301.

koje su u trgovačkoj razmjeni uvijek plaćale skup tribut industrijskim zemljama, nastojale su stvoriti svoju industriju u što većoj mjeri nezavisnu od uvoza industrijskih zemalja. Stoga je karakteristično za uvoz tekstila poslije Prvog svjetskog rata njegovo stalno opadanje, ali u razmjerno je povećan uvoz tekstilnih sirovina i poluprerađevina. [418] Iz toga se zaključuje da je tekstilna industrija svojim kapacitetima gotovo neovisna od uvoza dok je u pogledu sirovina izrazito jako ovisna o uvozu iz drugih država. Samo uvoz pamuka u 1938. godini po vrijednosti je predstavljao 20% cjelokupnog jugoslavenskog uvoza.[419]

Od ostalih industrija potrošnih dobara među najvažnijim je proizvodnja tekstila i tekstilne konfekcije. Ova grana industrije ulazi u red radom intenzivnih djelatnosti što je očito iz odnosa pogonske snage prema radnim mjestima.[420] Priroda ove proizvodne djelatnosti naime je takva da je zahtijevala veliki broj strojeva radilica čija je nabava bila povezana sa znatnim financijskim izdacima, zbog toga su se često uvozile stare i rashodovane instalacije. Prema vrijednostima godišnje proizvodnje tekstilna industrija svrstavana je u red najrazvijenijih proizvodnih djelatnosti. Njeni najvažniji proizvodi (navedeni po redu od najviše do najniže vrijednosti) bili su pamučne tkanine, vunene tkanine, pamučno predivo, vuneno predivo, kudjelja u vlaknima, tkanine od umjetne svile, čarape, jutene tkanine, juteno predivo, kudjeljne tkanine, te šeširi i tuljci. Iz ovoga je razvidno da je glavni pokretač razvoja ove industrije bila velika „glad“ za finalnim tekstilnim proizvodima. Sukladno takvoj potražnji a i činjenici da je za podizanje predionica (iz industrijskog bilja prele su se niti – sirovina) bilo potrebno deset puta veće investicije nego li za tkaonice, veći je broj industrijskih poduzeća koje su imale samo tkaonice. Velika poduzeća u kojima je bio investirani strani kapital,a koja su imala dovoljno financijskih sredstava i za predionicu i za tkaonicu podizale su tkaonice jer su tkanine mnogo više bile opterećene carinom od prediva, a

[418] *Tekstilna industrija i tekstilno radništvo u Jugoslaviji, Anketa Centralnog sekretarijata radničkih komora, održana u Beogradu 24. januara 1936.*, Beograd, 1936. 7-11.
[419] *Industrija Hrvatske prije rata, Interni elaborat Ekonomskog instituta NR Hrvatske*, Zagreb, 1946., 26.
[420] Glavnina radništva u tekstilnoj industriju sačinjavale su žene, kako zbog toga što je njihova nadnica bila niža pa stoga i jeftinija poslodavcima, tako i zbog toga što su bile spretnije u posluživanju strojeva radilica.

i na taj način su izigravši carinski sustav uvozile predivo iz svojih matičnih poduzeća u inozemstva i u zemlji proizvodile tkanine. Time je postignut dvojak efekt, naime zaobišla se carinska zaštita, namijenjena stvarno domaćoj industriji, i osvojilo se domaće tržište podizanjem „domaće“ jugoslavenske industrije[421], te je omogućeno tim tzv. „domaćim“ poduzećima da dobit iznesu na jednostavan način iz zemlje u vidu protuvrijednosti uvezenog prediva. [422]

Tablica 45. Popis poduzeća tekstilne industrije čija su sjedišta uprave, odnosno proizvodni pogoni bili u Zagrebu. [423]

Naziv poduzeća	Godina osnutka	Podaci o tvornici
Zagrebačka tekstilna tvornica Vilim Reiner, vlasnik Mavro Sauerbrunn (od 1939. Zagrebačka tekstilna tvornica d.d.)	1905.	Zagreb
Tvornica trikotaže i pletene robe C.D. Gaon	1924.	Zagreb
Svila, tekstilna industrija Janowski i Perecki kd	1928.	Zagreb
Fanika Schlei, Zagrebačka industrija čarapa Golub K.d.	1927.	Zagreb
Mira tvornica čarapa d.d.	1921.	Sjedište u Zagrebu tvornica u Dugoj Resi
Zagrebačka tekstilna industrija Schwartz i Meisel	1931.	Zagreb
Setalana industrija tekstilne robe d.d.	1920.	Sjedište u Zagrebu tvornica u Samoboru
Novateks tekstilna industrija	1938.	Zagreb
Jugoslavenska tekstilna tvornica Braća Holzner d.d.	1922.	Zagreb
Industrijska tkaonica Josip i Jaroslav Bureš	1934.	Zagreb
Antun Belajec tkačka radnja	?	Zagreb
L. Grivičić, tvornica tekstilne robe	1933.	Zagreb
Jugoslavenske Rico tvornice d.d., prije Elema, prva domaća tvornica vate i zavojnog materijala d.d.	1924.	Zagreb
Senejo	1936.	Zagreb
Tvornica užarske robe, trgovina ribolovnih predmeta Josip Balković	1919.	Zagreb
H. Jakob, tvornica vunenih tkanina, prije Jakob & Schindel	1925.	Zagreb
Zagorska tvornica vunenih tkanina d.d.	1926.	Sjedište u Zagrebu tvornica u Oroslavlju
Termit	1936.	Zagreb
Tekstilna tvornica Pamuk k.d.	1927.	Zagreb
Ivančica tekstilna industrija d.d.	1932.	Sjedište u Zagrebu, tvornica do 1938. u Oroslavju. Od 1939

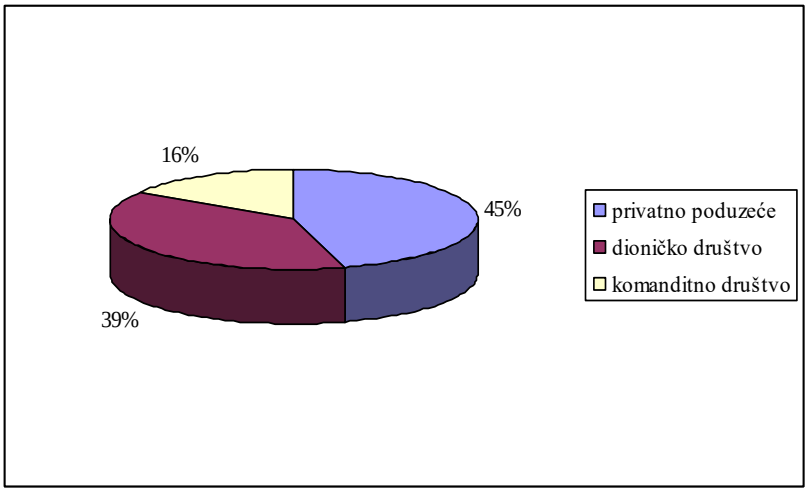
[421] Zanimljivo je, ako se pažljivije promatraju nazivi tih poduzeća, svi do jednoga u nazivu imaju „jugoslavenska industrija“, ili „jugoslavenska tvornica“.
[422] Kukoleča, Stevan, Industrija Jugoslavije 1918-1938., Beograd, 1941., 172, 417-418,
[423] Izvori za ovu tablicu, kao i za sljedeće tablice i grafičke priloge te podatke koji prikazuju skupnu sliku tekstilne industrije su AJ MTI KJ 65/573/1293, 65/576/1296, 65/577/1297, 65/579/1299, 65/580/1300, 65/583/1303, 65/586/1306.

		i tvornica je u Zagrebu
Mez jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje	1926.	Zagreb
Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja pamuka	1896.	Sjedište u Zagrebu tvornica u Dugoj Resi
Lacet, prva domaća tvornica vrpca i čipka	1923.	Zagreb
Zora, mehanička tkaonica	1934.	Zagreb
Square, Zagrebačka tkaonica svile za kravate Bijelić Kopista i Polak	1933.	Zagreb
AGB tkanine jugoslavensko d.d.	1923.	Sjedište u Parizu, tvornica u Zagrebu
Artur Kraus, industrijska proizvodnja svilene i pamučne robe	1925.	
S. Trebitsch i sin k.d. Tvornica svilenih i polusvilenih marama svih vrsta (od 1939 Zagrebačka industrija svile)	1934.	Sjedište do 1939. u Beču, tvornica u Zagrebu
Tvornica za pamučnu industriju d.d.	1923.	Zagreb?

Podaci o godini kada su osnovana poduzeća tekstilne struke potvrđuju prije spomenutu tvrdnju kako se tekstilna industrija gotovo u cijelosti pojavila tek nakon Prvog svjetskog rata. Dakako, osim *Zagrebačke tekstilna tvornica Vilim Reiner* i *Dioničkog društva domaće tvornice predenja i tkanja pamuka* postojale su neke manje radionice zanatskog/manufakturnog karaktera i prije Prvog svjetskog rata.[424] Prema vrsti odnosno obliku industrijskih poduzeća u tekstilnoj industriji sa sjedištem i/ili proizvodnim pogonom u Zagrebu prevladavala su privatna/inokosna poduzeća (13), po broju slijedila su dionička društva (11) te komanditna društva (5). Takav odnos pomalo iznenađuje, međutim potrebno je imati na umu da su ova poduzeća kako po investicijama tako i po kapacitetu bila svrstavana u rang manjih poduzeća. Izuzetak je *Zagrebačka tekstilna tvornica Vilim Reiner, vlasnik Mavro Sauerbrunn* koja je bila 1.1.1938. pretvorena u dioničko društvo.[425]

[424] Više o tome u Despot Miroslava, *Industrija građanske Hrvatske 1860-1873*.,Zagreb, 1970., 151., Iveljić, Iskra, *Očevi i sinovi*, Zagreb, 2007., 139-142.
[425] AJ, MTI KJ, 65/586/1306/2576, *Zagrebačka tekstilna tvornica d.d*. ranije *Zagrebačka tekstilna tvornica Vilim Reiner, vlasnik Mavro Sauerbrunn*, Podaci o firmi za 1938.

Grafikon 18. Oblici vlasništva poduzeća tekstilne industrije u Zagrebu[426]

Udjel stranog kapitala u tekstilnoj industriji poprilično je visok, no kod njegove procijene, kao uostalom i u drugim industrijskim granama potrebna je dodatna opreznost, naime kod onih poduzeća gdje nije bilo striktno navedeno učešće stranog kapitala, često se znao prikrivati iza prokure domaćeg odvjetnika tzv „štromana“ ili namještenika nekih banaka poput Jugoslavenske banke, Jugoslavenske udružene banke ili Srpske banke za koje se znalo da su afilijacije inozemnih banaka.[427]

Tablica 46. Udjel stranog vlasništva u tekstilnoj industriji[428]

Narodnost vlasništva	Broj poduzeća
Domaće	11
Strano	9
Pretežno domaće	2
Pretežno strano	4
50% domaće 50% strano	3

Iz tablice 46., ukoliko podatke sumiramo samo na strani odnosno domaći udio, dobivamo da je, „matematički“ gledajući, 14,9 poduzeća bilo je u vlasništvu jugoslavenskih državljana i 14,1 u vlasništvo stranih državljana, a najzastupljeniji među njima bio je čehoslovački kapital.

[426] Isto kao i bilješka 423.
[427] Jugoslavenska banka bila je u većinskom vlasništvu Živnostenske banke iz Praga, veći dioničari Jugoslavenske udružene banke bili su austrijske Creditanstalt i Wiener Bankverein, belgijski Societe Generale, te švicarski Basler Handelsbank. Ostali dioničari Jugoslavenskih udruženih banaka bili su Bömische Union-Bank i Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu. Usp Košak, Vladimir, *Die bankmässige Finanzierung der jugoslawischen Industrie*, Frankfurt am Mein, 1938., 42-52.
[428] Isto kao bilješka 423

Čehoslovački kapital je najzastupljeniji,na dvije razine i to ukoliko se promatra njegova učestalost (pojavljuje se u 7 poduzeća) te prema visini uloženog kapitala. Naime, kapitalom, pogonskom snagom, brojem radnika, te vrijednošću godišnje proizvodnje, daleko iznad svih poduzeća bilo je *Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja pamuka* sa sjedištem u Zagrebu te tvornicom u Dugoj Resi. Većinski dioničar ovog poduzeća bila je Jugoslavenska banka d.d., koja je pak bila u većinskom vlasništvu Živnostenske banke iz Praga.[429]

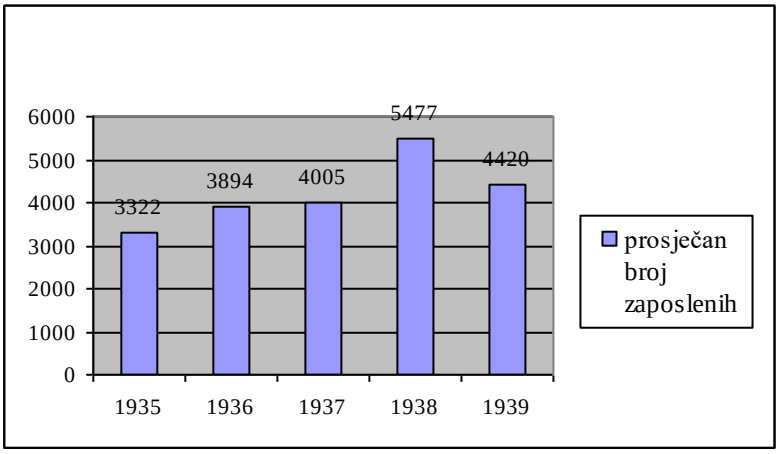
U daljnju analizu zbog nedostatnih podataka o visini investicija, broju zaposlenih, pogonskoj snazi tvornica nisu mogla ući sva navedena poduzeća iz tablice 45 Od njih 29, u sljedećoj analizi uzeta su u obzir 24 poduzeća.[430] Ukupni investiran kapital ovih 24 poduzeća iznosio je 296,738.375 din.[431] Od ukupnog iznosa investiranog kapitala najviše (28,6%) odnosilo se na investicije u vidu zaliha robe i sirovina na skladištu, potom je po visini slijedila investicija u zemljišta i zgrade (26,1%), glavnicu (25,3%) a najmanje je bilo ulagano u strojeve za proizvodnju, svega 20%. Ovakva raspodjela investicija, gdje je naglasak stavljen na sirovine i zalihe roba, samo dodatno potvrđuje prije iznesenu činjenicu da je ova grana industrije bila iznimno ovisna o uvozu te da se svaka pomak na međunarodnom tržištu automatski osjećao i među proizvođačima. Primjerice od 1928. do 1936. godine cijena svile pala je sa 1500 dinara za jedan kg greža (odmotane svile) na 100 dinara.[432] Dakako da je to bio povoljan trenutak za kupovanje za zalihe, jer nije se znalo do kada će taj pad cijene potrajati. Također, potvrđuje se iznesena činjenica kako su strani ulagači uvozom sirovina po niskom carinskom stavu prikrivali izvlačenje dobiti iz zemlje zaobilazeći sve propise o valutnom prometu te porezne propise. Tekstilna industrija Zagreba imala ukupno instalirane pogonske snaga od 4237 KS, što ju je dovodilo na dosta visoke pozicije prema ovom kriteriju,

[429] AJ, MTI KJ, 65/577/1297/2425, Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja pamuka, Povremeni podaci za 1935, 1936., 1937.
[430] U analizi nisu ušla poduzeća *Senejo, Tvornica užarske robe, trgovina ribolovnih predmeta Josip Balković*, *H. Jakob, tvornica vunenih tkanina, prije Jakob & Schindel* i *Zora, mehanička tkaonica*
[431] Isto kao bilješka 423
[432] Kolar-Dimitrijević, Mira, „Zagrebačke tvornice svile s osvrtom na klasnu i oslobodilački borbu radništva do nacionalizacije“, *Povijesni prilozi*, god. 7 (1), 1988., 80.

no samo *Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja pamuka* imalo je instalirano elektromotora ukupne snage 3300 KS koji su pokretali strojeve radilice.[433] Na ostalih 25 poduzeća otpadalo je 937 KS što znači niti trećinu pogona koje imalo spomenuto poduzeće s proizvodnim pogonima u Dugoj Resi. Ovo samo potkrepljuje prije konstatiranu nedovoljnost ulaganja u strojeve, odnosno nedovoljnu tehničku opremljenost industrijskih poduzeća ove privredne djelatnosti.

Brojem zaposlenih radnika i namještenika tekstilna industrija daleko premašuje ostale dosada prikazane industrijske grane. Iz grafa 19. može se primijetiti konstantan porast broja zaposlenih sve do 1938. uključujući i tu godinu, kada je zabilježen i najveći broj zaposlenih. Uzmemo li broj zaposlenih u 1935. kao indeks 100, indeks porasta zaposlenih u 1938. iznosio je 164,8 indeksnih bodova. Sljedeće 1939. godine uslijedio je pad broja zaposlenih za čak 31 indeksni bod, no nije pao ispod razine prethodnih godina. Zbog toga 1938. možemo promatrati kao jedan izdvojeni fenomen.

Graf 19. Prosječan broj zaposlenih u tekstilnoj industriji[434]

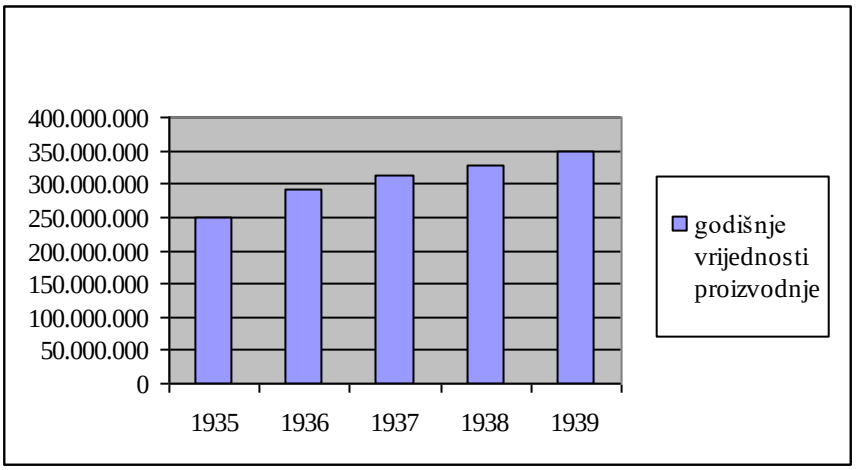
Naime, međunarodni događaji na području sjevernog dijela Savske banovine zbog blizine Austrije doveli su do velike poslovne suzdržljivosti. Izvoz je u toj godini pao po vrijednosti uslijed pada cijene domaće robe na međunarodnom tržištu. To je međutim povoljno utjecalo

[433] AJ, MTI KJ, 65/577/1297/2425, Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja pamuka, Osnovni podaci prikupljeni 23.11.1934., 2.
[434] Isto kao bilješka 423.

na kretanje zaposlenosti jer se nastojala povećati proizvodnost kako bi se ostvario isti kapital. Prem podacima SUZOR-a i njegovih okružnih ureda 1938. godina bila je općenito najbolja godina po zaposlenosti za vrijeme trajanja Savske banovine.

Vrijednosti godišnje proizvodnje u tekstilnoj industriji bilježile su konstantan rast. Iz grafa 19. može se vidjeti da nije bilo velikih skokova u proizvodnji već da je razvoj bio uravnotežen. U razdoblju nakon ekonomske krize došlo je do daljnjeg ulaganja u proširenje, rekonstrukciju i modernizaciju dotadašnjih poduzeća, što se odražavalo, kako na vrijednosti proizvodnje tako i na proizvodnom kapacitetima. No u ulaganja se očigledno ulazilo sa dosta opreza jer još uvijek su bila dosta prisutne posljedice poslovanja za vrijeme velike ekonomske krize, ali i zbog stečenog iskustva kako se lako mogla situacija iz dobroga promijeniti u loše. U svakom slučaju proizvodnja je napredovala iz godine u godinu. Uzroke tomu treba tražiti i u mogućnosti korištenja jeftine snage. Naime, većina radnika u tekstilnoj struci bile su žene, koje su imale znatno manju nadnicu, nego li muški radnici, pored toga bile su i efektivnije u ovom poslu nego muškarci. Također, za vrijeme krize u industriji se osjećao pritisak viška radne snage, nastao prelijevanjem stanovništva iz sela u gradove u potrazi za egzistencijom. Uostalom bilo je to i razdoblje kada se već na veliko u tvornicama radilo na akord.[435]

Graf 19. Vrijednosti godišnje proizvodnje u tekstilnoj industriji[436]

[435] „O akordnom radu“, *Indeks*, br. 4., 1936., 27.
[436] Isto kao bilješka 423.

V. Zaključak

Političke promjene 1918. godine imale su dalekosežne posljedice na ekonomski razvoj pojedinih područja koje su ušle u zajedničku državu Kraljevinu SHS/ Jugoslaviju. Ekonomski položaj Hrvatske relativno se promijenio pa je ona postala jedna od najmanje razvijene zemlje u bivšoj Austro-Ugarskoj Monarhiji relativno najrazvijenije područje u novostvorenoj zajedničkoj državi Kraljevine SHS.

Prva etapa u razvoju industrije poklapa se sa periodom inflacije i trajala je do 1925. godine. Tada niče veliki broj industrijskih poduzeća, no mnoga i jedva životare budući da se tržište u mnogome promijenilo. Pojačanu investicijsku djelatnost usmjerenu na podizanje novih, ali i na rekonstrukciju dotadašnjih poduzeća potpomogle su privatne banke. Sve do 1932. godine industrija je bila najjače zastupljena u Savskoj banovini sa 28,52%. Do 1918. godine na području Savske banovine bile su jače razvijene upravo one industrijske grane koje su nastale radi iskorištavanja prirodnih bogatstava. U međuratnom razdoblju industrija na ovom području bila je u porastu, međutim, već prije 1918. godine postojala glavnina njezinih poduzeća, premda sa manjim proizvodnim mogućnostima. To vrijedi naročito za drvnu industriju, prehrambenu industriju, a isto je bilo i sa građevnom industrijom.

Među činiteljima koji su u međuratnom razdoblju povoljno utjecali na brzi rast industrije imalo je veliku važnost nezasićeno unutrašnje tržište od 15 milijuna stanovnika. Sljedeći po važnosti čimbenik bila je carinska politika. Carinska zaštita domaće industrije na osnovi *Prijedloga Zakona o općoj carinskoj tarifi* od 20.6.1925. godine imala je izrazito protekcionističko značenje, koja je bila i dalje povećavana. Carinska zaštita iznosila je 1927. godine 32% , a 1931. godine 46% od vrijednosti uvezene robe.[437] Osim navedenog razvoju industrije pogodovalo je i postojeće pozitivno zakonodavstvo koje je predviđalo jednostavan postupak za osnivanje dioničkih društava, a koja su bili glavni nosilac tadašnjeg

[437] Zdenka, Šimončić Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918-1941.*, Zagreb, 2005. 17.

jugoslavenskog gospodarstva. Iz prethodnih poglavlja moguće je bilo iščitati da je skoro najveći dio kapitala dioničkih društava bio koncentriran u Savskoj banovini, odnosno Zagrebu. Zahvaljujući prvenstveno financijskom kapitalu usredotočenom u zagrebačkim bankama omogućeno je opskrbljivanje industrije kapitalom, pa stoga Zagreb postaje jednim od središta ekonomske moći.

Sljedeća etapa industrijske proizvodnje poklapala se sa općom ekonomskom krizom te je njen razvoj bio u znaku opće depresije. Kao posljedica pada kupovne moći potrošača došlo je do pada proizvodnje. Ujedno privatne banke koje su financirale dotadašnji razvoj, uslijed sloma, nisu više u stanju financirati industriju. Velika ekonomska kriza u Hrvatskoj svom snagom očitovala se slomom privatnog financijskog kapitala 1931. godine. Povlačenje inozemnog kapitala iz novčarskih zavoda u Hrvatskoj i panična potraživanja štediša uzrokovali su pad niza banaka u Hrvatskoj. Budući da je većina kapitala tih banaka bila investirana u industriju, slom financijskog kapitala izazvao je i probleme u funkcioniranju industrijskih poduzeća, dok su neka čak i obustavila svoj rad. U trećoj etapi razvoja industrije Jugoslavije zamjetna je življi razvoj industrije, kao posljedica izlaska iz krize, ali isto tako i pojačane državne intervencije. U tom razdoblju industrijalizacija zemlje više se nije poticala, osim one industrije koja je proizvodila sirovine, nego se poslovanje čak ograničavalo.[438] Slom privatnih bankarskih zavoda, a uslijed sukoba interesnih sfera i utjecaja između financijskog kapitala i industrijskih grupa Beograda i Zagreba, bili su povod jačanju državnog sektora i jačanja od države povlaštenog kapitala sa sjedištem u Beogradu: Narodne banke, Državne hipotekarne banke i Agrarne banke. Naime, odlukom države odnosno Narodne banke da se ne pomogne Prvoj hrvatskoj štedionici i ostalim tzv. prečanskim privatnim bankama ponajviše se odrazilo na industriju u tim tzv. prečanskim krajevima čiji su glavni izvor kapitala bile upravo te

[438] Mira,Kolar, „Hrvatska u prvoj Jugoslaviji - bitne značajke položaja te je li na djelu bila kriza vlasti ili države“, u: Ljubomir, Antić (ur.), *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, *Zbornik radova*, Zagreb, 2006., str. 207.

privatne banke ili su čak i same banke imale značajan udio u vlasništvu industrijskih poduzeća.[439]

Zahvaljujući nizu razmjerno povoljnih čimbenika Zagreb između dva svjetska rata postaje nesumnjivo najznačajnije industrijsko središte novostvorene Jugoslavije. Broj industrijskih radnika u gradu povećan je otprilike 8000 u 1919. na otprilike 20.000 1940. godine, a učinjen je značajan napredak u strukturi i tehnologiji. Najbrži napredak ostvaren je do velike svjetske krize 1929. godine potom je nastupilo razdoblje snažne recesije, a zvijezda zagrebačke industrije opet se počela donekle uzdizati pred Drugi svjetski rat. U to doba u Savskoj banovini, a posebice u okolici Zagreba, započinju procesi deagrarizacije uz sve veći pritisak jeftine radne snage na radna mjesta u zagrebačkoj industriji i drugim gradskim djelatnostima, što je davalo dodatni razvojni impuls industrijskom razvoju. Međunarodna zagrebačka privredno-industrijska pozornica bila je bremenita cijelim kompleksom raznoznačnih problema,a na njoj su se miješali vrlo različiti domaći ali i strani interesi. Mnogo poduzeća je osnovano, ali je i mnogo propalo: samo u 1938. godini u gradu je djelovalo čak 184 industrijskih i manufakturnih poduzeća što je formalno čak više nego danas. Zagrebačka industrija, što je i normalan razvojni proces sve je više bila izravno ili posredno vezana uz industrijska i druga poduzeća u bližoj i daljnjoj okolici, pa i u inozemstvu. Zagrebačka industrijska poduzeća imaju 1936. izvan Zagreba 39 dislociranih proizvodnih pogona, mahom u Savskoj banovini, no neke su i u Drinskoj i Dravskoj banovini, pa čak i u Dunavskoj. U gradskom pogledu sve više dominira tekstilna industrija pa potom drvna i metalna industrija.

[439] Tomislav, Timet, *Stambena izgradnja zagreba do 1954. godine, Ekonomsko-historijska analiza*, Zagreb, 1961. 149-151, „O industrijskom koncernu Prve hrvatske štedionice“, *Hrvatska Privreda*, god. XIII, 1938., 196-198.

VI. Prilozi

„Југословенска привредна штампа"
Привредна политичка дневна
2 VII. 36.

Једна нова страна у економској историји нашег народа

22 прошлог месеца је у Зеници у присуству Претседника Краљевске владе и Министра иностраних послова г. др. Милана Стојадиновића, чланова Краљевске владе и многих угледних гостију одржана је једна историјска свечаност. Положен је камен темељац за изградњу железаре за грубу пругу, што за нашу младу железну индустрију значи огроман корак у њеном напредку ка пуној независности.

Зеница за ову свечаност спремила је свечан дочек г. Претседнику и члановима Краљевске владе и осталим угледним гостима.

На банкету после поздравних говора Претседника и потпретседника управног одбора железне индустрије у Зеници, претседника рударских радника и претставника Крупових фабрика, одушевљено поздрављен од свих присутних, узео је реч Претседник Краљевске владе др. Стојадиновић који је рекао:

Господо и драги пријатељи,

Дозволите ме да најлепше захвалим на топлим речима које су биле упућене ми моју адресу а у исто време да се захвалим и на срдачном пријему, који ми је данас указан у Зеници. Дозволите ми у једно да Вам кажем колико сам срећан и задовољан да сам могао данас лично присуствовати овоме великом, чистиму историјском дану.

Господо, можемо без претеривања рећи да смо са данашњим даном почели да пишемо једну нову страну у економској историји нашега народа. (Тако је! — Живио). Ми смо, господо, као што знате, земља богата разноврсним рудним благом. Ми имамо железну руду те железну извозимо у иностранство и онда отуда као прерађевину опет увозимо. Ми имамо доста бакра, али смо тај бакар извозили да буде прерађен у иностранству, а одатле га опет куповали властитим новцем. И, да не рећи даље, са другим нашим рудама био је исти случај. Данас ћемо да почнемо нову економску политику. Хоћемо наше рудно благо у нашој земљи сами да прерађујемо. Оно што смо данас урадили са гвожђем у Зеници то ћемо урадити сутра у Бору, а преносутра са неком другом рудом, да будемо потпуно господари онога што нам је најпотребније (бурни аплауз).

Кад сам данас три пута ударио чекићем о плочу камена темељца, ја сам први ударац именио Зеници, подизању нове грађевине овде, други ударац именио сам новој економској политици нашој, а трећи ударац да из веза некога заиђалано нашу стару рђаву економску политику. Ја верујем да ће ова нова економска политика не само подићи цео наш народ него социјално и свој сиромашни и вредни народ који сам онога пута још боље упознао у овим крајевима.

Зеница и околина, нада буду подигнути нова домаћице, нада буду подигнуте нове фабрике, промењене свој досадашњи изглед и ја Вам могу рећи, а да не издам никакву државну тајну, да оно што данас радни није последња реч коју Краљевска влада има да каже у Зеници. (Живио! бурни аплауз).

Ми ћемо тај рад на економском подизању народа наставити и ја не сумњам да ће за годину-две сасвим други живот тећи у овим сиромашним, кршним и лепим крајевима. Ми ћемо, господо, радити на изградњи једне индустрије која ће користити народу, која ће користити нашој трговини. Радићемо на једној индустрији [illegible] Бог Боже, ако буде затребало ми ћемо умети ово брзо да оне признавимо и једну нарочиту врсту поноса и радости нарочиту чежњу коју имају да брзе нашу отаџбину од свих спољних непријатеља. (Бурни аплауз и овације: Тако је! Живио!)

С тим идејама и тим мислима дижем своју чашу сваки вама и кличем: „Живели! Са једним лепим рударским „Срећно! (Бурни аплауз и одушевљења усклици: „Живео др. Стојадиновић").

После Претседнког Министарског савета одржао је говор Министар саобраћаја г. др. Мехмед Спаго и између осталога рекао:

Претседник владе г. др. М. Стојадиновић

„Господе и господо, ја сам у своме јавном раду имао много неутодних часова, и могу да Вам кажем да никада нисам имао толико неугодних моментата као када што ми се у последње време врло често дешавало, сусретнем заиђалог крупног човека способног за сваки рад који тражи посла а немогу да му га дадем. То је нерује, господо, оно што ме је најтеже дирнуло у срце, тада морам признати да му не могу помоћи.

У спровођењу ове економске политике коју води Краљевска влада главна јој је мисао пружити посао онима који тако жељно очекују, који траже залогај хлеба а не могу да га нађу. Тим људима хоћемо у првом реду да помогнемо када дајемо привредну снагу наше земље. И на томе путу ми не дајемо само позива обећања већ чинимо дела.

Ми хоћемо да дамо пуну једнакост, пуну правду и пуну слободу. Хоћемо да донесемо у ову земљи смирен дух, дух братске помирљивости и дух братске љубави и братске слоге. Ми смо тој део програма свога разним добрим делима остваривали.

Не може се, господо, читаво социјално осигурање у једној претежно аграрној земљи неједанпут решити. Али нерује да је добра воља на нашој страни. Ми морамо настојати да интересе појединих сталежа у нашој земљи изиграмо, и не да их заобиђемо. Само тако радећи, уверен сам да ћемо сузбити и ону опасност која се зове болшевизам и комунизам, која долази често пута из оних кругова који учините не воде рачуна о радничким невољама.

Овим је велика свечаност освећења камена — темеља у Зеници завршена.

Slika 3. Članak „Jedna nova strana u ekonomskoj istoriji našeg naroda", *Jugoslovenska privredna štampa,* 3.7.1936.
Izvor: Arhiv Jugoslavije Centralni presbiro predstavništva Ministarskog saveta, 38/502/654

Inostrana štampa piše o uspješnoj ekonomskoj politici Jugoslavije.

„Jugoslaven"
Petak, 12-IX-36.

Pretsjednik vlade g. dr. Milan Stojadinović

„Ažans Ekonomik e Finansier" pod naslovom jedna godina ekonomske djelatnosti vlade g. dr. Milana Stojadinovića donosi članak u kojem između ostalog kaže:

„Blagodareći njegovim velikim ekonomskim i finansijskim sposobnostima ekonomski život na svima poljima privredne djelatnosti obilježen je veoma osjetnim poboljšanjem.

„Tako su ukupni državni prihodi od sume 676 miliona dinara, koliko su iznosili u mjesecu junu 1935 godine porasli na 745 miliona u mjesecu junu 1936 godine. S druge strane neposredni porezi su takođe u porastu, pošto su u junu 1935 godine iznosili 123 miliona dinara a u istome mjesecu 1936 godine postigli sumu za 127 miliona. Kod posrednih poreza porast je još osetniji i on se kreće od 166 miliona koliko je ubrano u junu 1935 do 214 miliona u junu 1936 godine. Jedini izuzetak čine monopolski prihodi koji su neznatnom opadanju od 4 miliona dinara. Prihodi državnih preduzeća su takođe znatno porasli skočivši od sume 224 miliona na 246 miliona.

„Što se tiče berzanskih transakcija operacije vrednosnim papirima u opadanju su od 30 na 22 miliona usled primjene sankcija koja je unekoliko poremetila tok stvari. Operacije sa devizima su se udvostručile skočivši od 118 miliona na 217 miliona u toku poslednje godine dana.

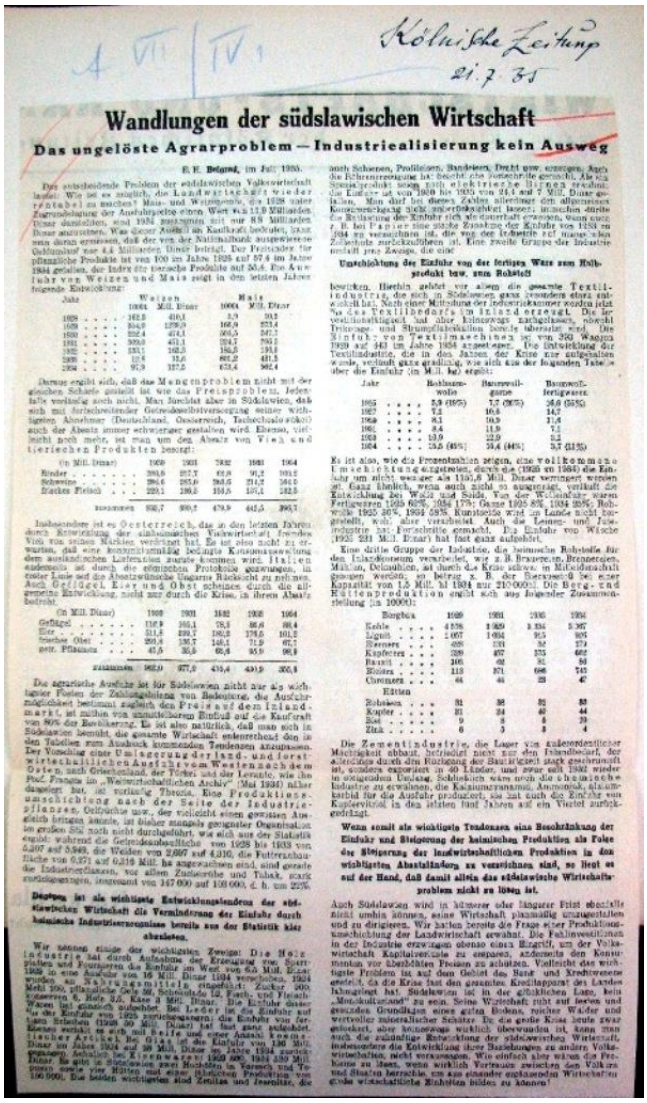
„Ratna šteta 2 i pol po sto, koja pretstavlja najbolji državni i vrednosni papir i koja je prije dolaska na vlast g. dr. Stojadinovića kotirala sa 361 porasla je na 363,45 i na toj visini se održava. Isti je slučaj i sa investacionim zajmom 7 po sto od 1921 godine, koji je od 82 skočio na 83,26 u toku jedne godine. Agrarne obveznice 4 i pol po sto porasle su za 1,67 poena tj. od 47 na 48,67. Beglučke obveznice 7 po sto pokazuju još osetniji porast skočivši od 64,24 na 68 84.

Ukupni indeks cena na veliko povećao se za 1 5 poena.

U toku ove godine kurs dinara u Cirihu održavao se na 7 dinara za 1 švajcarski franak. Privatna eskontna stopa opala je za poena tj. od 8 na 7 i pol dok je zvanična eskontna stopa ostala na 6 po sto.

Što se tiče spoljne trgovine treba napomenuti da izvoz koji je u mjesecu junu 1935 god iznosio 242 miliona din. porastao na 294 miliona u istom mjesecu 1936 godine. Uvoz koji je u 1935 godini iznosio 282 miliona porastao je u 1936 na 294 miliona dinara.

Slika 4. Članak „Inostrana štampa piše o uspješnoj ekonomskoj politici Jugoslavije", Jugoslaven, 12.9.1936.
Izvor: Arhiv Jugoslavije Centralni presbiro predstavništva Ministarskog saveta, 38/502/654

Kölnische Zeitung
21.7.35

Wandlungen der südslawischen Wirtschaft

Das ungelöste Agrarproblem — Industrialisierung kein Ausweg

E. E. **Beigrad**, im Juli 1935.

Das entscheidende Problem der südslawischen Volkswirtschaft lautet: Wie ist es möglich, die Landwirtschaft wieder rentabel zu machen? Mais- und Weizenpreis, die 1928 unter Zugrundelegung der Ausfuhrpreise einen Wert von 13,9 Milliarden Dinar darstellten, sind 1934 zusammen mit nur 8,8 Milliarden Dinar ausgewiesen. Was dieser Ausfall an Kaufkraft bedeutet, kann man daran ermessen, daß der von der Nationalbank ausgewiesene Geldumlauf nur 4,4 Milliarden Dinar beträgt. Der Preisindex für pflanzliche Produkte ist von 100 im Jahre 1925 auf 57,4 im Jahre 1934 gefallen, der Index für tierische Produkte auf 50,6. Die Ausfuhr von Weizen und Mais zeigt in den letzten Jahren folgende Entwicklung:

Jahr	Weizen 1000 t	Weizen Mill. Dinar	Mais 1000 t	Mais Mill. Dinar
1928	162,8	410,1	3,9	10,8
1929	304,9	1279,9	166,9	553,4
1930	222,4	474,1	505,5	547,7
1931	309,0	451,1	204,7	290,1
1932	133,1	162,3	186,8	191,6
1933	12,8	15,6	867,2	491,5
1934	97,9	127,2	653,4	362,4

Daraus ergibt sich, daß das Mengenproblem nicht mit der gleichen Schärfe gestellt ist wie das Preisproblem. Jedenfalls vorläufig noch nicht. Man darf sich aber in Südslawien, das sich mit fortschreitender Getreideselbstversorgung seiner wichtigsten Abnehmer (Deutschland, Oesterreich, Tschechoslowakei) auch der Absatz immer schwieriger gestalten wird. Ebenso, vielleicht noch mehr, ist man um den Absatz von Vieh- und tierischen Produkten besorgt:

(in Mill. Dinar)	1929	1931	1932	1933	1934
Rinder	394,6	327,7	42,8	91,2	99,6
Schweine	286,4	285,0	240,5	274,5	246,9
Frisches Fleisch	220,1	186,2	154,5	187,1	182,8
zusammen	880,7	800,2	479,8	442,5	390,3

Insbesondere ist es Oesterreich, das in den letzten Jahren durch Entwicklung der einheimischen Viehwirtschaft fremdes Vieh von seinen Märkten verdrängt hat. Es ist also nicht zu erwarten, daß eine kommerzmäßig bedingte Konsumumwälzung dem ausländischen Lieferanten zugute kommen wird. Italien insbesondere ist durch die sanitären Protokolle gezwungen, in erster Linie auf die Absatzwünsche Ungarns Rücksicht zu nehmen. Auch Geflügel, Eier und Obst scheinen durch die allgemeine Entwicklung, nicht nur durch die Krise, in ihrem Absatz bedroht:

(in Mill. Dinar)	1929	1931	1932	1933	1934
Geflügel	110,9	105,1	78,5	86,6	80,4
Eier	211,6	220,7	180,8	176,0	161,8
frisches Obst	260,8	136,7	148,1	71,9	67,7
getr. Pflaumen	47,5	35,5	69,4	35,9	96,8
zusammen	962,0	877,0	476,4	491,9	406,8

Die agrarische Aussicht ist für Südslawien nicht nur als wichtigster Posten der Zahlungsbilanz von Bedeutung, die Ausfuhrmöglichkeit bestimmt zugleich den Preis auf dem Inlandsmarkt, ist mithin von unmittelbarem Einfluß auf die Kaufkraft von 80% der Bevölkerung. Es ist also natürlich, daß man auch in Südslawien bemüht, die gesamte Wirtschaft entsprechend den in den Tabellen zum Ausdruck kommenden Tendenzen anzupassen. Der Vorschlag einer Umlagerung der land- und forstwirtschaftlichen Ausfuhr vom Westen nach dem Osten, nach Griechenland, der Türkei und der Levante, wie ihn Prof. Franke im „Weltwirtschaftlichen Archiv" (Mai 1934) näher dargelegt hat, ist vorläufig Theorie. Eine Produktionsumschichtung nach der Seite der Industrieplätzen, Ostfrüchte usw., der vielleicht einen gewissen Ausgleich bringen könnte, ist bisher mangels geeigneter Organisation in großem Stil noch nicht durchgeführt, wie sich aus der Statistik ergibt: während die Getreideanbaufläche von 1928 bis 1933 von 5,397 auf 5,949, die Weizen von 2,697 auf 4,910, die Futteranbaufläche von 0,571 auf 0,918 Mill. ha angewachsen sind, sind gerade die Industriepflanzen, vor allem Zuckerrübe und Tabak, stark zurückgegangen, insgesamt von 147 000 auf 108 000, d. h. um 25%.

Deshalb ist als wichtigste Entwicklungstendenz der südslawischen Wirtschaft die Verminderung der Einfuhr durch heimische Industrieerzeugnisse bereits aus der Statistik klar abzulesen.

Wir nennen einige der wichtigsten Zweige: Die Holzindustrie hat durch Aufnahme der Erzeugung von Sperrplatten und Furnieren die Einfuhr im Wert von 6,5 Mill. Dinar 1933 in eine Ausfuhr von 16 Mill. Dinar 1934 verwandelt. 1924 stellte sie Nahrungsmittel her, insgesamt: Zucker 500 Mill. 100, pflanzliche Oele 90, Schmalz 12, Fisch- und Fleischkonserven 6, Hefe 3,5, Käse 3 Mill. Dinar. Die Einfuhr dieser Waren ist ziemlich zurückgegangen. Bei Leder ist die Einfuhr auf 1/3 der Einfuhr von 1928 zurückgegangen; die Einfuhr von fertigen Schuhen (1928 90 Mill. Dinar) hat fast ganz aufgehört. Ein wichtiger Artikel, Bekleidung und einer Anzahl kosmetischer Artikel, ist Glas, dessen Einfuhr von 136 Mill. Dinar im Jahre 1924 auf 30 Mill. Dinar im Jahre 1934 zurückgegangen. Ähnlich bei Eisenwaren: 1929 noch 1934 Mill. Dinar. Es gibt in Südslawien zwei Hochöfen in Varesch und Topusko sowie vier Hütten und einige bedeutende Produktion von Eisenwaren. Die beiden wichtigsten sind Zenitza und Jesenitze, die auch Schienen, Profileisen, Bandeisen, Draht usw. erzeugen. Auch die Elektrometallurgie hat bereits die Serienreife erreicht. Als ein Spezialprodukt seien hier elektrische Oefen genannt. Die Einfuhr ist von 1929 bis 1933 von 214 auf 7 Mill. Dinar gefallen. Man darf bei diesen Zahlen allerdings den allgemeinen Konjunkturrückgang nicht unberücksichtigt lassen; immerhin dürfte die Reduzierung der Einfuhr sich als dauernd erweisen, wenn man z. B. bei Papier eine starke Zunahme der Einfuhr von 1933 zu 1934 zu verzeichnen ist, die vor der Notwendigkeit steht, wieder eine Zollerhöhung durchzuführen ist. Eine zweite Gruppe der Industrie umfaßt zwei Zweige, die eine

Umschichtung der Einfuhr von der fertigen Ware zum Halbprodukt bzw. zum Rohstoff

bewirken. Hierhin gehört vor allem die gesamte Textilindustrie, die sich in Südslawien ganz besonders stark entwickelt hat. Nach einer Schätzung der Industriekammer werden jetzt 3/4 des Textilbedarfs im Inland erzeugt. Die Leistungsfähigkeit hat aber keineswegs nachgelassen, obwohl Webstühle und Strumpfstrickmaschinen bereits überaltet sind. Die Einfuhr von Textilmaschinen ist von 300 Waggon 1929 auf 140 im Jahre 1934 angestiegen. Die Entwicklung der Textilindustrie, die in den Jahren der Krise nur aufgehalten wurde, verläuft ganz gradlinig, wie sich aus der folgenden Tabelle über die Einfuhr (in M.-Ztr.) ergibt:

Jahr	Rohbaumwolle	Baumwollgarne	Baumwollfertigwaren
1925	5,9 (100%)	7,7 (100%)	56,0 (100%)
1927	7,1	10,6	34,7
1929	8,1	10,9	11,4
1931	8,4	11,9	7,1
1933	13,9	12,9	5,2
1934	15,5 (46%)	10,4 (44%)	3,7 (11%)

Es ist also, wie die Prozentzahlen zeigen, eine vollkommene Umschichtung eingetreten, durch die (1925 zu 1934) die Einfuhr um nicht weniger als 1165,8 Mill. Dinar vermindert werden ist. Ganz ähnlich, wenn auch nicht so ausgeprägt, verläuft die Entwicklung bei Wolle und Seide. Von der Wollindustrie waren Fertigwaren 1925 60%, 1934 17%; Garne 1925 8%, 1934 25%; Rohwolle 1925 30%, 1934 58%. Kunstseide wird im Lande nicht hergestellt, wohl aber verarbeitet. Auch die Leinen- und Juteeinfuhr hat Fortschritte gemacht. Die Einfuhr von Wäsche (1925 231 Mill. Dinar) hat fast ganz aufgehört.

Eine dritte Gruppe der Industrie, die heimische Rohstoffe für den Inlandskonsum verarbeitet, wie z. B. Brauereien, Brennereien, Mühlen, Oelmühlen, ist durch die Krise schwer in Mitleidenschaft gezogen worden; so betrug z. B. der Bierausstoß bei einer Kapazität von 1,5 Mill. hl 1934 nur 210 000 hl. Die Berg- und Hüttenproduktion ergibt sich aus folgender Zusammenstellung (in 1000 t):

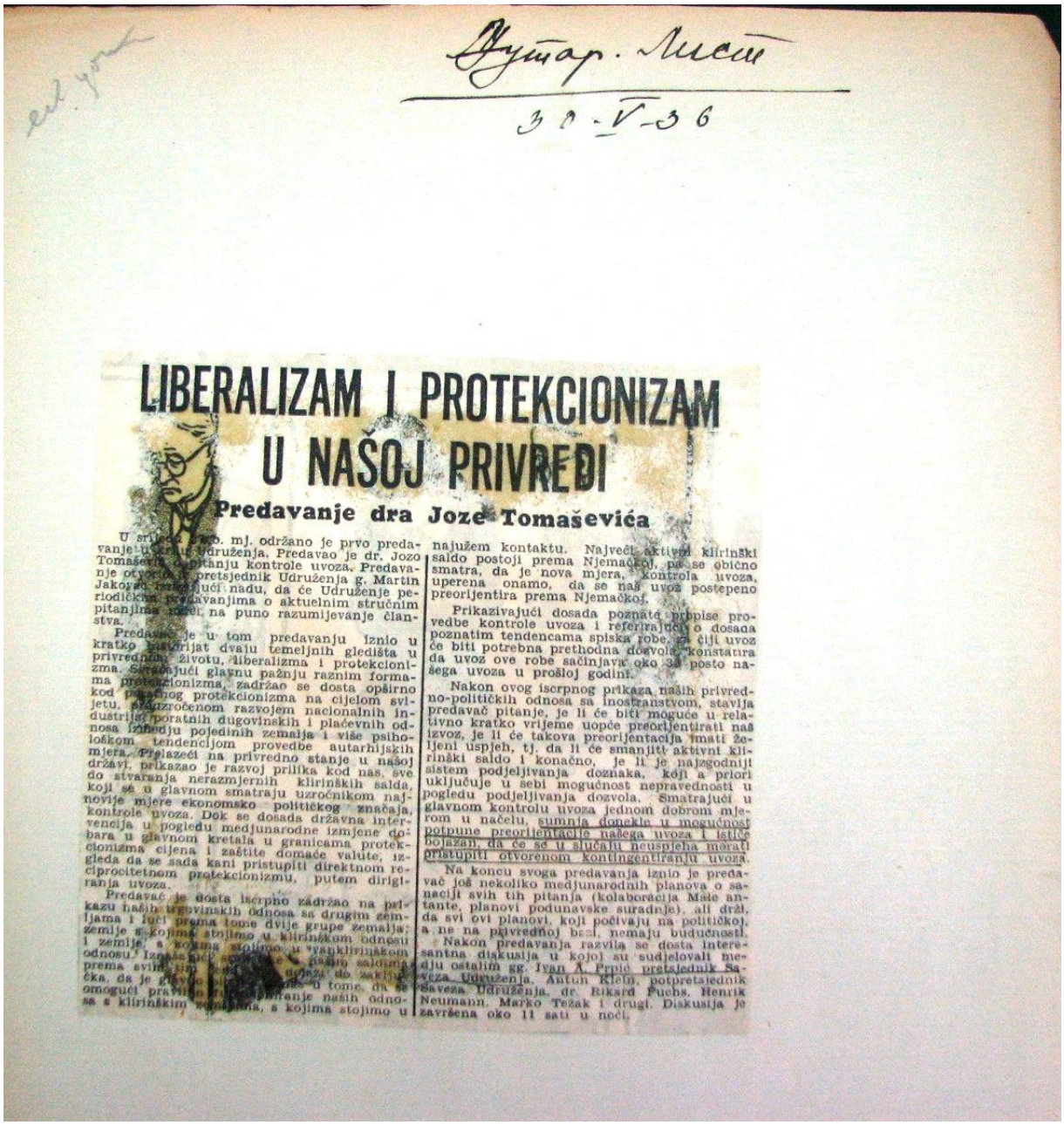
Bergbau	1929	1931	1933	1934
Kohle	4 576	3 829	4 134	5 367
Lignit	1 057	1 034	915	905
Bauxit	428	131	52	172
Kupfererz	328	457	175	602
Bauxit	106	62	81	86
Blei	113	171	686	745
Chromerz	66	46	28	47
Eisen				
Roheisen	81	38	81	83
Kupfer	31	24	40	44
Blei	9	5	6	10
Zink	6	3	3	4

Die Zementindustrie, die Leser von außerordentlicher Wichtigkeit erhält, befriedigt nicht nur den Inlandsbedarf, der allerdings durch den Rückgang der Bautätigkeit stark geschrumpft ist, sondern exportiert in 40 Länder, und zwar seit 1932 wieder in steigendem Umfang. Schließlich wäre noch die chemische Industrie zu erwähnen, die Kalziumcyanamid, Ammoniak, Salmiakgeist für die Ausfuhr produziert, sie hat auch die Einfuhr von Kupfervitriol in den letzten fünf Jahren auf ein Viertel zurückgedrängt.

Wenn somit als wichtigste Tendenzen eine Beschränkung der Einfuhr und Steigerung der heimischen Produktion als Folge der Blüterung der landwirtschaftlichen Produkten in den wichtigsten Absatzländern zu verzeichnen sind, so liegt es auf der Hand, daß damit allein das südslawische Wirtschaftsproblem nicht zu lösen ist.

Auch Südslawien wird in kürzerer oder längerer Frist ebenfalls nicht umhin können, seine Wirtschaft planmäßig umzugestalten und zu dirigieren. Wir haben bereits die Frage einer Produktionsumschichtung der Landwirtschaft erwähnt. Die Fehlinvestitionen in der Industrie erzwingen ebenso einen Eingriff, um der Volkswirtschaft Kapitalwerte zu erspären, andererseits den Konsumenten vor überhöhten Preisen zu schützen. Vielleicht das wichtigste Problem ist auf dem Gebiet des Bank- und Kreditwesens gestellt, da die Krise fast den gesamten Kreditapparat des Landes lahmgelegt hat. Südslawien ist in der glücklichen Lage, kein „Mutterland" zu sein. Seine Wirtschaft ruht auf breiten und gesunden Grundlagen eines guten Bodens, reicher Wälder und wertvoller mineralischer Schätze. Da die große Krise heute zwar gebannt, aber keineswegs wirklich überwunden ist, kann man auch die zukünftige Entwicklung der südslawischen Wirtschaft, insbesondere die Entwicklung ihrer Beziehungen zu andern Volkswirtschaften, nicht voraussagen. Wie einfach aber wären die Probleme zu lösen, wenn wirklich Vertrauen zwischen den Völkern und Staaten herrschte, um aus einander ergänzenden Wirtschaften große wirtschaftliche Einheiten bilden zu können!

Slika 5. Članak „Lutanja jugoslavenskog gospodarstva, Kölnische Zeitung, 21.7.1935.
Izvor: Arhiv Jugoslavije Centralni presbiro predstavništva Ministarskog saveta, 38/502/654

Jutarnji list
30-V-36

LIBERALIZAM I PROTEKCIONIZAM U NAŠOJ PRIVREDI

Predavanje dra Joze Tomaševića

U srijedu t. mj. održano je prvo predavanje u okviru Udruženja. Predavao je dr. Jozo Tomašević o pitanju kontrole uvoza. Predavanje otvorio predsjednik Udruženja g. Martin Jakovac izrazivši nadu, da će Udruženje periodičkim predavanjima o aktuelnim stručnim pitanjima moći na puno razumijevanje članstva.

Predavač je u tom predavanju iznio u kratko tretirajat dvaju temeljnih gledišta u privrednom životu, liberalizma i protekcionizma. Obrađujući glavnu pažnju raznim formama protekcionizma, zadržao se dosta opširno kod pasivnog protekcionizma na cijelom svijetu, prouzročenom razvojem nacionalnih industrija, poratnih dugovinskih i plaćevnih odnosa između pojedinih zemalja i više psihološkom tendencijom provedbe autarhijskih mjera. Pozivajući na privredno stanje u našoj državi, prikazao je razvoj prilika kod nas, sve do stvaranja nerazmjernih kliriških salda, koji se u glavnom smatraju uzročnikom najnovije mjere ekonomsko političkog značaja, kontrole uvoza. Dok se dosada državna intervencija u pogledu medjunarodne izmjene dobara u glavnom kretala u granicama protekcionizma cijena i zaštite domaće valute, izgleda da se sada kani pristupiti direktnom reciprocitetnom protekcionizmu, putem dirigiranja uvoza.

Predavač je dosta iscrpno zadržao na prikazu naših trgovinskih odnosa sa drugim zemljama i ističe prema tome dvije grupe zemalja; zemlje s kojima stojimo u kliriškom odnosu i zemlje, s kojima stojimo u "vankliriškom odnosu". Iznašajući [illegible] prema svim [illegible] do zaključka, da je glavno [illegible] o tome, da se omogući pravilno [illegible] naših odnosa s kliriškim zemljama, s kojima stojimo u najužem kontaktu. Najveći aktivni klirinški saldo postoji prema Njemačkoj, pa se obično smatra, da je nova mjera, kontrola uvoza, uperena onamo, da se naš uvoz postepeno preorijentira prema Njemačkoj.

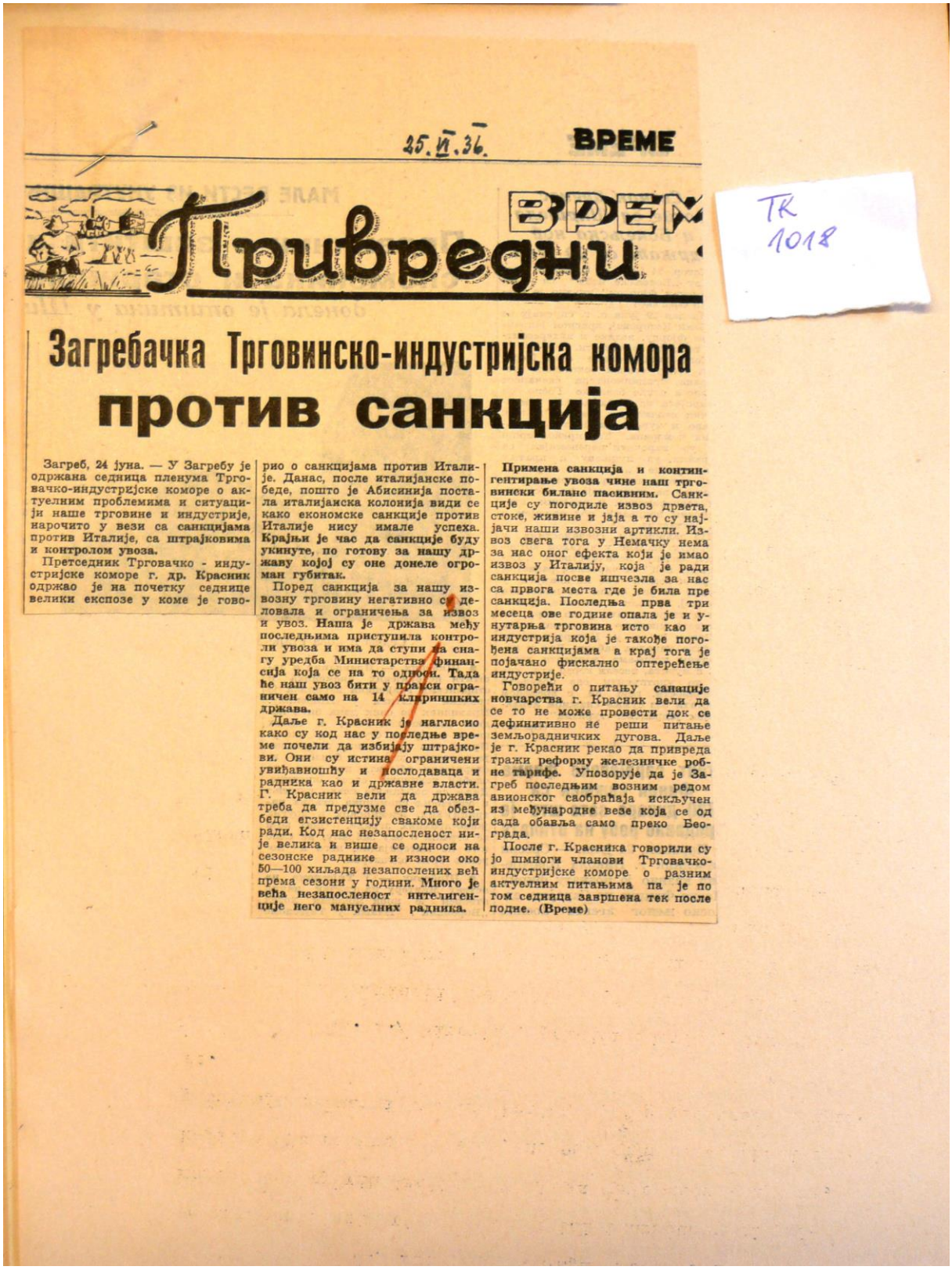
Prikazivajući dosada poznate propise provedbe kontrole uvoza i referirajući o dosada poznatim tendencama spiska robe, za čiji uvoz će biti potrebna prethodna dozvola, konstatira da uvoz ove robe sačinjava oko 33 posto našega uvoza u prošloj godini.

Nakon ovog iscrpnog prikaza naših privredno-političkih odnosa sa inostranstvom, stavlja predavač pitanje, je li će biti moguće u relativno kratko vrijeme uopće preorijentirati naš izvoz, je li će takova preorijentacija imati željeni uspjeh, tj. da li će smanjiti aktivni klirinški saldo i konačno, je li je najzgodniji sistem podjeljivanja doznaka, koji a priori ukljućuje u sebi mogućnost nepravednosti u pogledu podjeljivanja dozvola. Smatrajući u glavnom kontrolu uvoza jednom dobrom mjerom u načelu, sumnja donekle u mogućnost potpune preorijentacije našega uvoza i ističe bojazan, da će se u slučaju neuspjeha morati pristupiti otvorenom kontingentiranju uvoza.

Na koncu svoga predavanja iznio je predavač još nekoliko medjunarodnih planova o sanaciji svih tih pitanja (kolaboracija Male antante, planovi podunavske suradnje), ali drži, da svi ovi planovi, koji počivaju na političkoj, a ne na privrednoj bazi, nemaju budućnosti.

Nakon predavanja razvila se dosta interesantna diskusija u kojoj su sudjelovali medju ostalim gg. Ivan A. Prpić pretsjednik Saveza Udruženja, Antun Klein, potpretsjednik Saveza Udruženja, dr. Rikard Fuchs, Henrik Neumann, Marko Težak i drugi. Diskusija je završena oko 11 sati u noći.

Slika 6. Članak „Liberalizam i protekcionizam u našoj privredi“, *Jutarnji list*, 30.5.1936. Izvor: Arhiv Jugoslavije Centralni presbiro predstavništva Ministarskog saveta, 38/502/654

25. VI. 36. ВРЕМЕ

ВРЕМ

Привредни

TR 1018

Загребачка Трговинско-индустријска комора против санкција

Загреб, 24 јуна. — У Загребу је одржана седница пленума Трговачко-индустријске коморе о актуелним проблемима и ситуацији наше трговине и индустрије, нарочито у вези са санкцијама против Италије, са штрајковима и контролом увоза.

Претседник Трговачко - индустријске коморе г. др. Красник одржао је на почетку седнице велики експозе у коме је говорио о санкцијама против Италије. Данас, после италијанске победе, пошто је Абисинија постала италијанска колонија види се како економске санкције против Италије нису имале успеха. **Крајњи је час да санкције буду укинуте, по готову за нашу државу којој су оне донеле огроман губитак.**

Поред санкција за нашу извозну трговину негативно су деловала и ограничења за извоз и увоз. Наша је држава међу последњима приступила контроли увоза и има да ступи на снагу уредба Министарства финансија која се на то односи. Тада ће наш увоз бити у пракси ограничен само на 14 клиринших држава.

Даље г. Красник је нагласио како су код нас у последње време почели да избијају штрајкови. Они су истина ограничени увиђавношћу и послодаваца и радника као и државне власти. Г. Красник вели да држава треба да предузме све да обезбеди егзистенцију свакоме који ради. Код нас незапосленост није велика и више се односи на сезонске раднике и износи око 50—100 хиљада незапослених већ према сезони у години. **Много је већа незапосленост интелигенције него мануелних радника.**

Примена санкција и контингентирање увоза чине наш трговински биланс пасивним. Санкције су погодиле извоз дрвета, стоке, живине и јаја а то су најјачи наши извозни артикли. Извоз свега тога у Немачку нема за нас оног ефекта који је имао извоз у Италију, која је ради санкција посве ишчезла за нас са првога места где је била пре санкција. Последња прва три месеца ове године опала је и унутарња трговина исто као и индустрија која је такође погођена санкцијама а крај тога је појачано фискално оптерећење индустрије.

Говорећи о питању санације новчарства г. Красник вели да се то не може провести док се дефинитивно не реши питање земљорадничких дугова. Даље је г. Красник рекао да привреда тражи реформу железничке робне тарифе. Упозорује да је Загреб последњим возним редом авионског саобраћаја искључен из међународне везе која се од сада обавља само преко Београда.

После г. Красника говорили су још шмноги чланови Трговачко-индустријске коморе о разним актуелним питањима па је по том седница завршена тек после подне. (Време)

Slika 7. Članak „Zagrebačka Trgovinsko-industrijska komora protiv sankcija“, *Vreme,* 25.6.1936.
Izvor: Izvor: Državni arhiv u Zagrebu, fond Trgovačko-industrijska komora u Zagrebu 252/1018/41004

VLADIMIR ARKO pretsjednik Centrale industrijskih korporacija i Udruženja ind strijalaca u Zagrebu

Naša industrija u 1936 godini

NJENO STANJE I POTEŠKOĆE

Na koncu godine, je dobro, da se ukratko osvrnemo na prilike i stanje, u kojem se nalazi naša industrija. Istina je, da je broj radnika zaposlenih u industriji tijekom ove godine bio u stalnom porastu, ali po samom brojčanom stanju zaposlenog radništva ne može se još izvesti zaključak o povoljnom radu naše industrije. Nastojanje svakoga industrijalca mora ići za tim i ide za tim, da održava svoj pogon, pa makar i bez zarade, jer je mirovanje u svakom pogledu gubitak ne samo za poslodavca, nego i za radnika. Prilike, u kojima u sadanje vrijeme industrija radi, vanredno su teške.

G. Vladimir Arko, pretsjednik Centrale ind. korporacija

Neizvjesnost u pogledu i nutarnjih i vanjskih, carinskih, poreskih i svih ostalih mjera nutarnje i međunarodne trgovinske politike zadaje svakom industrijalcu stalno mnogo briga i opominje ga na najveći oprez. U koliko se uopće može govoriti o relativnom poboljšanju privrednih prilika u našoj zemlji, to se ima svesti na odraz općenitog poboljšanja konjukture u čitavom svijetu, naročito u vezi velikog zaposlenja t. zv. ratne industrije, kao i na izuzetno povoljnu žetvu u našoj zemlji tako, da nije bilo ni potrebno, da se poduzmu neke naročite mjere.

Industrija Savske banovine osjetila je baš ove godine na svojim ledima i na svojem džepu, kojima je opasnostima svakodnevno izložena i kako se sve najbrižnije kalkulacije preko noći prebacuju. Treba tu da spomenem devalvacije francuskog i švicarskog franka kao i holandijske forinte, kojima su ubrzo slijedile talijanska lira i čehoslovačka kruna. Posljedice tih devalvacija pogodile su teško našu privredu, pa i našu industriju, koja nije još ni stigla, da se oporavi od vanredno štetnih posljedica privrednih sankcija prema Italiji i kada je još uvijek morala i mora da nosi štetne posljedice zamrznutih potraživanja u klirinzima sa drugim državama. U toj teškoj situaciji zapažena je samo čvrsta odluka Kr. vlade, da održi stabilnost našega narodnoga novca.

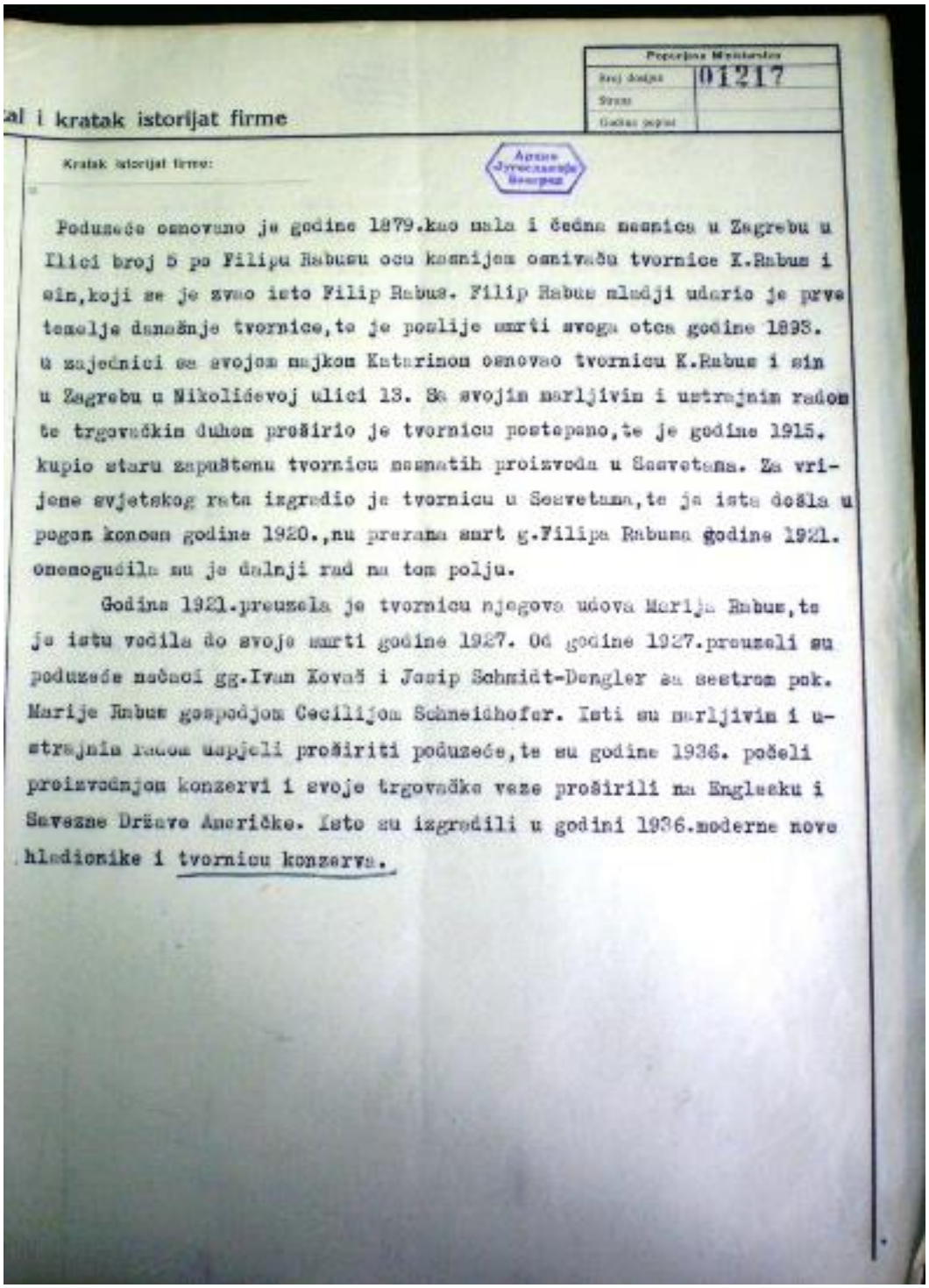
Naša izvozna trgovina, u kojoj je u velikoj mjeri angažovana industrija u Savskoj banovini, stalno traži, da se već jednom oslobodi obaveze, da moraju jedan dio uvoznih deviza predati Narodnoj banci po nižem tečaju, jer je na taj način naša izvozna trgovina stvarno opterećena izvoznom dažbinom, umjesto da država unapređuje naš izvoz davanjem naročitih povlastica pa i davanjem izvoznih premija.

Pitanje kreditiranja naše industrije kod Narodne banke kao i kod drugih novčanih državnih ustanova stalno urgira naša privreda i traži, da se riješi na pravedan i pravičan način tako, da se ustanovi kontingenat prema veličini i značaju privrede ovih krajeva i da se omogući direktno kreditiranje bez posredovanja banaka tako, da se razdioba kontingentiranih kredita ustupi u djelokrug filijala državnih novčanih ustanova na ovom području, kod kojih treba stvoriti filijalne upravne odbore sa samostalnim djelokrugom.

I na drugim područjima potrebno je, da se konačno već privede u djelo mnogo obećavana decentralizacija uprave i da se naročito na banovine i na finansijske, šumske, rudarske, željezničke direkcije prenese što veći djelokrug, kako bi naša privreda bila oslobođena stalnog putovanja i interveniranja kod centralnih vlasti u Beogradu. Naročito tražimo, da se već jedanput prestane šiljanjem izaslanika i skupih komisija izravno iz Ministarstva, kad se taj isti posao može jednako dobro i bez štete za državu, a skoro bez troškova za industriju obaviti putem banovina i direkcija. Ovakav postupak predstavlja ne samo teret za industriju, nego često dovodi do obustave rada, dok ne stigne od Ministarstva izaslanik. Ovde valja da spomenem i važno pitanje nabavaka za državna nadleštva, koje su skoro sve centralizirane u Beogradu, premda i stvarni i privredni razlozi govore za to, da se licitacije za nabavke za potrebe u pojedinim krajevima i vrše u tim krajevima.

Kad je riječ o državnim nabavkama potrebno je istaknuti, da se na žalost ne provadaju uvijek odredbe Zakona o radnjama u pogledu zaštite domaće radinosti. Naše je Udruženje imalo opetovano prilike, da uloži svoj prosvjed protiv vršenja nabavaka iz inostranstva

Slika 8. Članak „Naša industrija u 1936., Njeno stanje i poteškoće“, *Industrijska odbrana*, 10-25.12.1936
Izvor: Industrijska odbrana, br. 38-39., 10-25.12.1936., 4.

al i kratak istorijat firme

Poljoprivredna Ministarstva
Broj dosjea 01217
Strana
Godina popisa

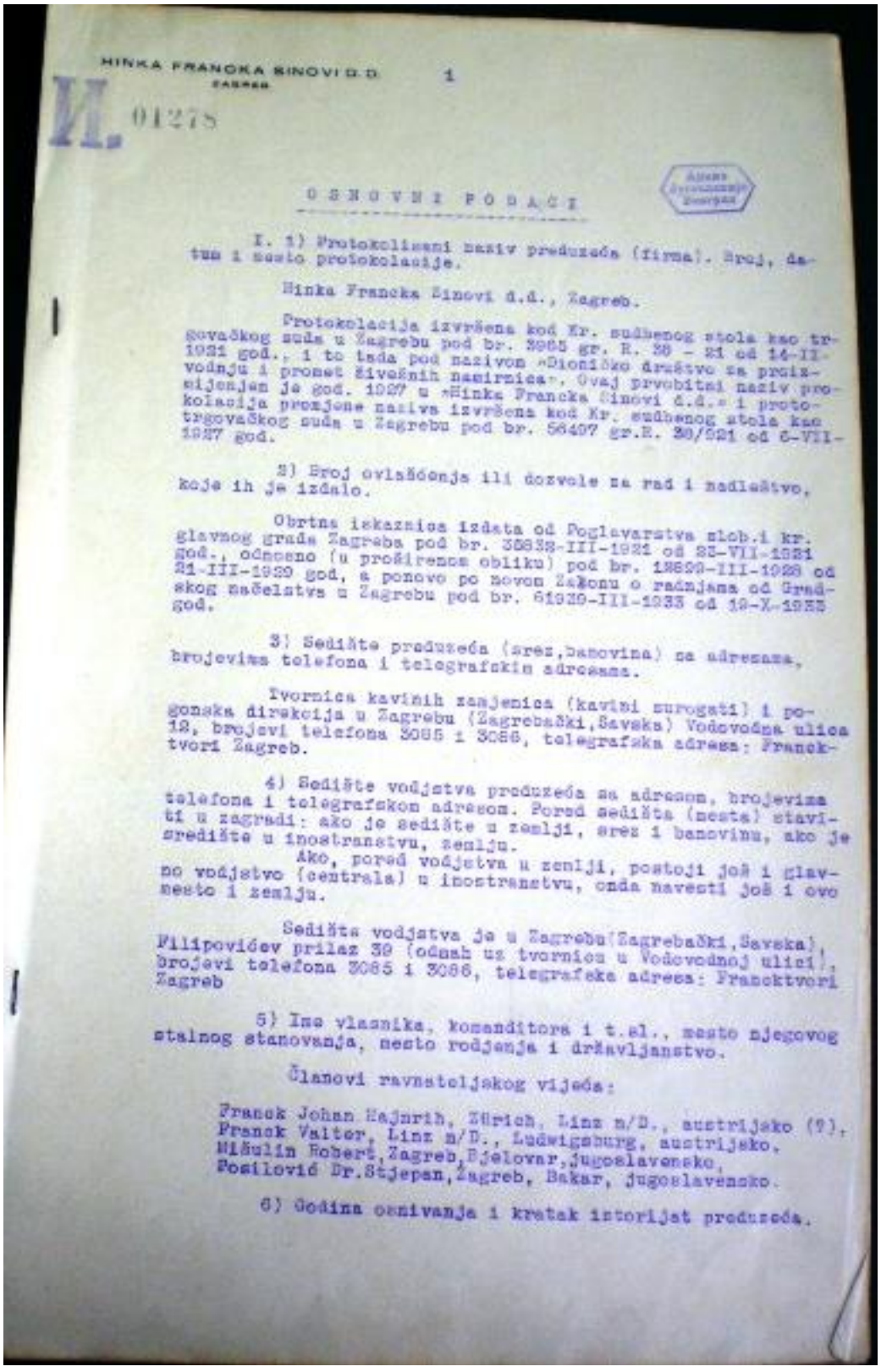
Kratak istorijat firme:

Arhiv Jugoslavije Beograd

Poduzeće osnovano je godine 1879.kao mala i čedna mesnica u Zagrebu u Ilici broj 5 po Filipu Rabusu ocu kasnijem osnivaču tvornice K.Rabus i sin,koji se je zvao isto Filip Rabus. Filip Rabus mlađi udario je prve temelje današnje tvornice,te je poslije smrti svoga otca godine 1893. u zajednici sa svojom majkom Katarinom osnovao tvornicu K.Rabus i sin u Zagrebu u Nikolićevoj ulici 13. Sa svojim marljivim i ustrajnim radom te trgovačkim duhom proširio je tvornicu postepano,te je godine 1915. kupio staru zapuštenu tvornicu mesnatih proizvoda u Sesvetama. Za vrijeme svjetskog rata izgradio je tvornicu u Sesvetama,te ja ista došla u pogon koncem godine 1920.,nu prerana smrt g.Filipa Rabusa godine 1921. onemogućila su je dalnji rad na tom polju.

Godine 1921.preuzela je tvornicu njegova udova Marija Rabus,te je istu vodila do svoje smrti godine 1927. Od godine 1927.preuzeli su poduzeće nečaci gg.Ivan Kovač i Josip Schmidt-Dengler sa sestrom pok. Marije Rabus gospodjom Cecilijom Schneidhofer. Isti su marljivim i ustrajnim radom uspjeli proširiti poduzeće,te su godine 1936. počeli proizvodnjom konzervi i svoje trgovačke veze proširili na Englesku i Savezne Države Američke. Isto su izgradili u godini 1936.moderne nove hladionike i tvornicu konzerva.

Slika 9. Povijest industrijskog poduzeća *K. Rabus i sin, prva zagrebačka tvornica salame kobasica, masti i suhomesnatih proizvoda*
Izvor: Arhiv Jugoslavije fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije 65/497/1217

HINKA FRANCKA SINOVI D.D.
ZAGREB

1

M. 01278

OSNOVNI PODACI

I. 1) Protokolisani naziv preduzeća (firma). Broj, datum i mesto protokolacije.

Hinka Francka Sinovi d.d., Zagreb.

Protokolacija izvršena kod Kr. sudbenog stola kao trgovačkog suda u Zagrebu pod br. 3965 gr. R. 38 - 21 od 14-II-1921 god., i to tada pod nazivom »Dioničko društvo za proizvodnju i promet živežnih namirnica«. Ovaj prvobitni naziv promijenjen je god. 1927 u »Hinka Francka Sinovi d.d.« i protokolacija promjene naziva izvršena kod Kr. sudbenog stola kao trgovačkog suda u Zagrebu pod br. 56407 gr.R. 38/921 od 6-VII-1927 god.

2) Broj ovlašćenja ili dozvole za rad i nadležtvo, koje ih je izdalo.

Obrtna iskaznica izdata od Poglavarstva slob.i kr. glavnog grada Zagreba pod br. 38838-III-1921 od 22-VII-1921 god., odnosno (u proširenom obliku) pod br. 18629-III-1928 od 21-III-1929 god, a ponovo po novom Zakonu o radnjama od Gradskog načelstva u Zagrebu pod br. 61929-III-1933 od 13-X-1933 god.

3) Sedište preduzeća (srez,banovina) sa adresama, brojevima telefona i telegrafskim adresama.

Tvornica kavinih zamjenica (kavini surogati) i poslovna direkcija u Zagrebu (Zagrebački,Savska) Vodovodna ulica 12, brojevi telefona 3065 i 3066, telegrafska adresa: Franck-tvori Zagreb.

4) Sedište vodjstva preduzeća sa adresom, brojevima telefona i telegrafskom adresom. Poredsedišta (mesta) staviti u zagradi: ako je sedište u zemlji, srez i banovinu, ako je središte u inostranstvu, zemlju.
Ako, poredvodjstva u zemlji, postoji još i glavno vodjstvo (centrala) u inostranstvu, onda navesti još i ovo mesto i zemlju.

Sedišta vodjstva je u Zagrebu(Zagrebački,Savska), Filipovićev prilaz 30 (odmah uz tvornicu u Vodovodnoj ulici), brojevi telefona 3065 i 3066, telegrafska adresa: Franckvori Zagreb

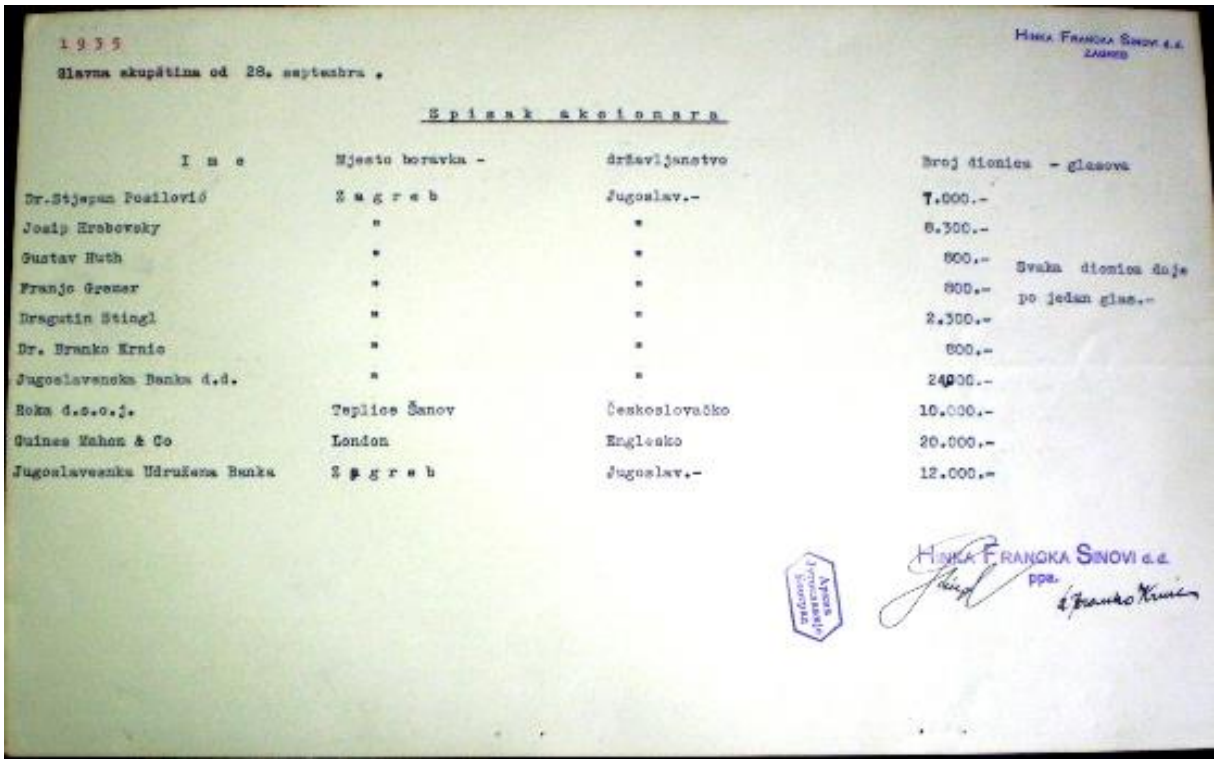
5) Ime vlasnika, komanditora i t.sl., mesto njegovog stalnog stanovanja, mesto rodjenja i državljanstvo.

Članovi ravnateljskog vijeća:

Franck Johan Heinrih, Zürich, Linz n/D., austrijsko (?).
Franck Valter, Linz n/D., Ludwigsburg, austrijsko.
Mišulin Robert, Zagreb, Bjelovar, jugoslavensko.
Posilović Dr.Stjepan, Zagreb, Bakar, jugoslavensko.

6) Godina osnivanja i kratak istorijat preduzeća.

Slika 10. Osnovni podaci o poduzeću *Hinka Francka sinovi d.d*.
Izvor: Arhiv Jugoslavije fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije 65/500/1220

1935

Glavna skupština od 28. septembra .

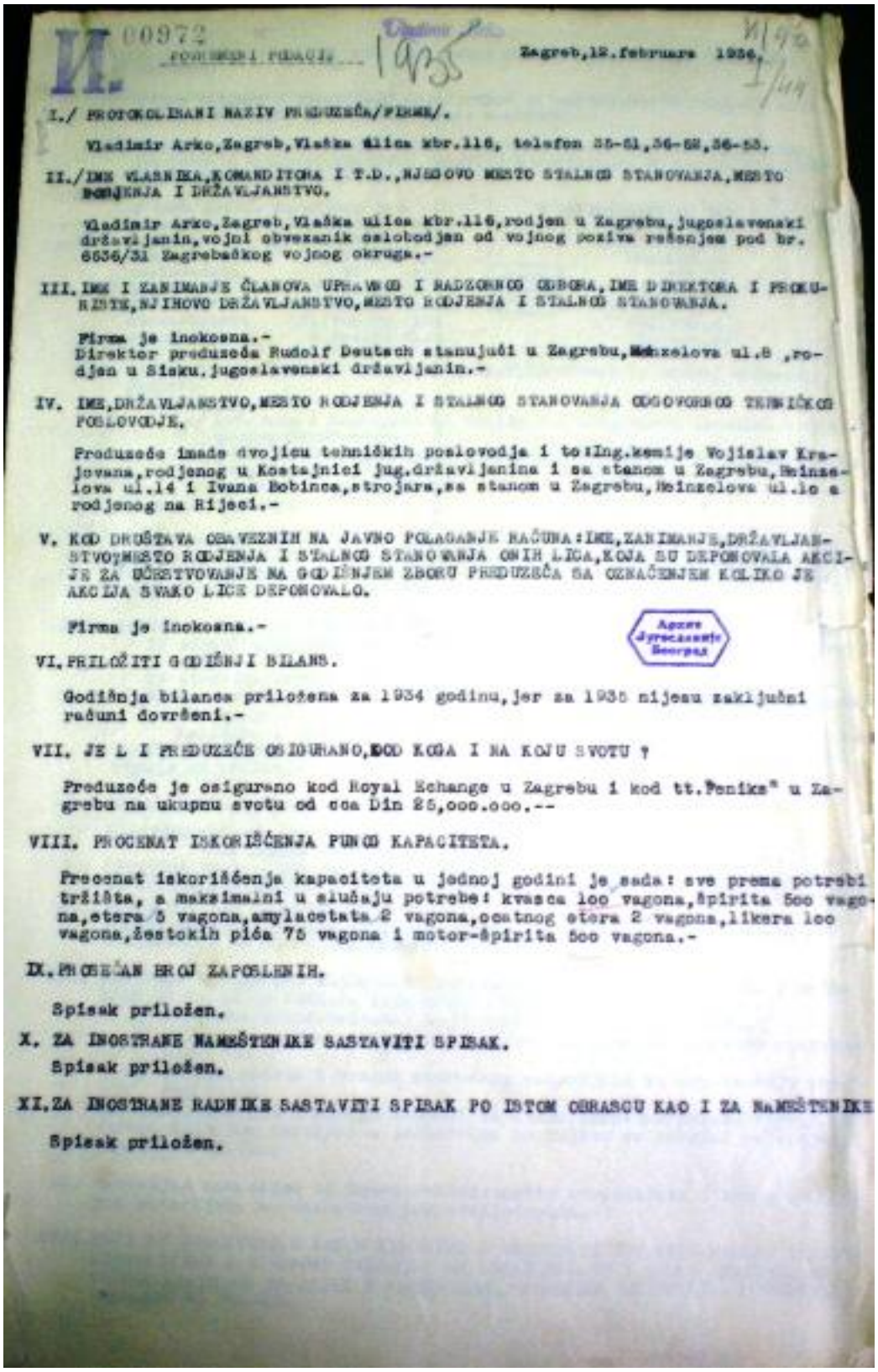
HINKA FRANCKA SINOVI d.d. ZAGREB

Spisak akcionara

I m e	Mjesto boravka -	državljanstvo	Broj dionica - glasova	
Dr.Stjepan Posilović	Zagreb	Jugoslav.-	7.000.-	
Josip Hrabovsky	"	"	6.300.-	
Gustav Huth	"	"	800.-	Svaka dionica daje po jedan glas.-
Franjo Gremer	"	"	800.-	
Dragutin Stingl	"	"	2.300.-	
Dr. Branko Krnic	"	"	800.-	
Jugoslavenska Banka d.d.	"	"	24000.-	
Roka d.o.o.j.	Teplice Šanov	Češkoslovačko	10.000.-	
Guines Mahon & Co	London	Englesko	20.000.-	
Jugoslavenska Udružena Banka	Zagreb	Jugoslav.-	12.000.-	

HINKA FRANCKA SINOVI d.d.
ppa.

Slika 11. Popis dioničara *Hinka Francka sinovi d.d.* iz 1935.
Izvor: Arhiv Jugoslavije fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije 65/500/1220

И. 00972 POVREMENI PODACI ... 1935 Zagreb, 12. februara 1936.

I./ PROTOKOLIRANI NAZIV PREDUZEĆA/FIRME/.

Vladimir Arko, Zagreb, Vlaška ulica kbr. 116, telefon 35-61, 36-62, 36-63.

II./ IME VLASNIKA, KOMANDITORA I T.D., NJEGOVO MESTO STALNOG STANOVANJA, MESTO RODJENJA I DRŽAVLJANSTVO.

Vladimir Arko, Zagreb, Vlaška ulica kbr. 116, rodjen u Zagrebu, jugoslavenski državljanin, vojni obveznik oslobodjen od vojnog poziva rešenjem pod br. 6536/31 Zagrebačkog vojnog okruga.-

III. IME I ZANIMANJE ČLANOVA UPRAVNOG I NADZORNOG ODBORA, IME DIREKTORA I PROKURISTE, NJIHOVO DRŽAVLJANSTVO, MESTO RODJENJA I STALNOG STANOVANJA.

Firma je inokosna.-
Direktor preduzeća Rudolf Deutsch stanujući u Zagrebu, Medvedova ul. 8, rodjen u Sisku, jugoslavenski državljanin.-

IV. IME, DRŽAVLJANSTVO, MESTO RODJENJA I STALNOG STANOVANJA ODGOVORNOG TEHNIČKOG POSLOVODJE.

Preduzeće imade dvojicu tehničkih poslovodja i to: Ing. kemije Vojislav Krajovana, rodjenog u Kostajnici jug. državljanina i sa stanom u Zagrebu, Heinzelova ul. 14 i Ivana Bobinca, strojara, sa stanom u Zagrebu, Heinzelova ul. 10 a rodjenog na Rijeci.-

V. KOD DRUŠTAVA OBAVEZNIH NA JAVNO POLAGANJE RAČUNA: IME, ZANIMANJE, DRŽAVLJANSTVO, MESTO RODJENJA I STALNOG STANOVANJA ONIH LICA, KOJA SU DEPONOVALA AKCIJE ZA UČESTVOVANJE NA GODIŠNJEM ZBORU PREDUZEĆA SA OZNAČENJEM KOLIKO JE AKCIJA SVAKO LICE DEPONOVALO.

Firma je inokosna.-

Agence Juridique Beograd

VI. PRILOŽITI GODIŠNJI BILANS.

Godišnja bilanca priložena za 1934 godinu, jer za 1935 nijesu zaključni računi dovršeni.-

VII. JE L I PREDUZEĆE OSIGURANO, KOD KOGA I NA KOJU SVOTU ?

Preduzeće je osigurano kod Royal Echange u Zagrebu i kod tt. "Feniks" u Zagrebu na ukupnu svotu od cca Din 25,000.000.--

VIII. PROCENAT ISKORIŠĆENJA PUNOG KAPACITETA.

Procenat iskorišćenja kapaciteta u jednoj godini je sada: sve prema potrebi tržišta, a maksimalni u slučaju potrebe: kvasca 100 vagona, špirita 500 vagona, etera 5 vagona, amylacetata 2 vagona, octnog etera 2 vagona, likera 100 vagona, šestokih pića 75 vagona i motor-špirita 500 vagona.-

IX. PROSEČAN BROJ ZAPOSLENIH.

Spisak priložen.

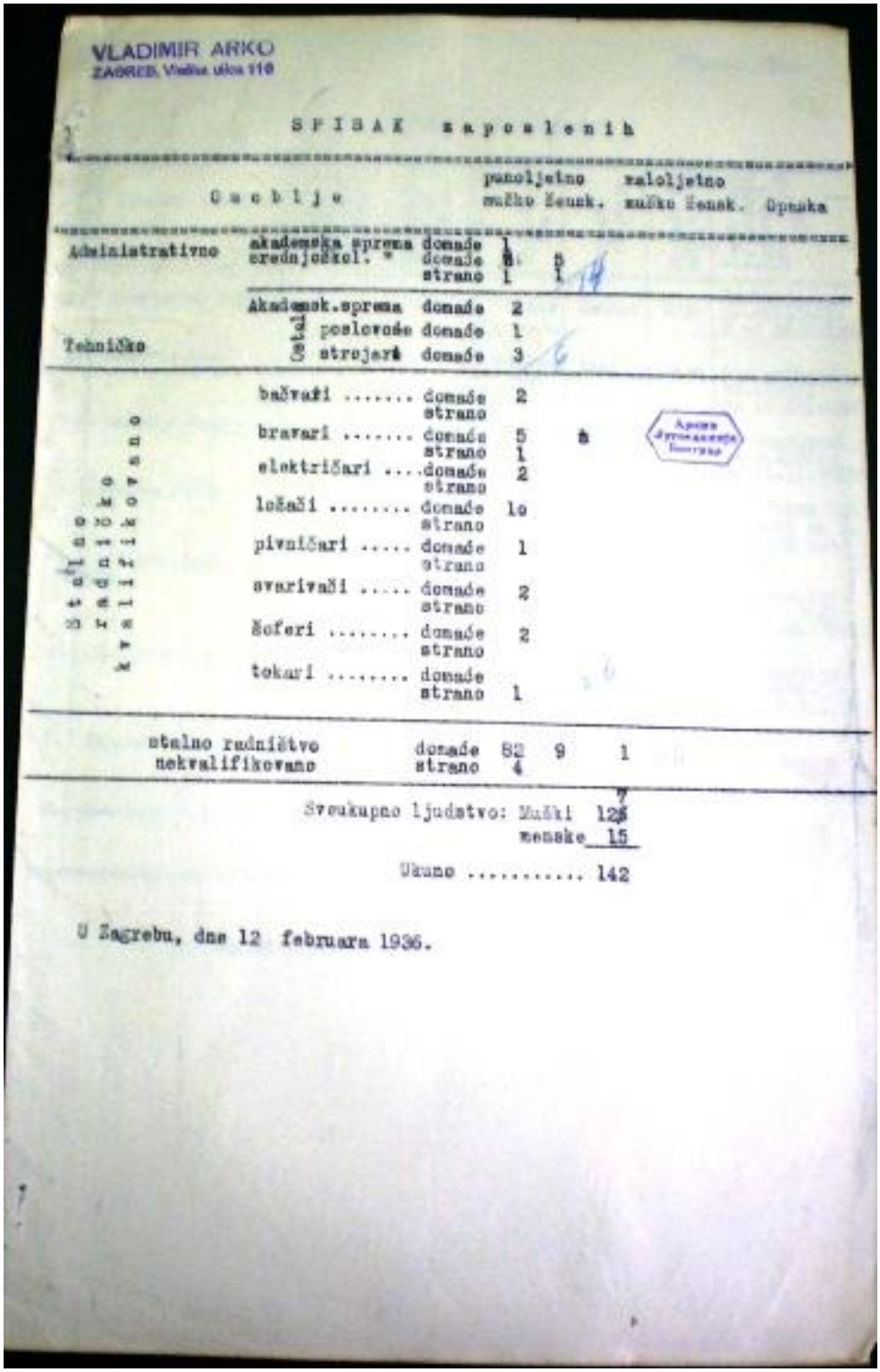
X. ZA INOSTRANE NAMEŠTENIKE SASTAVITI SPISAK.

Spisak priložen.

XI. ZA INOSTRANE RADNIKE SASTAVITI SPISAK PO ISTOM OBRASCU KAO I ZA NAMEŠTENIKE

Spisak priložen.

Slika 12. Povremeni podaci za poduzeće *Vladimir Arko* iz 1935.
Izvor: Arhiv Jugoslavije fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije 65/502/1222

VLADIMIR ARKO
ZAGREB, Vlaška ulica 110

SPISAK zaposlenih

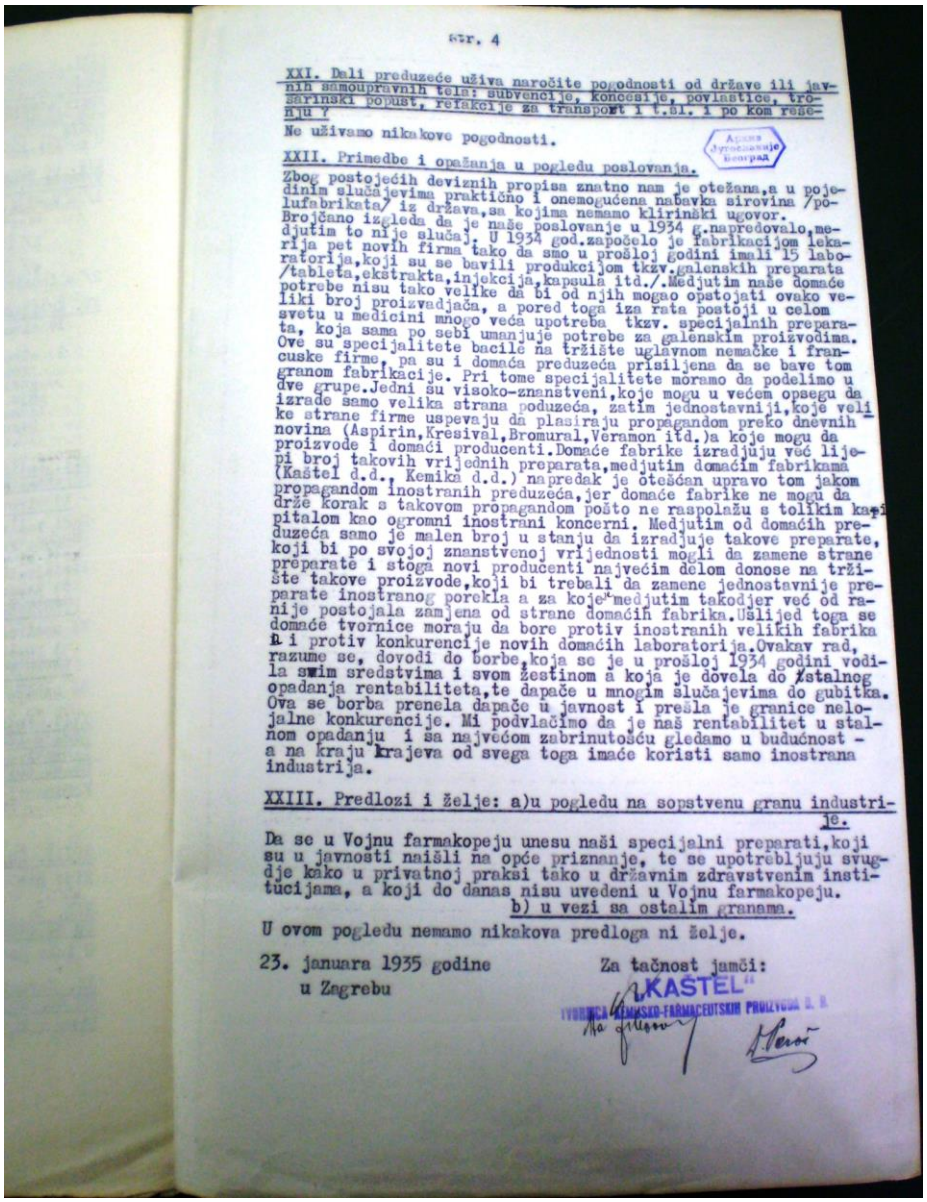
Odsjeke			punoljetno muško	punoljetno žensk.	maloljetno muško	maloljetno žensk.	Opaska
Administrativno	akademska sprema	domaće	1				
	srednjoškol. "	domaće	8	5			
		strano	1	1			
Tehničko	Akademsk.sprema	domaće	2				
	poslovođe	domaće	1				
	strojarí	domaće	3				
	bačvari	domaće	2				
		strano					
	bravari	domaće	5	8			
		strano	1				
	električari	domaće	2				
		strano					
	ložači	domaće	10				
		strano					
	pivničari	domaće	1				
		strano					
	zavarivači	domaće	2				
		strano					
	šoferi	domaće	2				
		strano					
	tokari	domaće					
		strano	1				
stalno radništvo nekvalifikovano		domaće	82	9	1		
		strano	4				

Sveukupno ljudstvo: Muški 125
ženske 15

Ukupno 142

U Zagrebu, dne 12 februara 1936.

Slika 13. Popis zaposlenih u poduzeću Vladimir Arko iz Privremenih podataka za 1935.
Izvor: Arhiv Jugoslavije fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije 65/502/1222

Str. 4

XXI. Dali preduzeće uživa naročite pogodnosti od države ili javnih samoupravnih tela: subvencije, koncesije, povlastice, tarinski popust, reflakcije za transport i t.sl. i po kom rešenju ?

Ne uživamo nikakove pogodnosti.

XXII. Primedbe i opažanja u pogledu poslovanja.

Zbog postojećih deviznih propisa znatno nam je otežana,a u pojedinim slučajevima praktično i onemogućena nabavka sirovina /polufabrikata/ iz država,sa kojima nemamo klirinški ugovor. Brojčano izgleda da je naše poslovanje u 1934 g.napredovalo,medjutim to nije slučaj. U 1934 god.započelo je fabrikacijom lekarija pet novih firma tako da smo u prošloj godini imali 15 laboratorija,koji su se bavili produkcijom tkzv.galenskih preparata /tableta,ekstrakta,injekcija,kapsula itd./.Medjutim naše domaće potrebe nisu tako velike da bi od njih mogao opstojati ovako veliki broj proizvadjača, a pored toga iza rata postoji u celom svetu u medicini mnogo veća upotreba tkzv. specijalnih preparata, koja sama po sebi umanjuje potrebe za galenskim proizvodima. Ove su specijalitete bacile na tržište uglavnom nemačke i francuske firme, pa su i domaća preduzeća prisiljena da se bave tom granom fabrikacije. Pri tome specijalitete moramo da podelimo u dve grupe.Jedni su visoko-znanstveni,koje mogu u većem opsegu da izrade samo velika strana poduzeća, zatim jednostavniji,koje veli ke strane firme uspevaju da plasiraju propagandom preko dnevnih novina (Aspirin,Kresival,Bromural,Veramon itd.)a koje mogu da proizvode i domaći producenti.Domaće fabrike izradjuju već lijepi broj takovih vrijednih preparata,medjutim domaćim fabrikama (Kaštel d.d., Kemika d.d.) napredak je otešćan upravo tom jakom propagandom inostranih preduzeća,jer domaće fabrike ne mogu da drže korak s takovom propagandom pošto ne raspolažu s tolikim kapitalom kao ogromni inostrani koncerni. Medjutim od domaćih preduzeća samo je malen broj u stanju da izradjuje takove preparate, koji bi po svojoj znanstvenoj vrijednosti mogli da zamene strane preparate i stoga novi producenti najvećim delom donose na tržište takove proizvode,koji bi trebali da zamene jednostavnije preparate inostranog porekla a za koje medjutim takodjer već od ranije postojala zamjena od strane domaćih fabrika.Usljed toga se domaće tvornice moraju da bore protiv inostranih velikih fabrika i protiv konkurencije novih domaćih laboratorija.Ovakav rad, razume se, dovodi do borbe,koja se je u prošloj 1934 godini vodila svim sredstvima i svom žestinom a koja je dovela do stalnog opadanja rentabiliteta,te dapače u mnogim slučajevima do gubitka. Ova se borba prenela dapače u javnost i prešla je granice nelojalne konkurencije. Mi podvlačimo da je naš rentabilitet u stalnom opadanju i sa najvećom zabrinutošću gledamo u budućnost - a na kraju krajeva od svega toga imaće koristi samo inostrana industrija.

XXIII. Predlozi i želje: a)u pogledu na sopstvenu granu industrije.

Da se u Vojnu farmakopeju unesu naši specijalni preparati,koji su u javnosti nanišli na opće priznanje, te se upotrebljuju svugdje kako u privatnoj praksi tako u državnim zdravstvenim institucijama, a koji do danas nisu uvedeni u Vojnu farmakopeju.

b) u vezi sa ostalim granama.

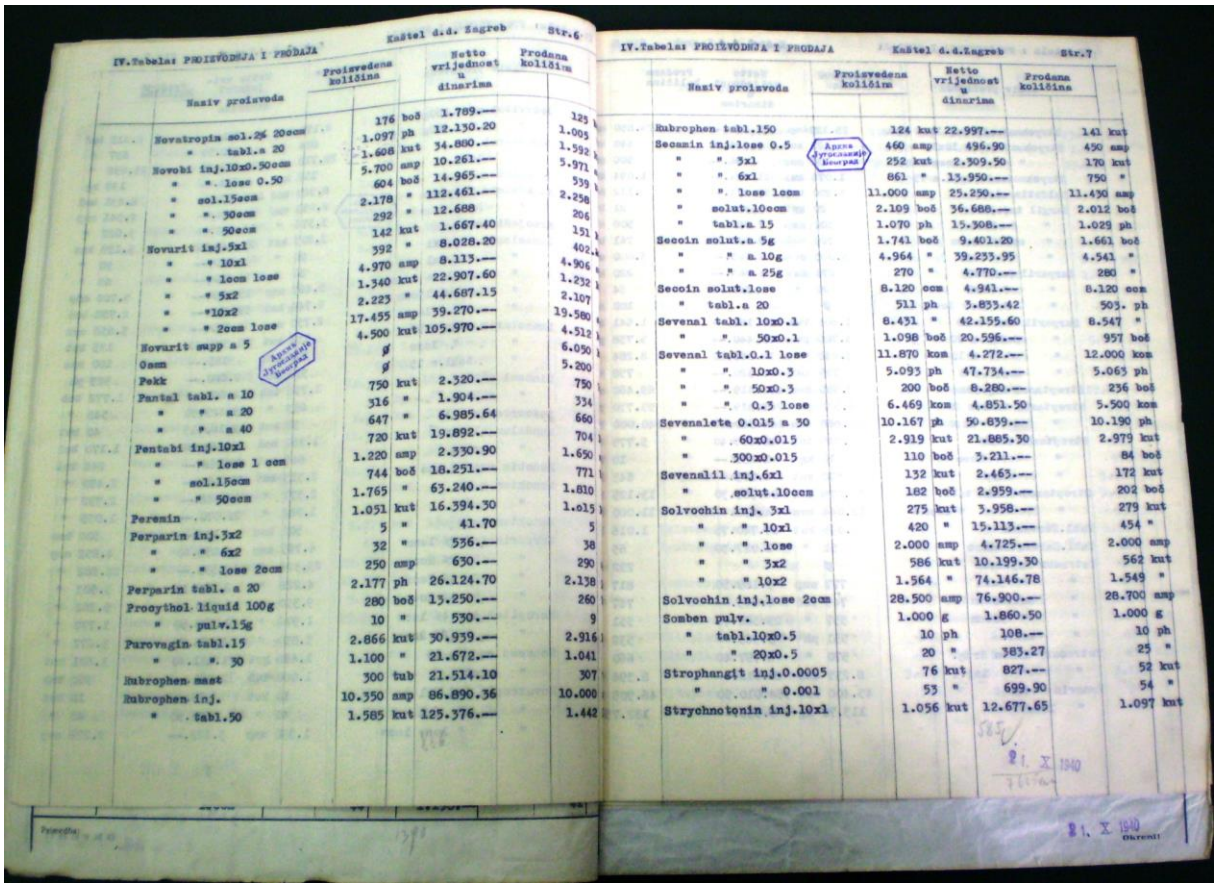
U ovom pogledu nemamo nikakova predloga ni želje.

23. januara 1935 godine
u Zagrebu

Za tačnost jamči:

„KAŠTEL"

Slika 14. Primjedbe i opažanja o poslovanju *poduzeća Kaštel, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d.* iz Privremenih podataka prikupljenih 23.1.1935.
Izvor: Arhiv Jugoslavije fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije 65/567/1287

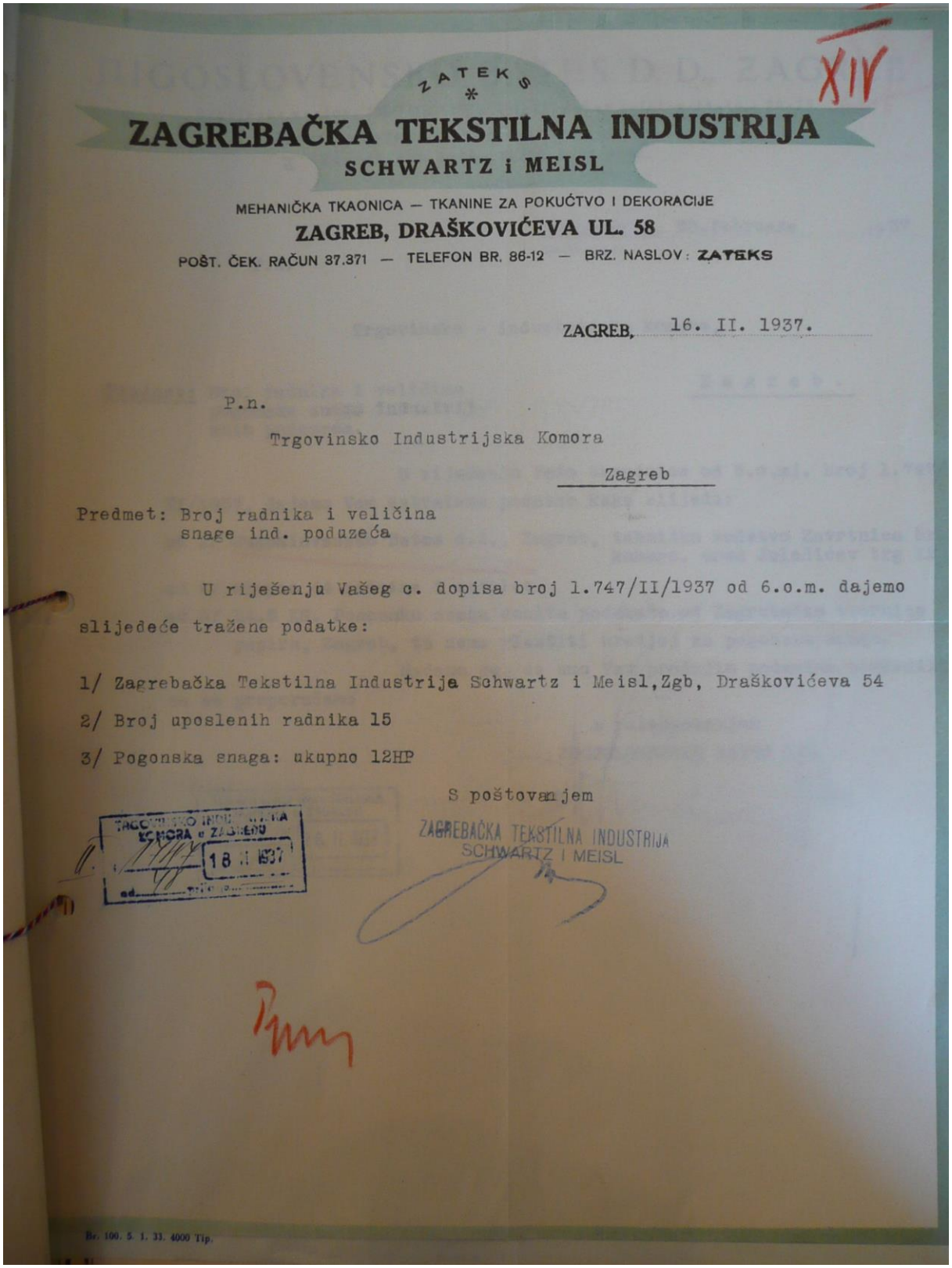
IV. Tabela: PROIZVODNJA I PRODAJA — Kaštel d.d. Zagreb — Str. 6

Naziv proizvoda	Proizvedena količina		Netto vrijednost u dinarima	Prodana količina
Novatropin sol.2% 20ccm	176	boš	1.789.—	125
" tabl.a 20	1.097	ph	12.130.20	1.005
Novobi inj.10x0.50ccm	1.608	kut	34.880.—	1.592
" lose 0.50	5.700	amp	10.261.—	5.971
" sol.15ccm	604	boš	14.965.—	539
" " 30ccm	2.178	"	112.461.—	2.258
" " 50ccm	292	"	12.688	206
Novurit inj.5x1	142	kut	1.667.40	151
" " 10x1	392	"	8.028.20	402
" " 1ccm lose	4.970	amp	8.113.—	4.906
" " 5x2	1.340	kut	22.907.60	1.232
" "10x2	2.223	"	44.687.15	2.107
" " 2ccm lose	17.455	amp	39.270.—	19.580
Novurit supp a 5	4.500	kut	105.970.—	4.512
Oasm	g			6.050
Pekk	g			5.200
Pantal tabl. a 10	750	kut	2.320.—	750
" " a 20	316	"	1.904.—	334
" " a 40	647	"	6.985.64	660
Pentabi inj.10x1	720	kut	19.892.—	704
" " lose 1 ccm	1.220	amp	2.330.90	1.650
" sol.15ccm	744	boš	18.251.—	771
" " 50ccm	1.765	"	63.240.—	1.810
Peremin	1.051	kut	16.394.30	1.015
Perparin inj.3x2	5	"	41.70	5
" " 6x2	32	"	536.—	38
" " lose 2ccm	250	amp	630.—	290
Perparin tabl. a 20	2.177	ph	26.124.70	2.138
Procythol liquid 100g	280	boš	13.250.—	260
" pulv.15g	10	"	530.—	9
Purovagin tabl.15	2.866	kut	30.939.—	2.916
" " 30	1.100	"	21.672.—	1.041
Rubrophen mast	300	tub	21.514.10	307
Rubrophen inj.	10.350	amp	86.890.36	10.000
" tabl.50	1.585	kut	125.376.—	1.442

IV. Tabela: PROIZVODNJA I PRODAJA — Kaštel d.d.Zagreb — Str. 7

Naziv proizvoda	Proizvedena količina		Netto vrijednost u dinarima	Prodana količina
Rubrophen tabl.150	124	kut	22.997.—	141 kut
Secamin inj.lose 0.5	460	amp	496.90	450 amp
" " 3x1	252	kut	2.309.50	170 kut
" " 6x1	861	"	13.950.—	750 "
" " lose 1ccm	11.000	amp	25.250.—	11.430 amp
" solut.10ccm	2.109	boš	36.688.—	2.012 boš
" tabl.a 15	1.070	ph	15.308.—	1.029 ph
Secoin solut.a 5g	1.741	boš	9.401.20	1.661 boš
" " a 10g	4.964	"	39.233.95	4.541 "
" " a 25g	270	"	4.770.—	280 "
Secoin solut.lose	8.120	ccm	4.941.—	8.120 ccm
" tabl.a 20	511	ph	3.833.42	503 ph
Sevenal tabl. 10x0.1	8.431	"	42.155.60	8.547 "
" " 50x0.1	1.098	boš	20.596.—	957 boš
Sevenal tabl.0.1 lose	11.870	kom	4.272.—	12.000 kom
" " 10x0.3	5.093	ph	47.734.—	5.063 ph
" " 50x0.3	200	boš	8.280.—	236 boš
" " 0.3 lose	6.469	kom	4.851.50	5.500 kom
Sevenalete 0.015 a 30	10.167	ph	50.839.—	10.190 ph
" 60x0.015	2.919	kut	21.885.30	2.979 kut
" 300x0.015	110	boš	3.211.—	84 boš
Sevenalil inj.6x1	132	kut	2.463.—	172 kut
" solut.10ccm	182	boš	2.959.—	202 boš
Solvochin inj. 3x1	275	kut	3.958.—	279 kut
" " 10x1	420	"	15.113.—	454 "
" " lose	2.000	amp	4.725.—	2.000 amp
" " 3x2	586	kut	10.199.30	562 kut
" " 10x2	1.564	"	74.146.78	1.549 "
Solvochin inj.lose 2ccm	28.500	amp	76.900.—	28.700 amp
Somben pulv.	1.000	g	1.860.50	1.000 g
" tabl.10x0.5	10	ph	108.—	10 ph
" " 20x0.5	20	"	383.27	25 "
Strophangit inj.0.0005	76	kut	827.—	52 kut
" " 0.001	53	"	699.90	54 "
Strychnotonin inj.10x1	1.056	kut	12.677.65	1.097 kut

Slika 15. Popis proizvoda *poduzeća Kaštel, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d.* iz Podataka o proizvodnji i prodaji za 1939.
Izvor: Izvor: Arhiv Jugoslavije fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije 65/567/1287

ZATEKS

ZAGREBAČKA TEKSTILNA INDUSTRIJA

SCHWARTZ i MEISL

MEHANIČKA TKAONICA — TKANINE ZA POKUĆTVO I DEKORACIJE

ZAGREB, DRAŠKOVIĆEVA UL. 58

POŠT. ČEK. RAČUN 37.371 — TELEFON BR. 86-12 — BRZ. NASLOV: ZATEKS

XIV

ZAGREB, 16. II. 1937.

P.n.

Trgovinsko Industrijska Komora

Zagreb

Predmet: Broj radnika i veličina snage ind. poduzeća

U riješenju Vašeg c. dopisa broj 1.747/II/1937 od 6.o.m. dajemo slijedeće tražene podatke:

1/ Zagrebačka Tekstilna Industrija Schwartz i Meisl,Zgb, Draškovićeva 54

2/ Broj uposlenih radnika 15

3/ Pogonska snaga: ukupno 12HP

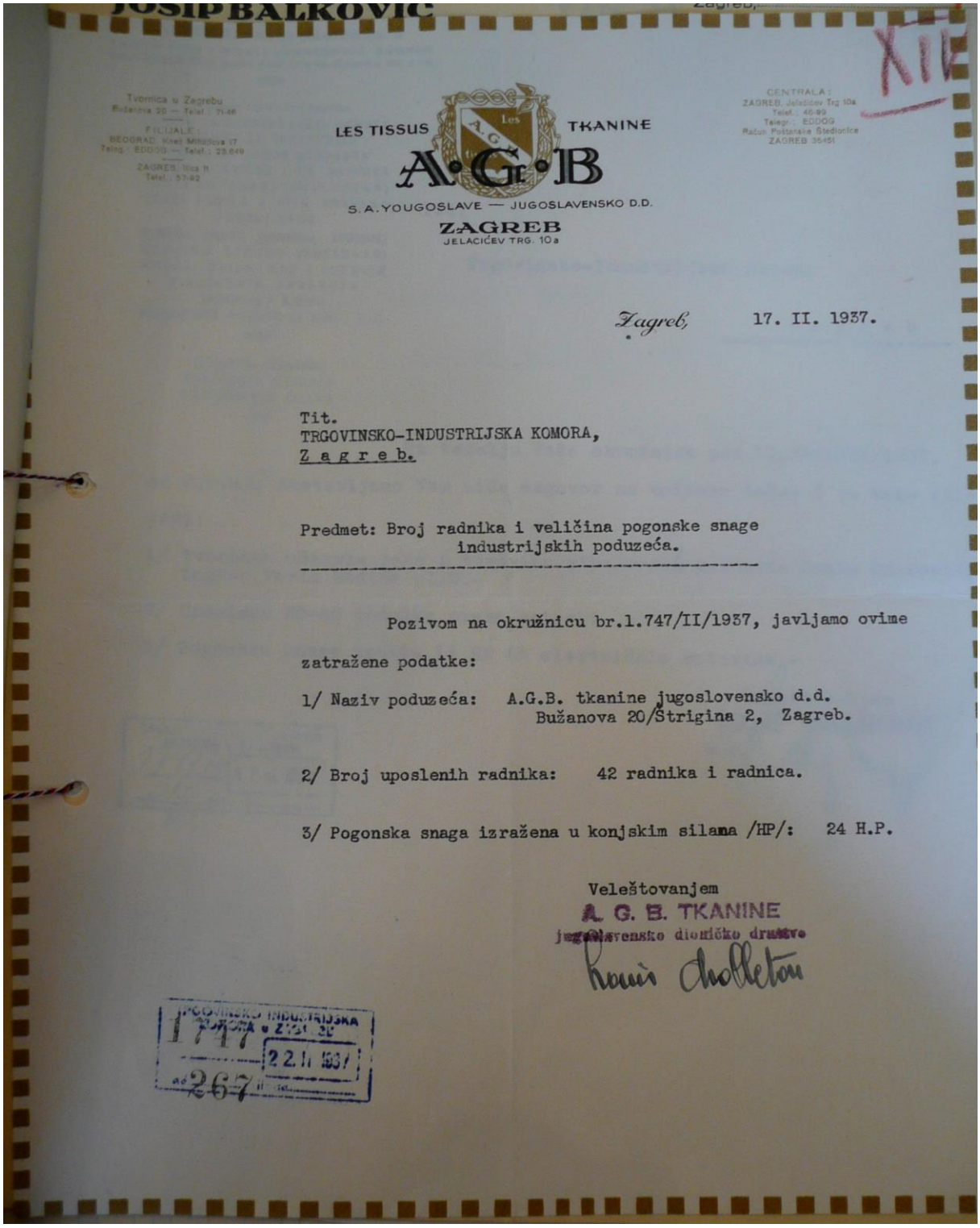
S poštovanjem

ZAGREBAČKA TEKSTILNA INDUSTRIJA
SCHWARTZ I MEISL

TRGOVINSKO INDUSTRIJSKA KOMORA U ZAGREBU
18 II 1937

Br. 100. 5. 1. 33. 4000 Tip.

Slika 16. Podaci o broju radnika i pogonskoj snazi u poduzeću *Zagrebačka tekstilna industrija Schwartz i Meisel* iz 1937.
Izvor: Državni arhiv u Zagrebu, fond Trgovačko-industrijska komora u Zagrebu 252/998/41000

JOSIP BALKOVIĆ

XII

Tvornica u Zagrebu
Bužanova 20 — Telef.: 71-66

FILIJALE:
BEOGRAD, Knez Mihailova 17
Telegr.: EDOOG — Telef.: 23-849

ZAGREB, Ilica II
Telef.: 57-62

LES TISSUS TKANINE

A·G·B

S.A. YOUGOSLAVE — JUGOSLAVENSKO D.D.

ZAGREB
JELAČIĆEV TRG. 10a

CENTRALA:
ZAGREB, Jelačićev Trg 10a
Telef.: 46-99
Telegr.: EDOOG
Račun: Poštanska Štedionica
ZAGREB 35451

Zagreb, 17. II. 1937.

Tit.
TRGOVINSKO-INDUSTRIJSKA KOMORA,
Z a g r e b.

Predmet: Broj radnika i veličina pogonske snage industrijskih poduzeća.

Pozivom na okružnicu br.1.747/II/1937, javljamo ovime zatražene podatke:

1/ Naziv poduzeća: A.G.B. tkanine jugoslovensko d.d. Bužanova 20/Strigina 2, Zagreb.

2/ Broj uposlenih radnika: 42 radnika i radnica.

3/ Pogonska snaga izražena u konjskim silama /HP/: 24 H.P.

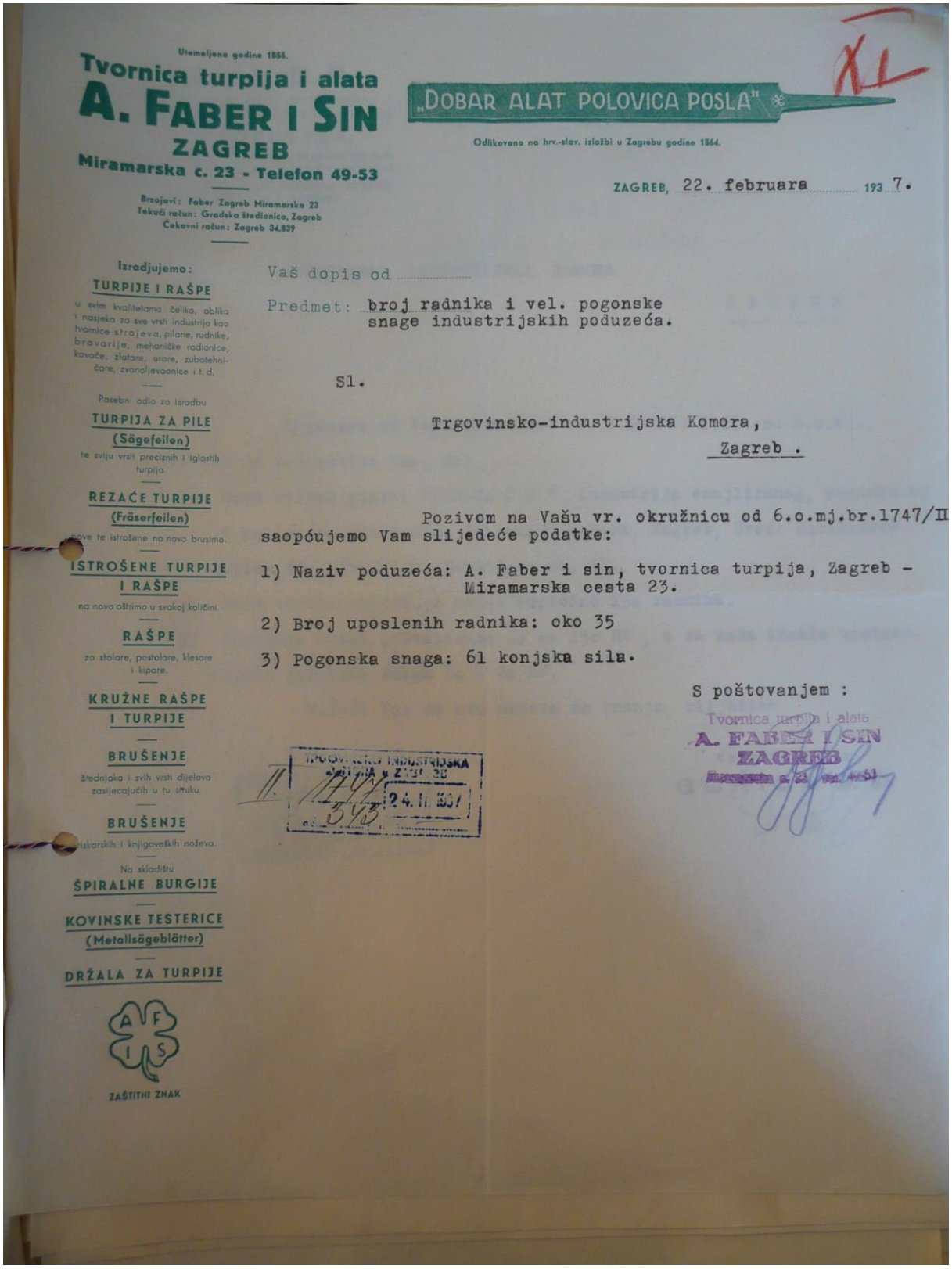
Veleštovanjem
A. G. B. TKANINE
jugoslavensko dioničko društvo

TRGOVINSKO INDUSTRIJSKA KOMORA ZAGREB
1747
22. II. 1937
267

Slika 17. Podaci o broju radnika i pogonskoj snazi u poduzeću *AGB tkanine, jugoslavensko d.d.* iz 1937.
Izvor: Državni arhiv u Zagrebu, fond Trgovačko-industrijska komora u Zagrebu 252/998/41000

Slika 18. Podaci o broju radnika i pogonskoj snazi u poduzeću *Zagrebačka tvornica koža* iz 1937.
Izvor: Državni arhiv u Zagrebu, fond Trgovačko-industrijska komora u Zagrebu 252/998/41000

Utemeljena godine 1855.

Tvornica turpija i alata

A. FABER I SIN

ZAGREB

Miramarska c. 23 - Telefon 49-53

Brzojavi: Faber Zagreb Miramarska 23
Tekući račun: Gradska štedionica, Zagreb
Čekovni račun: Zagreb 34.839

„DOBAR ALAT POLOVICA POSLA"

Odlikovano na hrv.-slav. izložbi u Zagrebu godine 1864.

XL

ZAGREB, 22. februara 193 7.

Izradjujemo:

TURPIJE I RAŠPE
u svim kvalitetama čelika, oblika i nasjeka za sve vrsti industrija kao tvornice strojeva, pilane, rudnike, bravarije, mehaničke radionice, kovače, zlatare, urare, zubotehničare, zvonoljevaonice i t. d.

Posebni odio za izradbu

TURPIJA ZA PILE
(Sägefeilen)
te svih vrsti preciznih i iglastih turpija.

REZAĆE TURPIJE
(Fräserfeilen)
sve te istrošene na novo brusimo.

ISTROŠENE TURPIJE I RAŠPE
na novo oštrimo u svakoj količini.

RAŠPE
za stolare, postolare, klesare i kipare.

KRUŽNE RAŠPE I TURPIJE

BRUŠENJE
štednjaka i svih vrsti dijelova zasijecajućih u tu struku.

BRUŠENJE
tiskarskih i knjigoveških noževa.

Na skladištu

ŠPIRALNE BURGIJE

KOVINSKE TESTERICE
(Metallsägeblätter)

DRŽALA ZA TURPIJE

ZAŠTITNI ZNAK

Vaš dopis od .....

Predmet: broj radnika i vel. pogonske snage industrijskih poduzeća.

Sl.

Trgovinsko-industrijska Komora,
Zagreb .

Pozivom na Vašu vr. okružnicu od 6.o.mj.br.1747/II saopćujemo Vam slijedeće podatke:

1) Naziv poduzeća: A. Faber i sin, tvornica turpija, Zagreb - Miramarska cesta 23.

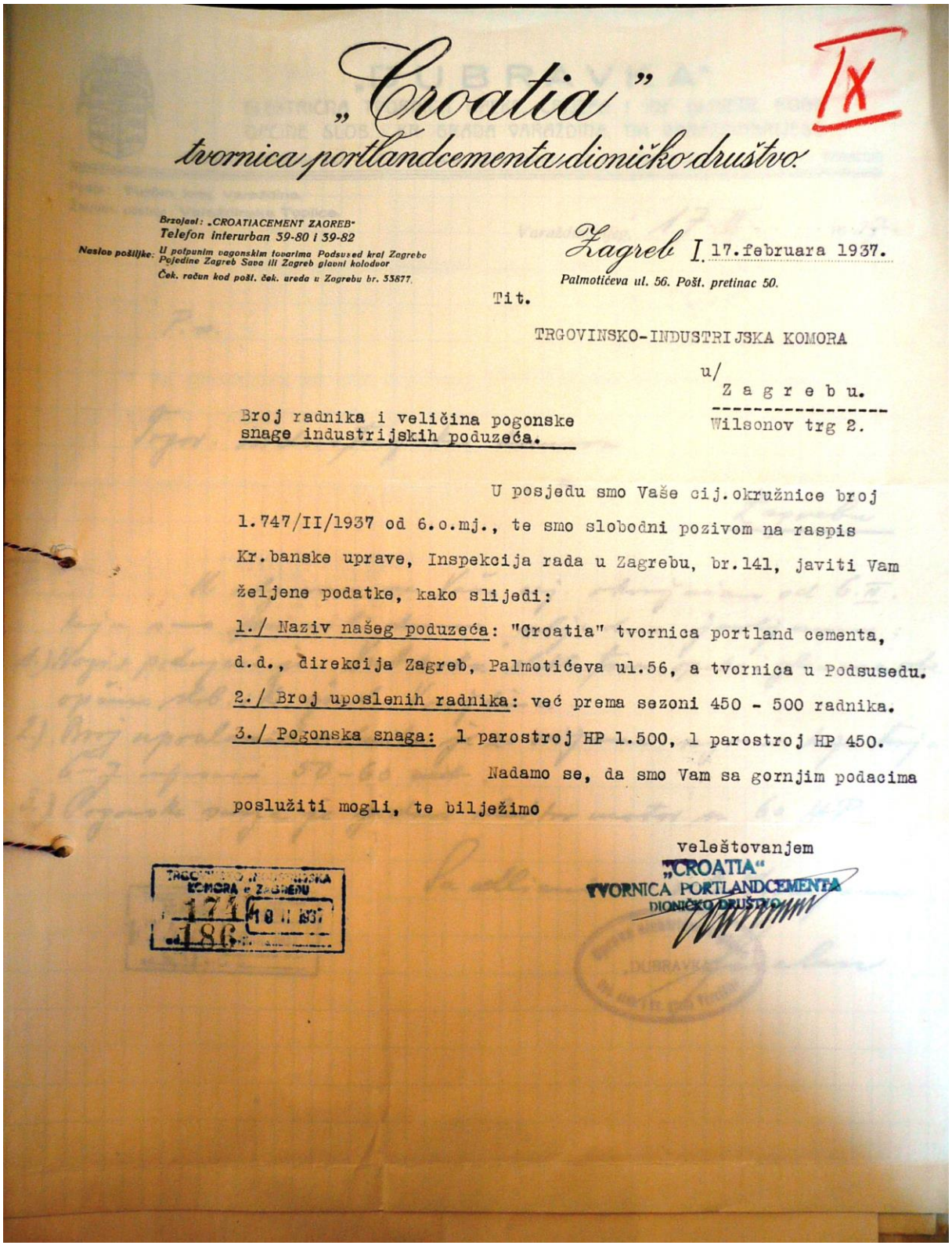
2) Broj uposlenih radnika: oko 35

3) Pogonska snaga: 61 konjska sila.

S poštovanjem :

Tvornica turpija i alata
A. FABER I SIN
ZAGREB

Slika 19. Podaci o broju radnika i pogonskoj snazi u poduzeću *A. Faber i sin, Tvornica turpija i alata* iz 1937.
Izvor: Državni arhiv u Zagrebu, fond Trgovačko-industrijska komora u Zagrebu 252/998/41000

„Croatia"
tvornica portlandcementa dioničko društvo

IX

Brzojavi: „CROATIACEMENT ZAGREB"
Telefon interurban 39-80 i 39-82
Naslov pošiljke: U potpunim vagonskim tovarima Podsused kraj Zagreba
Pojedine Zagreb Sava ili Zagreb glavni kolodvor
Ček. račun kod pošt. ček. ureda u Zagrebu br. 35877.

Zagreb I. 17. februara 1937.
Palmotićeva ul. 56. Pošt. pretinac 50.

Tit.

TRGOVINSKO-INDUSTRIJSKA KOMORA

u/
Z a g r e b u.
Wilsonov trg 2.

Broj radnika i veličina pogonske snage industrijskih poduzeća.

U posjedu smo Vaše cij. okružnice broj 1.747/II/1937 od 6.o.mj., te smo slobodni pozivom na raspis Kr. banske uprave, Inspekcija rada u Zagrebu, br. 141, javiti Vam željene podatke, kako slijedi:

1./ Naziv našeg poduzeća: "Croatia" tvornica portland cementa, d.d., direkcija Zagreb, Palmotićeva ul. 56, a tvornica u Podsusedu.

2./ Broj uposlenih radnika: već prema sezoni 450 - 500 radnika.

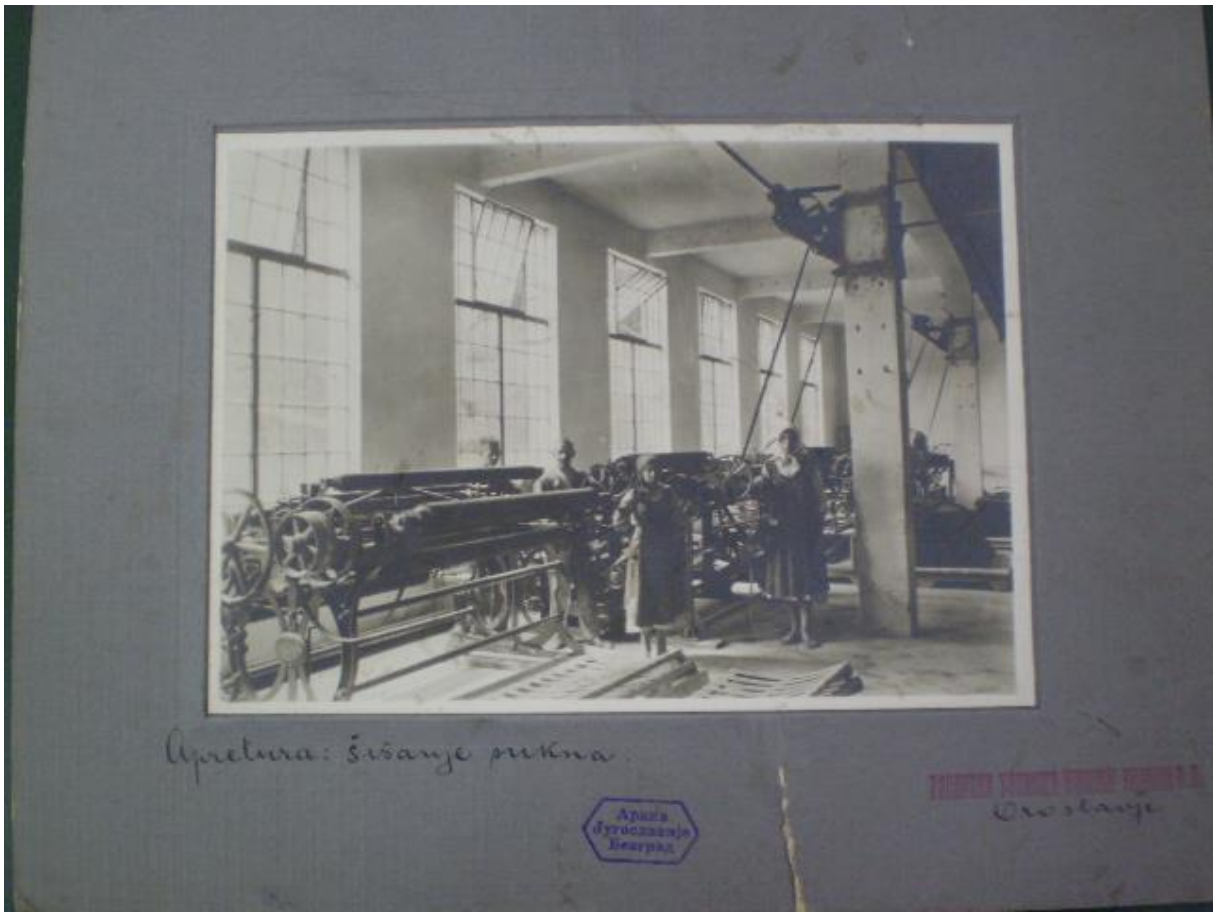
3./ Pogonska snaga: 1 parostroj HP 1.500, 1 parostroj HP 450.

Nadamo se, da smo Vam sa gornjim podacima poslužiti mogli, te bilježimo

veleštovanjem
„CROATIA"
TVORNICA PORTLANDCEMENTA
DIONIČKO DRUŠTVO

TRGOVINSKA I OBRTNIČKA KOMORA u ZAGREBU
121
186
10 II 1937

Slika 20. Podaci o broju radnika i pogonskoj snazi u poduzeću *Croatia tvornica portland cementa d.d.* iz 1937.
Izvor: Državni arhiv u Zagrebu, fond Trgovačko-industrijska komora u Zagrebu 252/998/41000

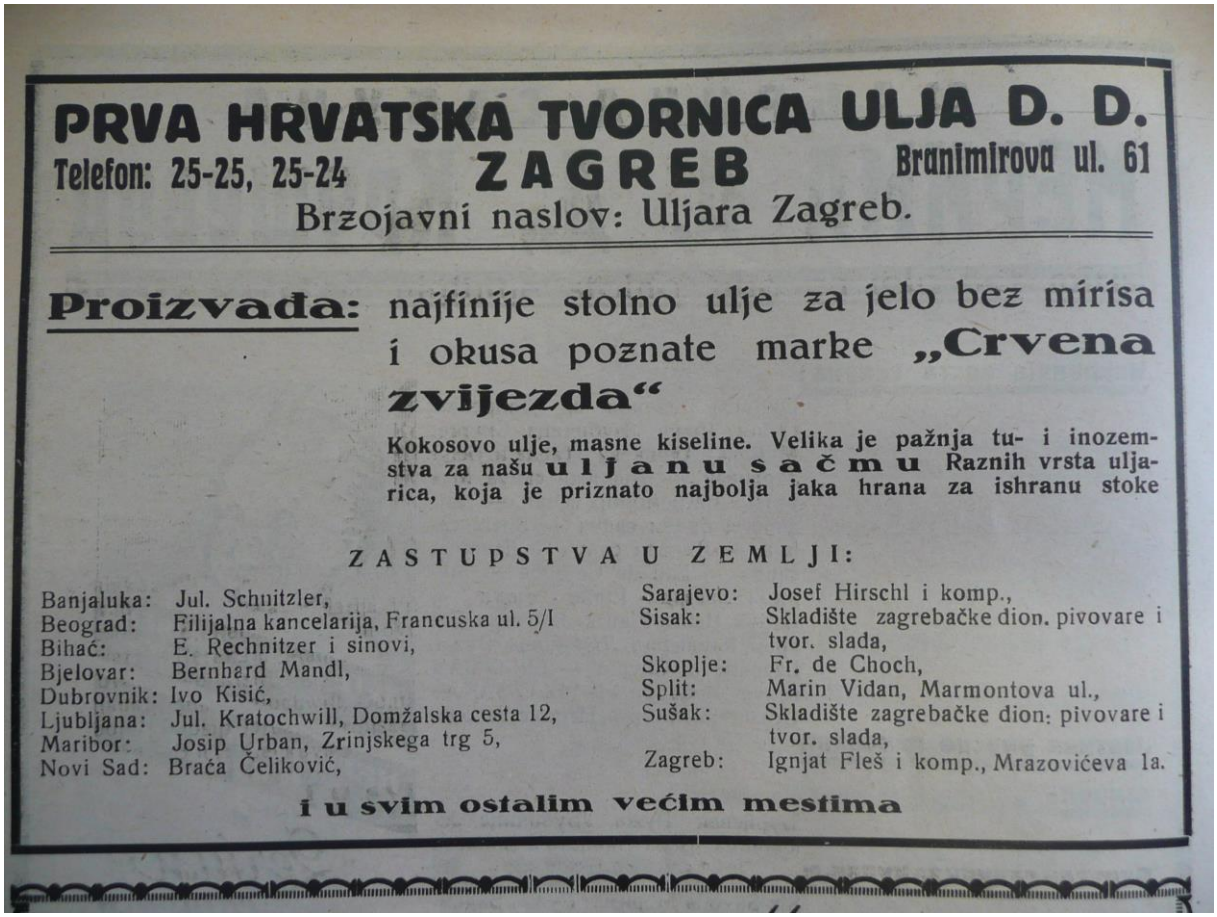
Slika 21. Prizor iz *Zagorske tvornice vunenih tkanina d.d.*
Izvor: Izvor: Arhiv Jugoslavije fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije 65/573/1293

Slika 22. Prizor iz predionice *Zagorske tvornice vunenih tkanina d.d.*
Izvor: Izvor: Arhiv Jugoslavije fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije 65/573/1293

Slika 23. Reklama za Franckove proizvode
Izvor Jugoslavenski Lloyd, br. 198., 17.8.1937., 5

Slika 24. Reklamni oglas za Prvu hrvatsku tvornicu ulja d.d.
Izvor: *Jugoslavenski Lloyd*, br. 105, 3.5.1937., 4.

VII. Izvori i Literatura

Izvori

Arhivsko gradivo

Arhiv Srbije i Crne Gore, Beograd

Fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije

Fond Centrale industrijskih korporacija

Fond Centralni presbiro Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1929.-1941.

Zbirka Milana Stojadinovića

Hrvatski državni arhiv, Zagreb

Fond Savska banovina, Odjeljenje za obrt, trgovinu i industriju

Državni arhiv u Zagrebu

Fond Gradskog poglavarstva Zagreb 1918-1941

Fond Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu

Novine i časopisi

Jugoslavenski Lloyd 1935.-1939.

Jutarnji list 1935.-1936.

Industrijski pregled 1935.-1939.

industrijska odbrana1935.-1939.

Industrija i trgovina 1936.

Industrijska smotra 1936.-1939

Indeks socijalno-statistička revija 1935.-1939.

Ekonomska politika 1935.-1939.

Ekonomist 1935.-1939.

Privreda (Hrvatska privreda) 1935.-1939.

Brošure i ankete

Dr. Milan Stojadinović i preporod jugoslovenske industrije, Izdanje glavnog odbora Jugoslovenske radikalne zajednice, Beograd, 1938.
Tekstilna industrija i tekstilno radništvo, Anketa Centralnog sekretarijata radničkih komora održana u Beogradu 24. januara 1936., Štamparija Drag. Popovića, 1936.
Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji, Izvješće predsjednika Industrijskog odsjeka komore, Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu, Zagreb, 1935.
Privredni plan Dr. Milana Stojadinovića stvara osnove narodnog blagostanja, Izdanje glavnog odbora Jugoslovenske radikalne zajednice, Beograd, 1938.

Statistike

Mali statistički priručnik grada Zagreba, Gradsko poglavarstvo u Zagrebu, Zagreb, 1935.
Statistički izvještaji Saveza gradova Jugoslavije, sv. I, Zagreb, Uprava Saveza gradova Kraljevine Jugoslavije, 1933.
Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije sa adresarom industrijskih preduzeća, Ministarstvo trgovine i industrije, Beograd, 1941.

Popisi stanovništva

Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, Demografske prilike i zgrade za stanovanje, Zagreb, Zemaljski statistički ured u Zagrebu, 1914.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.1.1921., Kraljevina Jugoslavija Opšta državna statistika, Sarajevo, 1932.
Definitivni rezultati popisa stanovništva 31.3.1931, Knjiga IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju, Sarajevo, 1940.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., Knjiga I. Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, 1937.
Konačni rezultati popisa stanovništva od 15.3.1948., Knjiga I. Stanovništvo po polu i domaćinstva, FNRJ Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd 1951.
Konačni rezultati popisa stanovništva od 15.3.1948., Knjiga III. Stanovništvo po zanimanju, FNRJ Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd, 1954

Rječnici i leksikoni

Gorenc, Vilim, (ur.), *Rječnik trgovačkog prava*, Zagreb, Masmedia, 1997.

Bilić, J., Ivanković, H. (ur.), *Zagrebački leksikon, vol II. M-Ž*, LZMK, Zagreb, 2006.

Literatura

Knjige

Adam, Magda, *The Versailles System and Central Europe*, Ashgate Publishing Limited, Aldershot, 2004.

Aldcroft, Derek H., *Studies in the Interwar European Economy*, Aldershot, Hants, 1997.

Avramovski Živko, *Balkanska antanta 1934-1940*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1987.

Avramovski, Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knjiga druga (1931-1938), Zagreb, 1986.

Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Porijeklo, povijest, politika*, Durieux, Zagreb, 1995.

Berend Ivan T., *Decades of Crisis*, University of California Press, Berkeley, 1998.

Berend, Ivan T., Ranki, György, *Economic development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, Columbia University Press, New York, 1974.

Bibo, Istvan, Huszar, Tibor, Szucs, Jeno, *Regije Evropske povijesti*, Naprijed, Zagreb, 1995.

Bićanić, Rudolf, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi*, Pravni fakultet, Organizator, Zagreb, 1995.

Bićanić, Rudolf, *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*, Vlastita naklada, Zagreb, 1939.

Bideleux, Robert, Jeffries Ian, *A History of Eastern Europe, Crisis and Change*, Routledge, London, 2007. (II. izd).

Bilandžić, Dušan et al. (ur. odb.), *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, zbornik radova, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1969.

Boban, Ljubo*, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, 1928-1941, Knjiga I* i *II*, Liber, Zagreb, 1974.

Boban, Ljubo, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1965.

Bogdanov, Vaso, Čulinović, Ferdo Kostrenčić, Marko (ur.), *Jugoslavenski odbor u Londonu, u povodu 50-godišnjice osnivanja*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1966.

Čulinović Ferdo, *Slom stare Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1958.
Despot, Miroslava, *Industrija građanske Hrvatske 1860-1873*, Zagreb, 1970.
Dimić, Ljubodrag, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, sv. I, Stubovi kulture, Beograd, 1996.
Dimitrijević, Sergije*, Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Nolit, Beograd, 1958.
Dimitrijević, Sergije*, Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd, 1958.
Dobrivojević, Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra: 1929-1935*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006.
Đodan, Šime, *Ekonomska politika Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1970.
Đorđević, Boško, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja Države Srba, Hrvata i Slovenaca do 1941*., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1960.
Đurović, Smiljana, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918-1941*), Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1986.
Engelsfeld, Neda, *Povijest Hrvatske države i prava, Razdoblje od 18. do 20. stoljeća*, Drugo nadopunjeno izd., Pravni fakultet, Zagreb, 2002.
Engelsfeld, Neda, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Globus, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989.
Gelo, Jakov, Demografske promjene u Hrvatskoj od 1870. do 1981. godine, Zagreb, 1987.,
Gligorijević, Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1979.
Hasanbegović, Zlatko, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Jugoslavije 1929.-1941*., doktorska disertacija, Zagreb, 2009.
Hayashi, Tadayuki, Fukuda, Hiroshi (ed.), *Regions in Central and Eastern Europe, Past and present*, Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, 2007.
Held, Joseph, *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth century*, Columbia University Press, New York, 1992.,
Hoptner, Jacob, B., *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1972.
Jančiković, Tomo, Hrvati u izborima 11. prosinca 1938., Tiskara Merkantile (Jutriša i Sedmak), Zagreb, 1939.
Janjatović, Bosiljka, *Politički teror u Hrvatskoj, 1918.-1935*., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002.
Janjatović, Bosiljka, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi, Hrvatski radnički savez 1921-1941*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1983.

Jareb, Jere, *Pola stoljeća hrvatske politike,* (Pretisak), Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995.

Jareb, Mario, *Ustaško-domobranski pokret, Od nastanka do travnja 1941.*, Školska knjiga, Zagreb, 2007.

Jelić, Ivan, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1941*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1972.

Jović Krivokapić, Gordana, *Oklop bez viteza. O socijalnim osnovama i organizacionoj strukturi Narodne radikalne stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929),* INIS, Beograd, 2002.

Kaiser, David.E., *Eonomic Diplomacy and the Origins of the Second World War,* Princeton, New Jersey, 1980.

Karaman, Igor, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941),* Naprijed, Zagreb, 1991.

Kaser, M. C., Radice, E. A., *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975,* Vol. I, Clarendon Press Oxford, 1985.

Keynes, John Maynard, *Izabrana djela,* Privredni vjesnik, Matica hrvatskaZagreb, 1994.

Krizman, Bogdan, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Školska Knjiga, Zagreb, 1977.

Krizman, Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941, Diplomatsko historijski pogled*, Školska knjiga, Zagreb, 1975.

Kršev, Boris, *Financijska politika Jugoslavije 1918-1941*, Prometej, Novi Sad, 2007.

Kukoleča, Stevan, *Analiza privrede Jugoslavije pred Drugi svetski rat,* Ekonomski institut FNRJ, Beograd, 1956.

Kukoleča, Stevan, Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svetski rat, Beograd, 1956.

Kulundžić, Zvonimir, *Atentat na Stjepana Radića*, Stvarnost, Zagreb, 1967.

Lampe, John R., *Balkans into Southeastern Europe,* Plagrave Macmillan, New York, 2006.

Le Rider Jacques, *Mitteleuropa,* Barbat, Zagreb, 1998.

Lisac, Ljubomir, *Razvoj industrije papira u Zagrebu,* Zagreb, 1961.

Lovrenović, Stjepan, *Ekonomska politika Jugoslavije*, Izdavačko poduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1960.

MacMillan, Margaret, Mirotvorci, Šest mjeseci koji su promijenili svijet, Naklada Ljevak Zagreb, 2009.

Matković, Hrvoje *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka*, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1972.

Matković, Hrvoje, *Na vrelima hrvatske povijesti,* Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.

Matković, Hrvoje, *Povijest Hrvatske seljačke stranke* , Naklada Pavičić. 1999.

Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije, hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998.

Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske, Kratki pregled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1994.

Matković, Hrvoje, *Studije iz novije hrvatske povijesti,* Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004.

Mirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije,* Informator, Zagreb, 1968.

Mirković, Mijo, *Ekonomska struktura Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1952.

Mirković, Mijo, *Industrijska politika*, Izdavačko i knjižarsko poduzeće Geca Kon a.d., Beograd, 1936.

Mirković, Mijo, *Uvod u ekonomsku politiku*, Izdavačko i knjižarsko poduzeće Geca Kon a.d., Beograd, 1935.

Munting, Roger, Holderness, B.A., *Crisis, Recovery and War, An economic History of Continental Europe,* Philip Alan, London, 1991.

Mužić, Ivan, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 3. dop. izd, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1988.

Newman, Karl J., *European Democrarcy Between the Wars*, George Allen & Unwin LTD, London, 1970., 161-174.,

Paulova, Milada, *Jugoslavenski odbor, povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914-1918*., Nakladnik, Zagreb, 1925

Perić Ivo, *Stjepan Radić 1871-1928,* Zagreb, Dom i svijet, 2003.

Perić, Ivo, *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, Dom i Svijet, Zagreb, 2002.

Petranović, Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918-1988., Tematska zbirka dokumenata,* Rad, Beograd, 1988.

Pribićević, Svetozar, *Diktatura kralja Aleksandra*, Globus, Zagreb, 1990.

Puljiz, Vlado, Bežovan, Gojko, Matković, Teo, Šućur Zoran, Zrinščak, Siniša, *Socijalna politika Hrvatske*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2008.

Rozenberg, Vladimir, *Inostrani kapital u Jugoslavenskoj privredi*, Privredni pregled, Beograd, 1937.

Rozenberg, Vladimir, Kostic, Jovan Lj., *Ko finansira jugoslavensku privredu,* Izdanje balkanske štampe a.d.Beograd, 1940.

Sadkovich, James J*., Italija i ustaše 1927.-1937*., Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2010.

Schöpflin, George, Wood, Nancy (ed), *In Search of Central Europe*, Polity Press, Cambridge, Oxford, 1989.

Seton-Watson, Hugh, *Eastern Europe between the Wars, 1918-1941*., Harper & Row, New York, 1967.

Simić, Bojan, *Propaganda Milana Stojadinovića*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2007.

Stajić, Stevan, *Nacionalni dohodak Jugoslavije, 1923-1939 u stalnim i tekućim cenama*, Ekonomski institut, Beograd, 1959.

Stojkov, Todor, „Unutrašnja politika vladajućih krugova u Jugoslaviji (1929-1939)", *Politički život Jugoslavije 1914-1945*., Zbornik radova, Beograd, 1973.

Stojkov, Todor, *Vlada Milana Stojadinovića*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1985.

Šimončić Bobetko, Zdenka, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, AGM, Zagreb, 2004.

Šimončić-Bobetko Zdenka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941., Knjiga I i II*, AGM, Zagreb, 1997.

Šlabek, Stjepan, *Banovina Hrvatska*, Ogranak Matice hrvatske Kutina, Kutina, 1991.

Šute, Ivica, *Položaj i obilježje trgovine u Banovini Hrvatskoj (1939.-1941.)*, Magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002.

Tešić, Dragan, *Jugoslavenska radikalna zajednica u Srbiji 1935-1939*., Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1997.

The League of Nation recontruction scheme in the interwar period, League of Nation, Geneva, 1940

Timet, Tomislav, *Stambena izgradnja zagreba do 1954. godine, Ekonomsko-historijska analiza*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1961.

Timet, Tomislav, *Stambena izgradnja zagreba do 1954. godine, Ekonomsko-historijska analiza*, Zagreb, 1961.

Tomašević, Jozo, Novac i kredit, Vlastito izdanje, Zagreb, 1938.

Vanku, Milan, *Mala antanta: 1920-1938*., Dimitrije Tucović, Titovo Užice, 1969.

Walworth, Arthur, *Wilson and His Peacemakers: American Diplomacy at the Paris Peace Conference, 1919.*, Norton, New York, 1986.

Wandycz, Piotr S., *Cijena slobode, Povijest Srednjoistočne Europe od srednjeg vijeka do danas*, Srednja Europa, Zagreb, 2004.

Članci

Antić, Lubomir, „Nacionalna ideologija jugoslavenstva kod Hrvata u dvadesetom stoljeću“, u: Antić, Ljubomir (ur.), *Hrvatska povijest u XX. stoljeću, Zbornik radova*, Matica Hrvatska, Zagreb, 2006.

Bićanić, Rudolf, Razvoj industrije u Zagrebu, *Iz starog i novog Zagreba,* I, Zagreb 1957

Bićanić,R. „Ekonomsko promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918“, u: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zbornik radova*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1967.

Feletar, Dragutin, „Historijsko-geografsko značenje pruga i sjeverozapadnoj Hrvatskoj“, u: Slukan-Altić, Mirela (ur.) *Zbornik znanstvenog skupa 140 godina željeznice u Zagrebu (1862-2002),* Zagreb, 2003.

Gligorijević, Branislav, „Parlamentarni sistem u Kraljevini SHS“, u: Acković, Aleksandar (ur.), *Politički život Jugoslavije 1914-1945., Zbornik radova*, Treći program, Beograd, 1973.

Industrija Hrvatske prije rata, Interni elaborat Ekonomskog instituta NR Hrvatske, Zagreb, 1946.

Klemenčić, Mladen, „Jugoistočna Europa – definicija pojma i razvitak političkog zemljovida“, u *Međunarodni znanstveni skup Jugoistočna Europa 1918.-1995.,* Zagreb, 1996.

Kolar, Mira, „Hrvatska u prvoj Jugoslaviji - bitne značajke položaja te je li na djelu bila kriza vlasti ili države“u: Ljubomir, Antić (ur.), *Hrvatska politika u XX. stoljeću,* Zbornik radova, Zagreb, 2006.

Kolar, Mira, „Uključivanje Zagreba u europsku željezničku mrežu 1862. godine“, u: Slukan-Altić, Mirela (ur.) *Zbornik znanstvenog skupa 140 godina željeznice u Zagrebu (1862-2002),* Zagreb, 2003.

Kolar-Dimitrijević Mira,“Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda Franck do 1945.” *Časopis za suvremenu povijest* 24(2) 1992.

Kolar-Dimitrijević, Mira, „Munja tvornica akumulatora u Zagrebu od osnivanja do nacionalizacije (1920-1945)“, *Časopis za suvremenu povijest,* XIX, 1987., br. 2.

Kolar-Dimitrijević, Mira, „Presjek kroz rad Zagrebačke pivovare d.d. do 1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, XXIV, 1992., br. 2.

Kolar-Dimitrijević, Mira, „Privredna kretanja, zaposlenost i nezaposlenost radništva Savske banovine 1929-1939“, *Povijesni prilozi*, God 3 (1), 1984.

Kolar-Dimitrijević, Mira, „Privredne veze između Austrije i sjeverne Hrvatske od 1918.do 1925“, *Historijski zbornik,* 45 (1), 1992.

Kolar-Dimitrijević, Mira, „Zagrebačka tvornica baterija i džepnih svjetiljaka do 1945. godine. Prilog povijesti elektroindustrije“, *Časopis za suvremenu povijest,* XX, 1988., br. 1-2, 73-94.
Kolar-Dimitrijević, Mira, „Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda Franck do 1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, XXIV, 1992., br. 2.
Kolar-Dimitrijević, Mira, „Zagrebačke tvornice svile s osvrtom na klasnu i oslobodilački borbu radništva do nacionalizacije“, *Povijesni prilozi*, god. 7 (1), 1988.
Kolar-Dimitrijević, Mira, Dragutin, Feletar, *Radna organizacija „Jugorapid“ 1855-1985. Prilog razvoju turpijskog obrta i metalne industrije Hrvatske,* Zagreb, 1986.
Krešić, Ivan, Razvoj i migracija industrije, s osobitim obzirom na Hrvatsku, *Ekonomist*, 1939, god.V., br. 9-10.
Matijević, Zlatko, „Narodno vijeće Slovenaca Hrvat i Srba u Zagrebu ‚Osnutak, djelovanje i nestanak (1918./1919.)“, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest,* br. 14, 2008.
Matijević, Zlatko, „Sirenski zov Balkana. Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu (1918./1919.) u: Jonjić, Tomislav, Matijević, Zlatko (ur.), *Hrvatska između slobode i Jugoslavenstva, Zbornik Radova,* Zajednica udruga Hrvatskih vojnih invalida Domovinskog rata Grada Zagreba, Zagreb, 2009.
Mirnik, Ivan, „Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisanog vremena“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest,* vol. 28, 1995.
Nejašmić, Ivo, „Doseljavanje u Zagreb“, *Geografski horizont,* godina XL, br.2., 1994., 63
Purivatra, Atif, „Formiranje Jugoslovensko-muslimanske organizacije i njen razvoj do prevazilaženja krize početkom 1922. godine“, u: Janković, Dragoslav, *Istorija XX veka, Zbornik radova, IX*, Institut društvenih nauka Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1973.
Sić, Miroslav, „Prometno značenje Zagreba“, *Geografski horizont,* god. XL, br. 2., 1994.
Stipetić, Vladimir, „Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, knj.495(2006)
Stipetić, Vladimir, „Nepoznata studija Ive Belina o sanaciji novčarstva iz 1933. godine“, *Anali zavoda za povijesne znanosti HAZU,* 39 (2001).
Žuljić, Stanko, Zagreb i okolica, „Utjecaj gradskog organizma na regiju“, *Geografski glasnik,* br. 25, Zagreb, Geografsko društvo Hrvatske i Sveučilište u Zagrebu 1965.

VIII. Sažetak

Industrija u Zagrebu kao jedinstvena i samostalna tematska cjelina dosada nije bila obrađivana u hrvatskoj historiografiji stoga se ovom istraživanjem nastojalo doprinijeti boljem poznavanju gospodarske prošlosti grada Zagreba za vrijeme Savske banovine, S posebnim osvrtom na industrijskih poduzeća koja su tada poslovala. Budući da se radi o najjačem hrvatskom industrijskom središtu, njegova gospodarska povijest nužna je za razumijevanje ukupnog hrvatskog gospodarskog razvoja. Ovim istraživanjem nastojalo se prikazati industrijska dinamika i analizirati industrijska organizacija tj. razvoj i struktura zagrebačke industrije u razdoblju gospodarskog poleta između velike svjetske gospodarske krize i početka Drugog svjetskog rata, koje se većim dijelom poklapalo s vremenom vlade Milana Stojadinovića. Razdoblje koje obuhvaća ovaj rad obilježeno je složenim političkim i gospodarskim odnosima. Nova gospodarska politika vlade Milana Stojadinovića na različite načine utjecala je na razvoj i strukturu industrije Zagreba. U disertaciji se nastojalo istražiti u kojoj mjeri i na koji način su te odrednice determinirale industrijski razvoj i analizirati položaj zagrebačke industrije unutar gospodarstva Kraljevine Jugoslavije.Rad je strukturiran u nekoliko većih cjelina podijeljenih u podpoglavlja. U uvodnom dijelu izloženi su rezultati dosadašnjih istraživanja, naznačena su istraživačka pitanja, odnosno ciljevi i svrha ovoga rada. Slijede poglavlja preglednog karaktera, najprije o političkim i gospodarskim prilikama u regiji, Kraljevini Jugoslaviji i Savskoj banovini. Prikazana je ekonomska politika države, odnosno različite mjere koje je država poduzimala kako bi poticala ili ograničavala razvoj industrije. U trećem poglavlju osvrnula sam se na pretpostavke razvoja industrije u Zagrebu. S tim u vezi dan je prikaz upravno-teritorijalnog obuhvat Zagreba, prirodnih resursa, razvoja industrije Zagreba do 1935. godine i ekonomsko-socijalna struktura stanovništva Zagreba. U središnjem dijelu rada dan je pregled industrijskih grana u Zagrebu, sa podacima o uloženom kapitalu, broju zaposlenih, pogonskoj snazi godišnjoj proizvodnji. Također, analiziran je

odnos između industrijske politike interesnih skupina i države. U zasebnoj cjelini obrađeni su oblici koncentracije industrijskih poduzeća i pojedina industrijska udruženja koja su imala sjedište ili podružnicu u Zagrebu, kao i njihov odnos s ostalim sličnim udruženjima u Kraljevini Jugoslaviji. Pretposljednje poglavlje analiza je položaja zagrebačke industrije u Kraljevini Jugoslaviji. Zaključno poglavlje objedinilo je razmišljanja i analize iz prethodnih poglavlja.

IX. Summary

Industry in Zagreb was never a treat as a unique theme in Croatian historiography. Therefore this thesis is a contribution to a better knowing of economic history of city of Zagreb in a time of Savska banovina with special critical review on industrial enterprises that existed in the time. As it is a most powerful industrial center, Zagreb economic history is essential for understanding the overall economic development of Croatia. This research tended to represent industrial dynamic and analyze industrial organization respectively development and structure Zagreb industry in a period of economic conjuncture between great global economic crisis and the beginning of World War Two. It was also a period of Milan Stojadinović government. The period that includes this thesis is characterized with complex political situation and economic relationship. New economic policy introduced by prime minister Milan Stojadinović in a different way influenced on a development and structure of Zagreb industry. This thesis tended to investigate in what measure and how did those factors determined industrial development and to analyze position Zagreb industry had in Yugoslav economy. The text is structured in a few greater units divided in subunits. In an introduction the results of contemporary historiography are shown, the research issues are indicated, respectively the goal and scope of this thesis. The following chapters are a descriptive, they show political and economic situation in broader region, Kingdom of Yugoslavia and Savska banovina. It is represented also state economic policy, and different measures which state undertook to

promote or to limit development of industry. In a third chapter an overview is taken on preposition of development of industry in Zagreb. There is represented administrative territory of city of Zagreb, natural resources of Zagreb, development of Zagreb industry until 1935 and socio-economic structure of population of Zagreb. In the next chapter which is central part of thesis it is given a retrospect of industrial branches that was in Zagreb, with statistical data on investments, machinery forces, percentage of employment, value of annual production. Also it is analyzed the relationship interest groups, industrials and the state. Separately it is elaborated the forms of industrial enterprises concentration and the industrial associations that were in Zagreb, as well as they relationship with other similar associations in Kingdom of Yugoslavia. The last but one chapter is analysis of position of Zagreb industry in Kingdom of Yugoslavia. In conclusion are united the reminiscences of analysis of former chapters.

X. Ključne riječi

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939., industrijska poduzeća, uložni kapital, pogonska snaga, prosječan broj zaposlenih, vrijednost godišnje proizvodnje, Kraljevina Jugoslavija, ekonomska politika.

XI. Key words

Industry in Zagreb from 1935 until 1939, industrial enterprise, investments, machinery forces, percentage of employment, value of annual production, Kingdom of Yugoslavia, economic policies.

XII. Životopis

Ivana Žebec Šilj rođena je 20. svibnja 1977. godine u Osijeku. Osnovnu i srednju školu – Jezična gimnazija Lucijan Vranjanin završila je u Zagrebu. Godine 1995. upisala je studij kroatologije i filozofije na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, na kojem je

diplomirala 2002. godine. U akademskoj godini 2002./03. upisala je poslijediplomski znanstveni studij hrvatske povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Odslušala je dva semestra i položila tim studijem sve predviđene obavezne i izborne predmete. Akademske godine 2006./2007. upisala je poslijediplomski doktorski studij povijesti na Hrvatskim studijima. Od 13. ožujka 2005. zaposlena je u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar kao znanstveni novak na projektu «Povijesni, socijalni i kulturni identitet Hrvata izvan domovine», čiji je voditelj bio dr. sc. Ivan Čizmić, zaslužni znanstvenik te od 2007. na projektu «Demografski aspekti urbano-ruralne polarizacije Hrvatske» čiji je voditelj, dr. sc. Dražen Živić, izvanredni profesor i viši znanstveni suradnik u Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Od 2006. član je programsko-organizacijskog odbora znanstveno-stručnog simpozija „Vukovar 91." Te iste godine imenovana je, odlukom Znanstvenog vijeća Instituta Pilar, tajnicom časopisa Pilar. Sudjelovala je kao izlagač na pet domaćih znanstveno-stručnih skupova, jednom domaćem kongresu i jednom okruglom stolu. Također, sudjelovala je na jednoj međunarodnoj konferenciji i jednom međunarodnom kongresu. Član je dvije domaće i jedne međunarodne znanstvene udruge. Važniji radovi: „Utjecaj češkog kapitala na razvoj Vukovara u razdoblju između dva svjetska rata", Društvena istraživanja. 17 (2008), 101-124; „Gospodarstvo Osječke županije u svjetlu popisa stanovništva iz 1857. godine", Historijski zbornik. LXIII (2010), 99-115; „Bulgarian-Croatian Economic Relations in the Period between Two World Wars", Association Internationale d´Etudes du Sud-Est Europeen Revue. 2005-2009 (2009), 475-486.

XIII. Sadržaj

I.Uvod (1)
Predmet i metodologija istraživanja ……...1
Historiografija o industriji u Zagrebu, pregled upotrijebljene literature i izvora.....3

II. Opće prilike u Europi i Kraljevini Jugoslaviji (1918.-1941.)……...11
Politički i ekonomski procesi u Središnjoj i Jugoistočnoj Europi između dva svjetska rata…….....11
Opće političke prilike u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji od 1918 do 1941……..24
Gospodarske prilike u Kraljevini SHS i Jugoslaviji……..42
Gospodarske prilike u Savskoj banovini……...51
Ekonomske politike Kraljevine Jugoslavije……..61

III. Pretpostavke razvoja Zagreba u industrijsko središte……75
Upravno teritorijalni obuhvat Zagreba……..75
Prirodni i društveni resursi Zagreba……..75
Osvrt na odabrane strukturno- demografske indikatore – stanje prema popisu stanovništva iz 1931……81

IV. Razvoj industrije u Zagrebu od 1935. do 1939……...92
Kratak povijesni pregled industrije u Zagrebu do 1935…….....92
Industrija do I. svjetskog rata……92
Industrija u novostvorenoj državi……..94
Pregled industrijskih grana prisutnih u Zagrebu od 1935. do 1939. godine……95
Prehrambena industrija……..95
Primjeri slučaja („case studies“) industrijskih poduzeća u prehrambenoj industriji……104
Drvna industrija……...120
Primjeri slučaja („case studies“) industrijskih poduzeća u drvnoj industriji……...126
Kemijska industrija……..138
Primjeri slučaja („case studies“) industrijskih poduzeća u kemijskoj industriji……...147
Tekstilna industrija……..158

V. Zaključak……166

VI. Prilozi……169

VII. Izvori i Literatura……191

VIII. Sažetak……...200

IX. Summary……...201

X. Ključne riječi……..…202

XI. Key Words……..……..202

XII. Životopis……..……202

XIII. Sadržaj……204